

Tato publikace je spolufinancována z EU

Soňa Nezhodová
Doubravka Olšáková
Vilém Prečan (edd.)

In memoriam Johann Wolfgang Brügel

*Sborník z konference věnované Johannu Wolfgangu Brügelovi,
která se uskutečnila v Hustopečích, jeho rodném městě,
dne 13. září 2006*

*Sammelband anlässlich der Johann Wolfgang Brügel
gewidmeten Konferenz, die am 13. September 2006 in Hustopeče,
seiner Geburtsstadt, stattfand*

Hustopeče 2007

Sborník vychází péčí Muzea města Hustopeče s laskavou podporou Evropské unie a projektu *Dokumentace osudů aktivních odpůrců nacismu, kteří byli po skončení druhé světové války postiženi v souvislosti s opatřeními uplatňovanými v Československu proti tzv. nepřátelskému obyvatelstvu (Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR).*

Der Sammelband erscheint mit freundlicher Unterstützung des Museums der Stadt Hustopeče und der Europäischen Union, sowie unter der Ägide des *Dokumentation der Schicksale von aktiven Nazi-Gegnern, die nach dem Ende des Zweiten Weltkriegs von den gegen die sog. feindliche Bevölkerung seitens der Tschechoslowakei ergriffenen Maßnahmen betroffen waren (Institut für Zeitgeschichte der Akademie der Wissenschaften der Tschechischen Republik).*

Obsah

Soňa Nezhodová ÚVODEM	7
Vilém Prečan ŽIVOT A DÍLO JOHANNA WOLFGANGA BRÜGELA	13
Vilém Prečan LEBEN UND WERK DES JOHANN WOLFGANG BRÜGEL	56
Anton Staudinger JOHANN WOLFGANG BRÜGEL UND ÖSTERREICH	110
Irene Bruegel DEUTSCHER, TSCHECHOSLOVAKE ODER SOZIALDEMOKRAT? IDENTITÄT UND VERDRÄNGUNG IM LEBEN DES J. W. BRÜGEL UND SEINER FAMILIE	117
Robert Kvaček GLOSA VĚRNÉHO ČTENÁŘE	123
Miloš Trapl HUSTOPEČE V DOBĚ NAROZENÍ A MLÁDÍ JOHANNA WOLFGANGA BRÜGELA	127

Petr Dvořáček PODVOJNOST IDENTIT JOHANNA WOLFGANGA BRÜGELA	139
Milan Hauner SETKÁNÍ S JOHANNEM WOLFGANGEM BRÜGELEM	147
Jaroslav Šabata <i>AD VOCEM: PRAGER AUFRUF. NEJEN ZE ŽIVOTA</i> JOHANNA WOLFGANGA BRÜGELA	158
Peter Heumos „EIN BLICK IN DEN SUDETODEUTSCHEN NAZISUMPF“	175
Alena Wagnerová HRDINOVÉ ÚSTUPU	209
David Kovařík OSUDY NĚMECKÝCH ANTIFAŠISTŮ V ČESKOSLOVENSKU PO DRUHÉ SVĚTOVÉ VÁLCE	220
Doubravka Olšáková PROJEKT VLÁDY ČESKÉ REPUBLIKY K DOKUMENTACI OSUDŮ AKTIVNÍCH ODPŮRCŮ NACISMU	234
Miloš Barta DVA NĚMEČTÍ SOCIÁLNÍ DEMOKRATÉ O PRVNÍ ČESKOSLOVENSKÉ REPUBLICCE	245

Úvodem

Jihomoravské město Hustopeče, které se pyšní především svou bohatou vinařskou tradicí a svým rodinným vztahem k T. G. Masarykovi, uspořádalo dne 13. září 2006 mezinárodní historický seminář nazvaný *In memoriam Johann Wolfgang Brügel*. Dovolte mi, abych v tomto prologu vysvětlila, proč se seminář o významném právníkovi, novináři, historikovi a nositeli Řádu T. G. Masaryka konal právě v Hustopečích.

V létě 2004 navštívila Městské muzeum a galerii Hustopeče drobná žena, která zde pátrala po židovském hřbitově, kde jsou pohřbeni její předkové. Na tuto otázku nezískala příliš vstřícnou odpověď, protože židovský hřbitov, který byl zřízen v roce 1886, byl po druhé světové válce vystaven postupné vandalizaci, takže v 70. letech 20. století došlo k jeho asanaci. Jeho existenci připomíná už jen pamětní deska z roku 1981. Oné ženy jsem se otázala na její jméno i na jméno rodiny, jejíž náhrobek hledá. Řekla mi, že se jmenuje Irene Bruegelová a hledá hrob rodiny Redlichovy. Pak nastalo oboustranné pozdvižení, já jsem byla v euforii, že máme před sebou dceru slovutného historika, který se zde narodil 3. července 1905, a Irene, že se v Hustopečích našel někdo, kdo ví, kdo to byl Johann Wolfgang Brügel. Sama zde byla poprvé v roce 1966 a měla dosud v živé paměti, jak s ní lidé odmítali komunikovat...

Po této události nás už „brügelovské“ téma neopustilo. V roce 2005, kdy uplynulo 100 let od narození J. W. Brügela, byl tento muž jednohlasně zvolen na veřejném zasedání zastupitelstva města Hustopeče in memoriam čestným občanem Hustopečí. Dne 20. dubna 2005 se uskutečnilo slavnostní udělení občanství, které v zastoupení za svého otce převzala prof. Irene Bruegelová, socioložka na London South Bank University. Při příležitosti předání čestného občanství Irene Bruegelová mj. řekla: „Můj otec má na náhrobku jen prostý nápis a ten zní: 1905 Hustopeče – 1986 Londýn.“ V rámci oslav předala I. Bruegelová starostovi

Hustopečiči ing. Jiřímu Teplému 2 díly strojepisných prepisů rozhovorů J. W. Brügelu s prof. Vilémem Prečanem, a protože v té době nebylo v češtině k dispozici žádné z Brügelových děl, vyvstala otázka, jakým způsobem bychom mohli jeho osobnost přiblížit širší veřejnosti, především dnešním Hustopečanům.

To, že se o Brügelovi málo vědělo, vyplývalo z běhu jeho života a ze skutečnosti, že stál opozici k oběma totalitním režimům, které se přehrnaly střední Evropou. V Hustopečích se k tomuto vynucenému zapominání přidružil i vynucený pohyb obyvatelstva v letech 1938–1945. V roce 1938 byla zlikvidována židovská komunita a bylo vystěhováno na 900 Čechů. V roce 1945 následovalo vysídlení asi 1 500 Němců. To tedy jistě nebyly předpoklady pro zachování historické paměti.

Když se Irene Bruegelová zamýšlela nad tím, do jaké míry předurčilo jejího otce místo jeho narození, uvedla: „Od svého narození v Hustopečích ztělesňoval různé identity – v kulturním ohledu byl Němcem, od křtu byl katolíkem (nepraktikujícím) a svým rodinným původem byl židem s česky a německy mluvícími příbuznými...“ Později se přidaly další identity: německý sociální demokrat, věrný československý státní občan, po roce 1939 uprchlík, po roce 1948 odpůrce komunismu, disident... I když Brügel setrval v Hustopečích jen do svých tří let, lze – či spíše je nutno – uvést některé důležitější hustopečské „momentky“, které následně ovlivnily jeho život, nebo byly naopak v naprosté opozici k jeho názorům a k jeho životnímu příběhu.

Hustopeče byly před rokem 1945 výrazně zemědělským městem s velmi málo rozvinutým průmyslem. Také z tohoto důvodu zde hrála sociální demokracie víceméně okrajovou roli. Jediná průmyslová výroba na Hustopečsku byla do značné míry v rukou rodiny Redlichovy – tedy Brügelových příbuzných z matčiny strany. Brügelovo přilnutí k německé sociální demokracii však vycházelo spíše ze strany jeho otce JUDr. Julia Brügelu, který se od roku 1908 specializoval na odškodňovací nároky dělníků a který měl silné rodinné vazby k rakouské sociální demokracii (zemřel roku 1913 ve svých 45 letech).

Na jihovýchodním okraji Hustopečiči se nacházela cihelna, které se přezdívalo „Redlichova“ i poté, co se v roce 1921 stala akciovou společností. Poskytovala práci více než stovce zaměstnanců a ironií osudu neblaze proslula v letech 1944/1945, kdy byl v jejím areálu zřízen pracovní tábor pro maďarské Židy, v němž panovaly nelidské podmínky a v němž

intervenovaní Židé často umírali. V bezprostřední blízkosti cihelny vedla železniční trať ze stanice Hustopeče (dnes Šakvice) do stanice Hustopeče-město. Dráha o stavební délce 6,8 km byla zprovozněna v červenci 1894 a v letech 1909–1916 patřila Jakobu Redlichovi, v letech 1916–1926 jeho synu Ludwigovi. Kolem provozu této dráhy vznikaly takřka kocourkovské legendy, protože obě lokomotivy (*Auspitz* – česky Hustopeče, a *Therese* – pojmenovaná po Brügelově babičce) jezdily dvakrát denně a vyznačovaly se „šnečím“ tempem a značnou nespolehlivostí. J. W. Brügel měl jako vnuk koncesionáře jízdenku zdarma, takže při pobytu u dědečka rád jezdil „k severní dráze“ (tedy do Šakvic) a zpět. Z tohoto dětského dojmu mu zůstala celoživotní záliba v cestování – především v cestování vlakem – a ve studiu jízdních řádů.

Brügel ve svých vzpomínkách uváděl, že právě jeho hustopečský dědeček Jakob Redlich byl jediným prarodičem, kterého znal. (Ostatní byli již mrtví.) Ačkoliv se jako tříletý chlapec s rodiči odstěhoval do Brna, pravidelně za dědečkem zajížděl, a proto prý zůstala po celý život jeho srdci nejbližší úrodná vinařská krajina Hustopečska. Jakob Redlich nebyl jen významným hustopečským podnikatelem, ale také předsedou zdejší židovské obce. V této funkci se zasadil o vybudování místní synagogy (1880) a hřbitova (1886). Přesto jeho dcera Irene konvertovala ke katolicismu a jeho vnuk J. W. Brügel byl 12. července 1905 pokřtěn farářem Antonem Konečným v hustopečském chrámu sv. Václava. Jeho plné jméno znělo JOHANN WOLFGANG EMANUEL KARL BRÜGEL. Poslední jméno dostal po svém kmotru, kterým byl zdejší notář Dr. Karl Ludwig. Ten vynikl především za česko-německých štvanic, ke kterým došlo v Hustopečích v roce 1909 v souvislosti s otevřením první české školy. Podplácel tehdy různá pochybná individua, která podněcoval k protičeským akcím... Tento druh vlastenectví od něj Brügel jistě do vínku nedostal, jak uvádí jeho dcera Irene, cítil se být v nacionálním ohledu Němcem, který byl ovšem v opozici k téměř každému myslitelnému druhu německého nacionalismu, zvláště k pojmu „sudetské němečtí“.

A ještě poslední „momentka“... Dne 4. srpna 1813 se v Hustopečích narodila Terezie Kropáčková, a to v domě, který se nacházel asi 100 metrů od rodiště Johanna Wolfganga Brügelu. V roce 1849 se v Hodoníně provdala za kočího Josefa Masaryka a o rok později se jí narodil syn Tomáš. Když zestárla, vrátila se spolu s manželem do rodného města.

Zemřela roku 1887 a pohřbili ji na zdejším městském hřbitově. Manžel ji přežil o 20 let. Brügel měl tedy v době, kdy kolem jeho rodného domu projížděl pohřební kočár s ostatky Josefa Masaryka, dva roky. Tehdy ještě netušil, že se jeho osudem stane „masarykovské“ Československo. Neboť i když tento hustopečský rodák prošel dvěma exily a po roce 1946 zůstal natrvalo ve Velké Británii, vyjádřil se v soukromém rozhovoru s prof. R. Kvačkem takto: „Žil jsem od narození v několika zemích, ale mám jedinou vlast: Československo 30. let. Kdo je nepoznal, neví, co je demokracie...“ Podle slov své dcery v myšlenkách Československo nikdy neopustil a korespondoval různými cestami – jak jen to šlo – s lidmi, kteří zde zůstali a přežili.

Nesnadnou otázkou: kdo byl J. W. Brügel, se pokouší zodpovědět i tento sborník, který je výsledkem semináře, u jehož zrodu stál JUDr. Vladimír Gašpar, ředitel Regionální rozvojové agentury jižní Moravy, a prof. PhDr. Vilém Prečan, CSc., který se ihned ztotožnil s myšlenkou uspořádat k 20. výročí Brügelova úmrtí (zemřel 15. listopadu 1986 v Londýně) mezinárodní seminář. Právě jemu se podařilo ke spolupráci získat i rakouské kolegy, a to prof. Antona Staudingera a Dr. Gustava Spanna z Rakouské společnosti pro soudobé dějiny (*Österreichische Gesellschaft für Zeitgeschichte, Universität Wien*). Za rakouskou stranu byli pak na seminář delegováni prof. Anton Staudinger a prof. Milan Hauer, který jako nejvzdálenější účastník přiletěl až z amerického Wisconsinu. Díky této česko-rakouské spolupráci mohl být seminář spolufinancován z Evropské unie, resp. z *Dispozičního fondu na projekty česko-rakouské spolupráce*.

Česká účast byla koordinována především prof. Vilémem Prečanem, nakladatelstvím Academia (Praha) a v neposlední řadě i Ústavem pro soudobé dějiny AV ČR. Nakladatelství Academia v rámci semináře prezentovalo první český překlad stěžejního Brügelova díla *Češi a Němci 1918–1938* (v originálu *Tschechen und Deutsche 1918–1938*). Tato kniha, jejímž (tragickým) tématem bylo novodobé vzájemné česko-německé stýkání a potýkání, vyšla poprvé v roce 1967 v Mnichově a dodnes si zachovala svou mimořádnou hodnotu. V Hustopečích ji za nakladatelství Academia představili redaktor Pavel Zátka a překladatel díla Mgr. Petr Dvořáček. Nadace Friedricha Eberta (Friedrich-Ebert-Stiftung) zajišťovala cestovní náklady delegátů z Londýna (Dr. Irene Bruegelové) a z Německa (Dr. Petera Heumose a Dr. Aleny Wagnerové). Seminář

díky tomu překročil užší „brügelovské“ zaměření a zabýval se v obecnější rovině i přínosem německých sociálních demokratů a antifašistů k dějinám Československa a jejich nelehkými osudy po roce 1945... Vydání sborníku tohoto semináře by bezesporu nebylo možné bez příspěví projektu *Dokumentace osudů aktivních odpůrců nacismu, kteří byli po skončení druhé světové války postiženi v souvislosti s opatřeními uplatňovanými proti tzv. nepřátelskému obyvatelstvu*, který vznikl na základě nařízení vlády České republiky č. 1081 ze dne 24.8.2005 a jehož hlavním řešitelem se stal již zmiňovaný Ústav pro soudobé dějiny AV ČR.

Místo hodnocení celé akce, kterou je možno posoudit četbou tohoto sborníku, lze uvést slova prof. Irene Bruegelové: „Můj otec by měl velkou radost ze znovuzачlenění České republiky do střední Evropy jako součásti Evropské unie, kde Angličané vesele a samozřejmě cestují do Prahy a kde se mladí Češi cítí v Londýně víceméně jako doma. Velmi silně se identifikoval s pojmem Evropa mnoha národů, a proto by byl spokojen s překlady svých děl do češtiny – i když opožděnými – a nic by jej nepřekvapilo radostněji než to, že přínos německy mluvících sociálních demokratů k československým dějinám bude oslaven zde – v Hustopečích.“

Závěrečné poděkování patří Markétě Theinhardt a jejímu muži Volkerovi, kteří se zhostili nelehkých redakčních úprav německých textů, stejně jako Thomasi Oellermannovi, který se postaral o německé překlady popisků a doprovodných textů.

Příspěvky uvedené ve sborníku následují v tom pořadí, jak byly předneseny na semináři. V úvodu je stať prof. V. Prečana: *Život a dílo Johanna Wolfganga Brügelova (Leben und Werk des J. W. B.)*, která je uváděna v plné česko-německé verzi. U ostatních příspěvků je plné znění v jazyce, v němž byly odpřednášeny, a po něm následuje buď české nebo německé resumé.

Výběr obrazové přílohy je zaměřen poněkud „hustopečsky“ vzhledem k místu, kde se seminář odehrál...

Soňa Nezhdová
Městské muzeum a galerie Hustopeče

Život a dílo Johanna Wolfganga Brügela

V listopadu roku 2006 uplynulo dvacet let od smrti Johanna Wolfganga Brügela. Jeho nejdůležitější kniha *Češi a Němci 1918–1938*¹ vychází česky s dlouhým odstupem třiceti devíti let od svého německého vydání jako vůbec první autorovo dílo v zemi, kde se narodil, kde prožil prvních třicet čtyři let svého života a – po šestileté přestávce druhé světové války – ještě sedmnáct měsíců, než odešel do druhého, definitivního exilu. Ten měl trvat celých čtyřicet let až do jeho smrti. Byl pochován na londýnském hřbitově Highgate, pár kroků od honosného hrobu Karla Marxe a nedaleko hrobu anglického filozofa Herberta Spencera.

Z jeho vrstevníků už nežije nikdo. Pokud přežili holokaust, postupně odešli, ti poslední na přelomu století. V červnu 2005 zemřela i jeho paní, lékařka Josephina Brügel. Z mladších současníků, o nichž vím, ho pamatují Karel Janovický-Šimsa, dlouholetý ředitel československého vysílání BBC, a jeho paní, blízká přítelkyně rodiny Sylva Šimsová. Ta uspořádala záhy po Brügelově smrti jeho knihovnu, připravila jeho písemnou pozůstalost k převozu do archivu ve Spolkové republice Německo² a později zaznamenala vzpomínky doktorky Brügelové.³ Ještě žije profesor Jaroslav Krejčí, který přednesl laudatio k Brügelovým osmdesátinám na slavnosti organizované německým historickým ústavem

¹ BRÜGEL, Johann Wolfgang. *Češi a Němci, 1918–1938*. Praha 2006. Německy BRÜGEL, Johann Wolfgang. *Tschechen und Deutsche, 1918–1938*. München 1967.

² Pozůstalost Johanna Wolfganga Brügela se v současné době nachází v Bonnu, Archiv der Sozialen Demokratie der Friedrich-Ebert Stiftung, neutříděno. Další cenný dokumentární materiál je uložen ve sbírce Johann Wolfgang Brügel v archivu *Československého dokumentačního střediska, o.p.s.*; korespondence autora s JWB je zatím k dispozici v soukromém archivu V. Prečana.

³ Paměti paní Josephiny Brügelové jsou k dispozici na <http://www.jozabruegel.com>

v Londýně. Stejně tak ho pamatuje starší generace německých bohemistů, z osobního styku pak čeští historici Bohumil Černý, Robert Kvaček, Bedřich Loewenstein (jako první český autor napsal recenzi na *Čechy a Němce 1918–1938*, která vyšla v listopadu 1967 v německém týdeníku *Die Zeit*) a jejich takřka o generaci mladší kolegové rozesetí po celém světě Milan Hauner, Jacques Rupnik (jistě mi odpustí, že jsem ho jako pražského rodáka zařadil jakoby mezi našince), Michael Kraus a novinář, publicista a vzdělaný světoběžník Petr Brod. Málokdo z českých historiků zná celé jeho dílo, těch, kteří opravdu přečetli v originále jeho dva svazky o Česích a Němcích, by se napočítaly sotva dva tucty.

Patřím k těm, kteří měli štěstí Johanna Wolfganga Brügela poznat zblízka a které pozitivně ovlivnil a nadosmrti poznamenal. Setkali jsme se v Praze na jaře roku 1976, při jedné z jeho posledních návštěv v Československu, pár měsíců před mým odchodem do emigrace. Ve vzájemné korespondenci a za mých častých zájezdů do londýnského archivu jsme byli jeden druhému stále bližší, zvláště když jsem u Brügelů bydlíval. A tak se mi stal JWB otcovským přítelem. V době, která následovala po prvním infarktu v roce 1979, kdy přestal chodit do archivu a stále markantněji se projevovaly také následky dětské obrny z dětství, jsem ho pak ještě několikrát vylákal do Public Record Office v Kew na jihu Londýna. Archivní správa tehdy dovolila, abych ho dovezl autem až k samému vchodu. V srpnu 1984 jsme spolu podnikli během dvou týdnů dlouhý rozhovor v němčině. Jeho přepis z magnetofonových kazet má přes tři sta strojopisných stran a JWB jej během roku 1985 přečetl, doplnil a autorizoval. Jsou to vlastně jeho memoáry. Snahy o jejich vydání v němčině nebyly úspěšné, což je kapitola sama o sobě. Vydání jejich překladu, pořízeného v Praze v první polovině 90. let, je můj nesplacený dluh. Nechtěl jsem tak však učinit bez prostudování jeho písemností a zejména korespondence. Brügelova písemná pozůstalost, uložená v archivu sociální demokracie v Bonnu a čítající cca 140 kartonů, je ovšem neuspořádaná. Záhy po založení Ústavu pro soudobé dějiny Akademie věd jsem se zaobíral myšlenkou výročních pamětních přednášek na počest JWB zaměřených k tématice vztahu Čechů a Němců ve 20. století. Tento program, jak se ukázalo, byl však paralelně s aktivitami česko(slovensko)-německé komise nad naše síly.

Předposlední říjnový týden roku 1986 jsem strávil v Londýně. Večer co večer jsme s JWB debatovali o britské politice vůči československé

exilové vládě v závěru války, o jeho i mých pracovních plánech a také o tom, co spolu v nejbližší době podnikneme. Před odletem domů do Hannoveru jsem jej 27. října žertem napomenul, aby byl pilný, neboť jsme si toho hodně předsevzali. Ještě jsme si stačili napsat několik dopisů. Ve čtvrtek 16. listopadu telefonovala doktorka Brügelová, že den předtím pozdě večer JWB náhle skonal. Utěšovala mě, že infarkt byl tak těžký, že kdyby byl přežil, byl by to snad horší úděl než smrt.

Už při vzpomínaném interview dal JWB najevo, že to, co mu nejvíce leželo na srdci, se mu podařilo završit, třebaže není zdaleka hotov s tím, co má ještě stále rozpracované a co by rád dokončil. Měl na mysli tři knihy, které považoval za své nejdůležitější poselství: svazek *Tschechen und Deutsche, 1918–1938*⁴ (1967) jako knihu proti německému nacionalismu, *Tschechen und Deutsche, 1939–46*⁵ (1974) jako knihu proti českému nacionalismu a dokumentaci *Stalin und Hitler. Pakt gegen Europa*⁶ (1973) jako dílo odhalující proradnost sovětského komunismu.

Dnešním hmatatelným návratem JWB na českou scénu touto knihou se zase o něco více navazuje přervaná kontinuita duchovního a politického života země, v níž se JWB narodil a jejíž osud mu nepřestal ležet na srdci po celou dobu života v exilu. Jistě, promarněné příležitosti se nevracejí, ztracené hodnoty, ani životy nelze nahradit. Lze však zmírnit ztráty a lépe se vyzbrojit na úkoly a zápasy dneška a zítřka a to pilným poznáváním minulosti a vyrovnáváním se s ní. Brügelovo dílo je v tomto ohledu neocenitelným pomocníkem.

Dětství a gymnaziální léta

Johann Wolfgang Brügel se narodil 3. července 1905 v Hustopečích jako jediné dítě JUDr. Julia Brügela a Ireny, rozené Redlich. Hustopeče⁷ měly tehdy sotva třiapůl tisíce obyvatel, z toho bylo tři tisíce Němců. Otec byl v tom čase jedním ze dvou německých soudců tamního okresního soudu. Brügelové i Redlichové pocházeli z Moravy a byli Židé – náboženstvím

⁴ BRÜGEL, Johann Wolfgang. *Tschechen und Deutsche, 1918–1938*. München 1967.

⁵ Týž. *Tschechen und Deutsche, 1939–46*. München 1974.

⁶ Týž. *Stalin und Hitler. Pakt gegen Europa*. Wien 1973.

⁷ Do roku 1919 Hustopeč, německy Auspitz.

i podle pozdějších hitlerovských rasových zákonů –, kteří se zabývali obchodem nebo drobným podnikáním. Vzdálený Johannův bratranec, rakouský básník Fritz Brügel (nar. 1897) údajně zjistil, že rodina Brügelů přišla na Moravu v 16. století z Flander. V každém případě jméno nepatřilo k těm, která byla Židům přidělována za Josefa II. Otec Julius, který viděl své životní poslání v soudcovské profesi, přestoupil na katolickou víru, aby mohl být přijat do státní služby. Totéž učinila před svatbou s ním i jeho snoubenka. Aby nezpůsobili v rodině Redlichů potíže, nechali se oddat ve Vídni. Manželé Brügelovi židovství nepěstovali a ani jejich syn nebyl nikterak religiózní, ve škole chodil povinně na katolické náboženství.

Otci se podařilo dosáhnout přeložení do Brna, kde byl činný nejprve u trestního soudu na Cejlu. Odtud se také datuje první chlapecký zážitek čtyři či pět let starého Johanna Wolfganga. Viděl otce v taláru a s baretem na hlavě při vyřčení rozsudku nad jakýmsi chudákem. Tento zážitek se mu vryl hluboko do paměti a vzpomínal na něj později, když sám sloužil na Cejlu, nejprve jako dopisovatel brněnských novin u velkých procesů a později jako zapisovatel u porotního soudu. V Brně se otec stal jedním z prvních soudců nově vytvořené instituce živnostenských soudů. Z vyprávění si syn zapamatoval, že měl hluboké sociální citění a udělal mnoho ve prospěch zaměstnanců. Zemřel pětáctýřicetiletý jako zemský soudní rada v září 1913 na anginu pectoris a diabetes, když bylo chlapci osm let. Matka zůstala sama se synem, o jehož vzdělání se obětavě starala, a už se znovu neprovdala. Zahynula nemocí z hladu v lednu 1943 v Terezíně, kam byla deportována rok předtím.

Rodinné prostředí poskytovalo synovi dobrý základ pro vzdělání. Otec napsal se svým kolegou dvě odborné knihy, měl i jinak široké literární zájmy a ve své knihovně všechny klasiky německé literatury. Jen co se naučil jeho syn číst, četl po jeho vzoru denně noviny. Noviny pak měly sehrát v jeho životě velkou roli:⁸ začínal vlastně jako novinář, až do své smrti přispíval do novin a dobový tisk mu byl mimořádně důležitým pramenem, když psal své *Tschechen und Deutsche, 1918–1938*.

V roce 1915 byl Johann Wolfgang přijat na německé gymnázium v Brně, kde maturoval v roce 1923. Měl pověst rušivého živlu, ale podle jeho vlastních slov byla proti škole opozičně naladěná celá jeho třída. Z gymnázia si

⁸ Ještě za svého života mi věnoval velkou sbírku novinových výstřížků z let 1950–1984, která je dnes součástí sbírkového fondu *Československé dokumentační středisko*.

odnesl zálibu v latinských rčeních, která pak rád používal i ve svých textech. Oceňoval na nich schopnost jednoznačně, stručně a srozumitelně vyjádřit hlubokou myšlenku, životní pravdu nebo právní zásadu. To mu na latině imponovalo nejvíc. Těžko ovšem říci, zda se mu vždy dařilo řídit se ponaučením, kterého si mimořádně cenil: „Quidquid agis, prudenter agas et respice finem“ (cokoliv činíš, s rozumem číň a na konec mysl). Na to byl povahou příliš bojovný, jak přiznával, i když ne svárlivý, což nepřipouštěl („streitbar, aber nicht streitsüchtig“, zdůrazňoval). Na výsledek toho, co podniká, myslel však podle vlastních slov vždy. To se bezpochyby projevovalo zejména později při psaní jeho historicko-politických polemik. V jednom či ve dvou jeho dopisech jsem našel implicitní přiznání, že zamlčel část nějakého výroku či textu, aby neposkytl protivníkovi munici proti svému argumentu.

V době studia na gymnáziu na něj udělal hluboký dojem, a podle jeho vlastních slov jej i silně ovlivnil, zásadový postoj jednoho židovského spolužáka. Těch, kteří měli o židovských svátcích právo zůstat doma, bylo ve třídě pět nebo šest. Jeden z nich však do školy přišel, což mu ostatní vyčítali jako nedostatek solidarity. Odpověděl jim, že toto náboženství neuznává, a proto si nemůže činit nárok na výhody, které se mu z příslušnosti k němu nabízejí. Ostatní jej nazvali idiotem s tím, že oni věří právě tak málo jako on, proč by si však neudělali dva dny volno, když je to dovolené. Na takový kompromis se svým svědomím však dotyčný nebyl ochoten přistoupit. Johanna Wolfganga se to přímo netýkalo, sám chodil na katolické náboženství, i když byl také nevěřící, zásadovost jeho spolužáka mu však imponovala. Snad i to byl jeden z podnětů, které dotvářely jeho charakter. JWB nebyl ochoten dělat kompromisy s tím, co považoval za nepravdivé či nesprávné, i když si tím často komplikoval život a nadělal spoustu nepřátel.

Sociální demokracie, noviny, studium práva

Po maturitě v červnu 1923 čekala osmnáctiletého abiturienta okružní cesta po Německu s dvěma spolužáky a pak navíc delší pobyt s matkou u jejího bratra v Magdeburgu. Když se vrátil, zapsán od zimního semestru 1923 na právnickou fakultu v Brně, požádal ho přítel rodiny Ludwig Czech, od prosince 1921 předseda Německé sociálnědemokratické dělnické strany, aby mu uspořádal novinový archiv. Úkol vděčně

přijal, práce odpovídala jeho vztahu k novinám. V archivu byly výstřižky za mnoho let, které mu umožnily udělat si souhrnný obraz o politice. A pak ho Czech vyzval k práci v deníku *Volksfreund* vydávaném stranou v Brně jako lokální mutace ústředního německého sociálnědemokratického deníku *Sozialdemokrat*. JWB tehdy sám nevěděl, co je jeho hlavním zaměstnáním – zda práce v novinách nebo studium. Od druhého semestru sice přešel na práva na německé univerzitě v Praze, to však pobytu a novinářině v Brně nepřekáželo. Přednášky nebyly povinné, stačilo skládat zkoušky, o dojednání termínů se za úplatu postaral fakultní pedel. A tak v roce 1927 JWB dokonce převzal vedení brněnské redakce. Psal o brněnské obecní politice, podával zprávy ze zasedání obecní rady, referoval o jednání trestního soudu, což bylo prospěšné i pro studium práv. Po zřízení moravskoslezské zemské správy se *Volksfreund* zabýval také zemskou politikou, o níž napsal JWB mnoho článků. V roce 1928 sepsal svou první historickou práci na základě archivních pramenů. Pojednává o roce 1848 v Brně a na Moravě.

Do sociálnědemokratické strany vstoupil v roce 1924 současně s nástupem do redakce jejího deníku. Své členství ve straně bral velmi vážně. Studium marxismu bylo ve straně sice samozřejmé, ovšem ve výkladu Karla Kautského, který byl považován za klasika. V roce 1926 byl vyslán na čtrnáct dní do stranické školy u Ústí nad Labem, kde byly velmi zajímavé přednášky odborníků o marxistické teorii, důkladně se probíral národnostní program strany,⁹ o němž mladý Brügel dokonce napsal článek, který vyšel signovaný v deníku *Sozialdemokrat*. JWB četl vášnivě noviny, také české, ale na prvním místě *Prager Tagblatt* a *Prager Presse*. Nejdůležitější denní četbou byly ovšem v jeho kruzích nejuznávanější noviny *Arbeiterzeitung* docházející z Vídně.

V roce 1928 promoval JWB jako doktor obojího práva (JUDr.) a od 1. ledna 1929 nastoupil k brněnskému soudu jako auskultant, čekatel soudní služby. Předtím musel složit zkoušku z češtiny, což bylo nezbytnou podmínkou pro přijetí do státní služby, pokud dotyčný neabsolvoval české školy. Od té doby byl také v úředních dokladech veden jako Dr. Jan Brügel. Na soudu začal v oddělení takzvaných nesporných řízení. Byla to agenda, kde se nevedl proces: záležitosti poručenské a rozvodové po vzájemné do-

⁹ Národnostní program německé sociální demokracie v Československu byl sám o sobě výkon akrobatický, protože musel sloučit zásadu práva na sebeurčení s nevysloveným respektováním československého státu.

hodě, zbavování svéprávnosti, dozor nad nemanželskými dětmi. I když to nebylo nutné, studoval velmi pečlivě každý spis, protože se chtěl vcítit do života prostých lidí. Poznával těžké lidské osudy a hloubku sociálních problémů. Přeložení do oddělení věcí takzvaně sporných jej netěšilo, třebaže jej nakonec tyto případy začaly zajímat. Přeložení mělo také svou výhodu: pro auskultanty bylo v oddělení vzhledem k jejich velkému počtu málo práce, takže JWB mohl i v pracovní době zaskočit do redakce.

Žil u matky, které dával celý svůj plat. Na manželství nepomýšlel, založení rodiny a děti nebyly tehdy jeho ideálem... Největším potěšením o víkendech mu byla četba knih. (S notnou dávkou sebeironie či předstíraného cynismu se v roce 1984 zmínil o tom, jak se stalo, že se v roce 1942 v Londýně nakonec přece jen oženil. V Anglii prý nebyly kavárny, a když se nějaká vyskytla, nebyly v ní noviny, a tak prý začal pomýšlet na manželství. Hlavní však bylo, neopomenul dodat, že se vyskytl správný partner.)

Jako soudní čekatel v oddělení občanskoprávních záležitostí byl zapisovatelem při procesech, psal protokoly a vypracovával návrhy rozsudků. Zde také napsal svou první právnickou práci, jež byla povinná a auskultant jí měl prokázat svou intelektuální a odbornou zralost. Zvolil si téma právní závaznost kolektivních smluv, což byla tehdy věc velmi sporná. Existovalo precedenční rozhodnutí Nejvyššího soudu o tom, že kolektivní smlouvy mezi odbory a podnikatelskou organizací nejsou bezpodmínečně závazné pro „nesmluvní stranu“, tj. osoby odborově neorganizované a zaměstnavatele, kteří nejsou členy organizace zaměstnavatelů. Náš auskultant si dovilil zastávat stanovisko opačné, princip nepromlčitelnosti, tj. závaznosti kolektivních smluv, z něhož vycházely odbory a sociální demokracie. Jak podotkl, práci však asi nikdo nečetl a zmizela někde ve fasciklu.

Někdy v roce 1932 nebo 1933 by byla přišla na řadu soudcovská zkouška, což byl velký sen Brügelovy matky, která si přála, aby syn kráčet ve šlépějích svého otce. Nicméně kariéra u soudu skončila něco málo po roce. V prosinci 1929 vstoupili němečtí sociální demokraté do vlády a Ludwig Czech se stal ministrem sociální péče. Potřeboval spolehlivého tajemníka, který by uměl česky i německy, neměl snahu dělat vlastní politiku a budovat si vlastní kariéru. Volba padla na sotva pětadvacetiletého Jana Brügela, jediného příslušníka německé sociální demokracie ve státní službě. To byla výhoda – příslušenství ke státnímu aparátu do dávalo tajemníkovi vyšší prestiž.

Ministerským úředníkem v Praze

Přesídlení z Brna do Prahy neznamenal jen vstup na neznámou pevninu ministerstva. Zatímco Brno bylo ve svém jádru stále ještě německé, pražští Němci byli v hlavním městě malou menšinou, přestože měli své noviny, divadla, kavárny. Náš JWB chodil přirozeně do německé kavárny *Continental* v čísle 17 ulice Na Příkopěch, kde měli sociální demokraté svůj stůl. (Čech prý tam zabrousil jen tehdy, když hledal bezpečné místo pro tajné randez-vous.) Spolupráci se svými mateřskými brněnskými novinami JWB nepřerušil. Často zaskočil pozdě večer do tiskárny, prohlédl si materiál pro brněnskou mutaci a podle potřeby napsal nějakou noticku nebo doplnil text došlý z Brna. Když přijížděl na víkend do Brna, první jeho cesta vedla do redakce, kde ho stále považovali za svého člověka.

Práce na ministerstvu sociální péče ho zcela pohlcovala a on se jí věnoval na sto procent, od osmi ráno do osmi do večera. Tento úřad patřil mezi ministerstva k největším, jen právníků v něm pracovalo okolo stovky, a stejně tak byla rozsáhlá i jeho agenda: péče o mládež, ochrana nájemníků, všeobecná ochrana dělníků, pracovně-právní vztahy, kolektivní smlouvy, záležitosti sociálního, penzijního a úrazového pojištění, péče o válečné poškozené. U ministra pracovali dva sekretáři, Brügel měl na starosti agendu německou. Evidoval, registroval a vyřizoval veškerou německy vedenou korespondenci ministra Čzecha, intervenoval na úřadech a ministerstvech či urgoval vyřízení jednotlivých případů. Takto vedená německá korespondence ministra byla něčím novým a neobvyklým. Před Brügelovým příchodem diktoval ministrův český sekretář česky a dva němečtí úředníci překládali přípis podle potřeby do (špatné) němčiny. Německá agenda ministra sociální péče po Czechově příchodu navíc neobyčejně vzrostla, neboť němečtí poslanci a mnoho lidí i funkcionářů strany z regionů se na ministra začali obracet přímo a v němčině. Předtím se podání posílala okresnímu či zemskému úřadu, odkud přicházela na ministerstvo už česky, eventuálně s německou přílohou. Problematika sociální péče odpovídala Brügelovým zájmům a jeho sociálnímu citění. Na tomto poli se stal brzy odborníkem, hodně psal do novin a vystupoval v rozhlase. V tomto ohledu byl činný zejména v hodinovém programu pro dělníky, který byl součástí německého vysílání *Rádiožurnálu*. Začal zde vystupovat už v roce 1928 v Brně,

ale intenzivně pokračoval i v éře svého pražského působení. V dělnickém vysílání hovořil o sociálněpolitických problémech, o nových zákonech a reformách, které sociální demokraté prosazovali, ale přednášel hodně i o literatuře. Jedním z jeho pravidelných témat byly nové knihy pro dělnické čtenáře.

Po čtyřech letech strávených na ministerstvu sociální péče přešel JWB s Ludwigem Czechem v únoru 1935 na ministerstvo veřejných prací. Do působnosti tohoto centrálního úřadu spadaly stavby mostů a silnic, vodní stavby, elektrifikace, hornictví. V tehdejší situaci masové nezaměstnanosti bylo toto ministerstvo pro sociálně demokratické členy vlády bez rozdílu národnosti hlavním institucionálním centrem zápasu s nezaměstnaností i nástrojem k vytváření nových pracovních příležitostí. I toto nové pole působnosti Brügelovi plně vyhovovalo.

Po květnových volbách roku 1935, kdy tzv. německé aktivistické strany vůči Henleinově straně značně ztratily (německá sociální demokracie získala oproti půl milionu hlasů v roce 1929 jen tři sta tisíc), převzal Ludwig Czech politicky méně významné ministerstvo zdravotnictví. Jako někdejší funkcionář nemocenské pojišťovny se však i této agendy ujal s velkým zájmem a připravil a realizoval řadu reforem. To vše s ním prožíval teď už ministerský komisař Jan Brügel. Byl také svědkem uplatňování zásad národnostní rovnoprávnosti při rozdělování subvencí, kterou Ludwig Czech důsledně prosazoval na všech třech ministerstvech, která postupně řídil. Státní subvence se za ministra Čzecha začaly rozdělovat proporcionálně podle národnostního klíče s přizváním organizací, jichž se ta či ona agenda týkala. Až jeho přičiněním byla například ustavena organizace maďarské péče o mládež na Slovensku, a to poté, co Czech prosadil, že nemanželské děti a děti v cizí péči mohou být svěřeny pouze do péče osob nebo organizací ochrany mládeže téže národnosti jako dítě. Zásada nacionální proporcionality se v praxi ministerstva sociální péče udržela i za Czechových českých nástupců.

Když Ludwig Czech v důsledku změn ve vládě i ve vedení německé sociálnědemokratické strany (v březnu 1938 převzal předsednictví strany Wenzel Jaksch) na ministerskou funkci v dubnu 1938 rezignoval, vrátil se Jan Brügel o měsíc později v hodnosti vrchního komisaře na ministerstvo sociální péče. Po 30. září 1938 byl přidělen do nově zřízeného oddělení pro uprchlíky z území obsazeného po Mnichovu Německem, brzy byl však přemístěn zpět do oddělení pro podpory v nezaměstna-

nosti a odtud nakonec jako Němec „uklizen“ do oddělení penzijního pojištění, kde byl malý provoz a kde přišel do styku jen s úředníky ministerstva. Jako aktivního sociálního demokrata ho nemohli přeložit na území, jež obsazovalo nacistické Německo, jak se to dělo s mnoha jinými německými úředníky ministerstva.

Plných devět let profesní kariéry ministerského úředníka učinilo z Johanna Wolfganga alias Jana Brügelera znalce československé státní správy. Nade vše ho ovšem zajímala sociální politika, znal dokonale zákony z této oblasti a hledal možnosti, jak rozšířit práva občanů a zlepšit sociální postavení dělníků. V tom viděl hlavní smysl své příslušnosti k sociálnědemokratické straně a uplatnění sociálnědemokratického přesvědčení. Jako ministrův tajemník poznal spoustu lidí ze všech ministerstev. Získal mimořádné znalosti z každodenní politiky a zkušenosti, jak se vyznat v lidech, jak s nimi jednat, osvojil si formy společenského chování. Byla to obrovská politická škola. To, co zde na vlastní oči viděl a na vlastní kůži zažil, mu později – doplněno studiem pramenů a obohaceno srovnáním s poměry ve Francii a Anglii – umožnilo formulovat zralé závěry o slabinách i jistých přednostech československé vnitřní i zahraniční politiky a o lidech, kteří ji tvořili. Během patnácti let intenzivního politického života – nejprve v Brně, pak v Praze – poznal také zblízka komunisty, s nimiž měli sociální demokraté velké spory. Zblízka pozoroval nepravdy a mystifikace, s nimiž KSČ ve své propagandě operovala, její zamlčování faktů i například nepoctivost, jíž se dopouštěly komunistické Rudé odbory při vyplácení podpory v nezaměstnanosti svým členům.

Propukající český antisemitismus za druhé republiky, který činil z Němců a židů jediného nepřítele, činil poměry v zemi pro lidi Brügelera typu nesnesitelnými. Projevil se také tlak Třetí říše: zanedlouho po smutně proslulé berlínské návštěvě ministra zahraničí Chvalkovského v lednu 1939 dostal každý úředník ve státní správě formulář, v němž měl odpovědět na otázku, zda on či jeho rodiče kdy byli židovského náboženství. Jan Brügeler napsal podle pravdy, že nikdy nebyl členem židovské náboženské obce a že rodiče byli katolíci, předtím však židovského vyznání. Tím si podepsal svůj vlastní ortel. Nemohl sice dostat výpověď, z důvodu reorganizace úřadu byl však přeložen na prozatímní odpočinek s právem odvolat se proti rozhodnutí. Po 15. březnu mu poradili, aby se ve vlastním zájmu ztratil z dohledu a raději se už neodvolával.

Byla mu vyměřena malá penze, kterou po něm až do doby, kdy se začaly uplatňovat nacistické rasové zákony, pobírala po jistou dobu jeho matka.

Útěk z protektorátu, Paříž, konečná stanice Londýn

Johann Wolfgang Brügel získal stykem se sociálnědemokratickými uprchlíky z Německa po roce 1933 a z Rakouska na jaře 1938 přesný obraz o tom, co jej po příchodu nacistů do Prahy a po zřízení Protektorátu Čechy a Morava očekává. Jediným řešením se mu jevil útěk do Francie s cílem dostat se odtud dál do Anglie. JWB odcházel spolu se starším přítelem a kolegou MUDr. Theodorem Gruschkou, ministerským radou ministerstva zdravotnictví podobného osudu. Dne 6. dubna 1939 odjeli vlakem z tehdejšího Wilsonova nádraží s jízdenkou do Paříže, vybaveni francouzským průjezdním vízem platným jeden měsíc a výjezdním povolením, jež si obstarali prostřednictvím cestovní kanceláře Čedok. Celou cestu až k francouzským hranicím trnuli strachem, zda to není jen léčka pražského gestapa, o němž se domnívali, že jako jediné vydává povolení k opuštění území říše. Až po válce Brügel ze spisů německého vyslanectví zjistil, že jejich obavy byly zbytečné. Výjezdní povolení do jejich pasů zanesl úředník německého velvyslanectví Rakušan Oskar Mitis, kterého Němci převzali z rakouského vyslanectví v Praze, zrušeného po začlenění Rakouska do Třetí říše. Mitis uděloval povolení všem žadatelům bez rozdílu. Později byl tento muž vyloučen z německé zahraniční služby a stal se obětí nacistické teroristické mašinérie.

Naši dva cestující měli každý v kapse povolených deset říšských marek, což bylo tehdy 40 franků. Již ve vlaku se seznamovali s lidmi stejného osudu, od nichž získali informace o levném pařížském hotelu. Ubytovali se, aniž věděli, jak zaplatí, a jali se hledat uprchlické úřady. Pomohl jim zástupce generálního tajemníka Mezinárodního odborového svazu, kterým byl Brügelův přítel Čech Jiří Stolz. Od něj získali doporučení pro francouzskou odborovou organizaci veřejných zaměstnanců a byl to on, kdo se postaral o to, aby získali podporu také od fondu rakouských socialistů. Britská víza v Paříži nedostali, sliby vyslanectví v Praze se ukázaly liché. Angličané jim však dávali najevo, že není žádný

spěch, ve Francii žádný Hitler není, a tak se jim nemůže nic stát. V Paříži se JWB několik měsíců protloukal, jak se dalo, bez vyhlídky na existenci či nějakou smysluplnou činnost. K tomu se přidávaly neustálé potíže s povolením k pobytu, které jim po intervencích uprchlických organizací prefektura prodlužovala vždy znovu o pouhé dva týdny.¹⁰

Východisko z této takřka slepé uličky přineslo na začátku září 1939 vypuknutí války. Uprchlíci z Německa a Rakouska byli internováni, avšak ty z Československa nechaly francouzské úřady na pokoji (s výjimkou některých komunistů). Byli v Paříži trpěni, úřady už je nenutily k odchodu na venkov. Francouzsky psaný dokument konzulárního oddělení československého vyslanectví v Paříži s datem 4. září 1939 potvrzuje, že „Monsieur Bruegel“ se téhož dne přihlásil jako dobrovolník pro případ války. Od poloviny prosince 1939 se stal Jan Brügel zaměstnancem ministerstva financí Československého národního výboru s platem 1600 franků, což byl pro JWB po dlouhých měsících nejistoty královský plat. Na 3. června 1940 byl povolán k odvodu, vzhledem k trvalým následkům po prodělané dětské obrně byl však uznán neschopným vojenské služby. (K odvodovému řízení byl pak s týmž výsledkem povolán ještě jednou v Anglii na podzim 1940.)

Z poražené Francie prchal JWB s jedním přítelem na vlastní pěst. Evakuační plán neexistoval a lodní lístek nakonec nepotřeboval. Když se německá vojska blížila k Paříži, oba usoudili, že nejvhodnější je uchýlit se na jih, do míst, kde se nacházel štáb československého vojska ve Francii. Spekulace vyšla, 22. června 1940 se nakonec spolu s tisíci civilisty a vojáky ocitli na nákladní lodi původně určené k dopravě uhlí, jež měla namířeno na Gibraltar. Tam zůstali pět dní v nejistotě, než byli spolu s vojáky, jejich rodinami i dalšími civilisty naloděni na jinou loď. V konvoji patnácti plavidel pak kvůli nebezpečí útoku německých ponorek a letadel křižovali oceánem až ke kanadským břehům, aby nakonec 13. července přistáli v britském Liverpoolu. Odtud byli všichni dopraveni vlakem do Londýna, kde byli dva dny drženi v internaci na jednom stadionu. Poté byl JWB britskou sociální péčí přidělen do jedné rodiny. Dostával jednu libru a šilink týdně a celý obnos odevzdával paní

¹⁰ Dochoval se přepis, jímž československý konzulát v Paříži žádal 18. dubna 1939 policejní prefekturu, aby „Dr. Jan Wolfgang Bruegel“ dostal povolení k pobytu do konce května, než odjede do Anglie.

domu. Zbytek franků ušetřených z pařížského platu směnil za britské peníze a s deseti či patnácti librami v kapse si připadal jako boháč.

Jako ministerský úředník na prozatímním odpočinku se JWB brzy dostal na výplatní listinu československé exilové vlády v Londýně, která byla ustavena 9.7.1940, takže už nebyl odkázán na britskou péči o uprchlíky. Plat nebyl velký, ale „před hladem ochránil“, jak později JWB lakonicky konstatoval. Do aktivní služby, a to v ministerstvu hospodářské obnovy, byl přijat až od 1. ledna 1942.

Mezi tímto okamžikem a příchodem do Londýna leželo dlouhých sedmáct měsíců. Zpočátku bylo pro JWB nejdůležitější rychle se doučit angličtině. Denně proto pilně četl anglické noviny. Kavárny, kde by bylo možno při jedné černé kávě prosedět půl dne a přečíst všechny deníky, na rozdíl od Prahy v Londýně nebyly. Výtisk novin však stál pouze jednu nebo dvě pence. Brügel měl ovšem snahu uplatnit se v novinách či v časopisech autorsky. Nabízel články o poměrech v protektorátě, nebyl však úspěšný. Buď to bylo jeho ještě nevytříbenou angličtinou, anebo tím, že byli lidé těmito tématy přesyceni. Až do podzimu 1940 měli čtenáři novin – Britové i uprchlíci z okupovaných zemí Evropy – jiné starosti: jako Damoklův meč nad všemi visela otázka, zda dojde k německé invazi na britské ostrovy a podaří-li se v tom případě Británii ubránit.

V srpnu 1940 ho během oběda v Canterbury Hall oslovila mladá žena, kterou znal z letmého setkání v kanceláři Čedoku v Praze, když si vyřizoval jízdenku a povolení k odjezdu. Studentka medicíny Josephine Liebsstein, také z židovské rodiny, získala už v Praze povolení pracovat v Británii v nemocnicích a domácnostech. Do Londýna dorazila přes Holandsko 3. dubna 1939. Pracovala v jeslích v chudinské čtvrti Londýna, pak ve dvou nemocnicích a v dětské zotavovně v jižní Anglii. Koncem května, po katastrofě u Dünkirchenu, byla jako cizinka poslána do Londýna a československý uprchlický fond ji umístil do studentské ubytovny v Canterbury Hall, kde bydlelo asi 300 uprchlíků.

Onoho osudového dne se Josephine Liebsstein chtěla od Brügela dovědět, co se stalo s jeho společníkem Gruschkou, pro kterého měla vzkazy. Ten už byl ovšem v Izraeli. Dali se s JWB do řeči – a brzy se přestala bát náletů, protože byla zamilovaná, jak na sebe prozradila o padesát let později. V lednu 1941 si oba najali malý byt, v březnu nato dostala Josephine oznámení z příslušného ministerstva exilové vlády, že má na londýnské univerzitě studijní místo, aby mohla dokončit studium me-

dicíny. Náročné a intenzivní studium probíhalo v jedné z londýnských nemocnic. Pětatřicetiletý Wolfgang a sedmadvacetiletá „Joža“, jak se oslovovali, se svatbou nikterak nespěchali. Stálá hrozba smrti v Londýně pronásledovaném nálety bránila myslet na budoucnost. K válečné svatbě na radnici beze svědků a bez prstýnků došlo v březnu 1942, když se už přežití jevílo pravděpodobněji. V roce 1943 se jim narodil syn Julian. Manželství skončilo až smrtí JWB o 44 let později.

Ve službách česko-německého porozumění

Ani existenční a politická nejistota, ani nejasné válečné vyhlídky nebránily politickým uprchlíkům či emigrantům z postupně okupovaného evropského kontinentu sprádat politické plány a programy. Právě naopak. Situace si to ostatně vyžadovala. Před německými sociálními demokraty z Československa stála už v roce 1939 řada naléhavých otázek. Jaké stanovisko zaujmout k územním změnám nastoleným mnichovskou dohodou? Jaký postoj zvolit vůči programovému cíli československého (českého) exilu, jímž byla obnova samostatnosti v předmnichovských hranicích? Jak se zachovat k výzvě ke vstupu do československých vojenských jednotek a jaký vztah zvolit vůči československé exilové vládě? Jaký program vytyčít v pohitlerovské Evropě co do státoprávního postavení a územního začlenění někdejší německé menšiny v Československu?

Většina německých sociálních demokratů z předmnichovského Československa se soustředila ještě před vypuknutím války v roce 1939 v Anglii, resp. v Londýně. Poslední předseda strany Wenzel Jaksch zde organizoval podle usnesení domácího předsednictva strany *Treugemeinschaft sudetendeutscher Sozialdemokraten (Sdružení věrných sudetoněmeckých sociálních demokratů)*. Tato organizace se svým názvem úmyslně odlišovala od původního názvu strany, aby domácí funkcionáři nemohli být činěni zodpovědnými za aktivity členů zahraničního sdružení. Generální tajemník strany byl v exilu ve Švédsku. Wenzel Jaksch nakoncipoval v červnu 1939 interní programový text *Co přijde po Hitlerovi*,¹¹ který rozeslal svým spolustraníkům v Anglii, Francii a neutrální cizině.

¹¹ JAKSCH, Wenzel. *Was kommt nach Hitler?* London 1939. Srv. též VONDROVÁ Jitka: *Češi a sudetoněmecká otázka 1939–1945*. Praha 1994, s. 11–14.

Už ve Francii na podzim 1939 reagoval Johann Wolfgang Brügel společně s přáteli z levicové marxistické skupiny ve straně především na Jakschovy úvahy o eventuální dílčí výměně obyvatelstva uvnitř státu za účelem vytvoření homogenní německé oblasti a také na zprávy z protektorátu o tom, že mezi Čechy panuje jednoznačná nálada „Sudety zpátky, ale Němci musí pryč“. Spolu se dvěma přáteli (Leopoldem Goldschmidtem a Waltrem Kolarzem) sepsal memorandum, v němž byla myšlenka jakékohokoli přesídlování, vystěhování či výměny obyvatelstva principiálně odmítnuta. Na tomto stanovisku setrval JWB po celou válku a zůstal mu věrný až do konce života. Pokud jde o totální vysídlení Němců, zastával názor, že by to byla pro Němce zajisté katastrofa, kterou by však přežili, zatímco pro Čechy by to byla ztráta trvalá.

Během roku 1940 se německá sociálnědemokratická emigrace z Československa rozštěpila. Už v únoru vystoupilo z *Treugemeinschaft* 130 členů, kteří se solidarizovali se skupinou funkcionářů, kteří odtud byli vyloučeni pod průhlednou záminkou, ale ve skutečnosti proto, že se dobrovolně přihlásili do československé vojenské jednotky. Jakschova organizace podle memoranda z března 1940 programově preferovala vyřešení životních zájmů sudetských Němců vytvořením autonomie v rámci středoevropské federace a spolupráci s českou exilovou vládou vázala na splnění řady předběžných podmínek. Vedle ní se zformovala *Zahraněční skupina německé sociálnědemokratické dělnické strany v Československu (Auslandsgruppe der deutschen sozialdemokratischen Arbeiterpartei in der Tschechoslowakei)*. Ta vešla do historie jako *Zinnerova skupina* podle svého představitele a mluvčího Josefa Zinnera, který byl členem představenstva strany do té doby, dokud ji nezakázali nacisté, a působil také jako předseda odborového svazu horníků. Pod manifestem přijatým na ustavujícím shromáždění *Zahraněční skupiny* 20. října 1940 byl uvedeno také jméno J. W. Brügela. Zinnerovci zastávali takzvané internacionální stanovisko a byli – jak se v manifestu zdůrazňovalo – s českým národem jednoznačně pro společný zápas za osvobození společné vlasti, Masarykovy republiky, od společného nepřítele. Odmítli také změnu názvu strany s použitím adjektiva „sudetoněmecká“, již provedla Jakschova skupina. Jako dělnická strana se hlásili k vědeckému socialismu a k proletářskému internacionalismu.¹²

¹² To mělo velký význam v dobových souvislostech a znamenalo především ostré ohraničení od „národního socialismu“ nacistického ražení a od jakékoli koketérie s ideologií „osudové národní pospolitosti“ a z toho vyplývajících konsekvencí v programové orientaci.

Zinnerova skupina vydávala svůj čtrnáctideník *Sozialistische Nachrichten* (*Socialistické zprávy*), do jehož redigování se JWB zapojil.¹³ Přibližnou představu o početním poměru tří hlavních politických směrů, na něž se dělili němečtí emigranti z Československa pobývající za války v Anglii, si lze učinit ze statistiky podpůrného fondu pro uprchlíky z roku 1945: komunisté 742, Jakschova organizace 740, Zinnerovci 356. Nebyla to ovšem absolutní čísla (započítávaly se i manželky, event. děti), protože ne všichni politicky činní emigranti byli registrováni podpůrným fondem.

Poté, co komunisté v exilu přestali odmítat válku jako imperialistickou a po přeapadení Sovětského svazu se přihlásili k společnému boji proti nacistickému Německu a jeho spojencům, začala s nimi *Zabraněná skupina* od 22. června 1941 spolupracovat. V nově vytvořeném *Sudetoněmeckém výboru* se sešli zástupci německé sociální demokracie z řad Zinnerovců, německých komunistů a liberálů. Jeho členem byl také Johann Wolfgang Brügel. Poté, co se Zinner sám dostal pod vliv komunistů a nakonec vyslovil souhlas s vysídlovacími plány, mu Johann Wolfgang Brügel, hluboce zklamaný tímto vývojem, poslal v polovině října 1944 dopis, jímž oznámil, že vystupuje ze *Sudetoněmeckého výboru*. Znovu protestoval proti podpoře vysídlovacích záměrů či proti jejich toleranci, poukázal na závazná usnesení *Zabraněné skupiny* z předcházejících let a odmítl také další spolupráci se *Socialistickými zpravami*.

O dvacet pět let později JWB napsal: „V konečném efektu přirozeně ‚selhaly‘ emigrační skupiny všech odstínů v tom smyslu, že vítězství nad Hitlerem nebylo dosaženo podle jejich představ a ani budoucnost se podle nich nevytvářela. U Zinnerovy skupiny k tomu přistupovala ještě okolnost, že se stále více stávala zajatcem politiky jednotné fronty s komunisty, což vedlo k odchodu [jednoho z jejích zakladatelů – V. P.] Franze Köglera a dalších. Avšak v roce 1940 to bylo hrdinské vzepětí mužů a žen proti pokusu svést stranu na scestí maloměstáckého nacionalismu.“

¹³ Jakschovci měli *Sozialdemokrat*, rovněž víceméně stranický věstník, nikoli noviny pro širší veřejnost.

Sedmnáct měsíců v poválečné Praze

Bližící se konec války probouzel u JWB protichůdné pocity. Na jedné straně radost z porážky nacismu a naděje na vybudování světa bez válek. Na druhé straně tušení, že vítězství Spojenců nad Německem nevytvoří základ pro takovou internacionální spolupráci, jaká existovala mezi demokraty v posledních letech první republiky a o jakou usilovali Johann Wolfgang Brügel a jeho nejbližší političtí přátelé i v emigraci. Ve vzduchu visel zánik naděje na pokojné, demokratické česko-německé soužití. Při zprávě o povstání v Praze si JWB kladl otázku, zda je to povstání proti nacistům, anebo dojde k masakru Němců bez rozdílu. Brzy došly do Londýna zprávy o tom, jak nediferencovaně se zachází s Němci bez ohledu na minulost a chování či jejich osudy za války.

Bohumil Laušman, ministr průmyslu československé vlády, která byla dohodnuta v Moskvě a vyhlášena v Košicích, si vyžádal Brügel, jehož dobře znal z londýnské emigrace, na své ministerstvo. JWB tak odletěl z Londýna s prvním transportem úředníků, bez rodinných příslušníků. Brügelovi ostatně měli syna starého jeden a půl roku a manželka byla znovu těhotná. Manželé byli proto dohodnuti, že bude lépe, když bude zatím v Praze sám. Na letišti čekala výprava, dvě skupiny po patnácti lidech, celé tři dny, protože let se stále odkládal. Dne 13. června 1945 je primitivně vybavená Dakota dopravila bez mezipřistání do Plzně. V kasárnách dostali najíst a vlakem pokračovali do Prahy. Jejich cesta trvala čtyři hodiny, ubytování byli v hotelu.

Brügelův příchod na ministerstvo vyvolal u osazenstva rozpaky, přestože jej povolal sám ministr. JWB byl přidělen do sekce všeobecného práva, kde byl také ustaven zástupcem přednosty. Tento přízvisobivý člověk, který se v ministerstvu udržel po celou válku, si pak u ministra stěžoval, že mu nasadil do oddělení Němce. Svému zástupci nesvěřil k vyřízení nikdy žádný spis, a tak neměl JWB co dělat, dokud nebylo v prezidiu ministerstva zřízeno oddělení pro právní záležitosti jiných ministerstev, jehož přednostou byl pak Brügel jmenován. Potíže s jeho němečtím však trvaly, mnohé spisy se vyřizovaly za jeho zády z obavy, že je nemohou svěřit Němci. Na jeden svůj zásah v ministerstvu průmyslu byl JWB pyšný i po letech, třebaže si uvědomoval, jak byl i ten nicotný. Zmařil totiž návrh zákona o postavení zubních techniků, které dostalo jeho oddělení v ministerstvu průmyslu k připomínkovému řízení odjinud. V návrhu stálo, že

zubním technikem se může stát nebo může takové zaměstnání vykonávat jen osoba české, slovenské nebo jiné slovanské národnosti. Brügelem vypracovaný posudek zněl, že takovéto ustanovení je v rozporu s příslušným článkem ústavy, který stanovuje rovnost všech občanů bez rozdílu národnosti. Návrh byl pak ve vládě odložen ad akta.

Johann Brügel byl svědkem násilného vyhánění Němců, věděl o podrobnostech pochodu smrti z Brna do Pohořelic, avšak stále ještě nevěřil, že dojde k masovému vysídlení. Souhlas postupimské konference s transferem, jak se nucené vysídlení v protokolu označovalo, považoval za oddálení plánu československé vlády a doufal, že záležitost přece jen skončí nějakým kompromisem či polovičatostí na český způsob.

Do Londýna se mu podařilo znovu dostat na začátku srpna 1945 coby člen delegace konference UNRRA. Svého pobytu zde využil především k tomu, aby pravdivě informoval o tom, co se děje v Československu s Němci všech kategorií, ať již byli nacisty či nikoli. Hovořil s novináři, které znal z londýnského pobytu, a také s předsedou labouristické strany Haroldem Laskim. S výsledkem spokojen nebyl, mnozí jej poslouchali neochotně. Přivezl s sebou také výtisk nově založených libereckých novin *Stráž severu* se štvavě šovinistickým protiněmeckým projevem komunistického ministra Václava Kopeckého. Nejostřejší pasáže z projevu přeložil a v Londýně je rozdál zájemcům, mezi nimiž byl i spisovatel Victor Gollancz, který se o danou problematiku zajímal. Kopeckého tíráry pak publikoval v jedné ze svých knih.

Anonymně, avšak se spektakulárním vyzněním, inscenoval JWB podobný kousek už předtím z Prahy. Když se koncem června 1945 dověděl, že předseda národního výboru na Vinohradech nechal vyvěsit plakáty se zákazy a příkazy pro Němce – že nesmějí chodit po chodníku, musí nosit pásku s označením, mají omezené povolení vycházet apod. – vydal se večer pěšky z Holešovic na Vinohrady (tramvaje v tu hodinu už nejezdily), jeden takový plakát našel, odnesl a druhý den ho poslal v zalepené obálce kurýrní poštou ministerstva zahraničí na jednu spolehlivou londýnskou adresu. Když pak ministr Ripka na jakési tiskové konferenci v Londýně tvrdil, že v Československu se žádá křivda Němcům, kteří nebyli nacisté, neděje, prezentoval jeden britský novinář přítomným plakát i s anglickým překladem.

Podruhé se JWB dostal do Londýna na celé tři týdny v prosinci 1945 pod záminkou jednání o patentních právech. I tento pobyt využil k in-

formování politických a novinářských kruhů o svých zkušenostech s řešením osudu Němců v Československu. A konečně také spatřil dceru Irene, která se narodila dne 7. listopadu, pět týdnů před jeho příletem, a dostala jméno po babičce z otcovy strany

Zdá se, že hlavní náplní Brügelových aktivit během sedmnácti měsíců jeho poválečného působení v Praze bylo často až horečné úsilí udělat vše pro to, aby z Československa nebyli nuceně vystěhováni alespoň Němci-antifašisté a německy mluvící židé, kterým se podařilo zachránit si v nacistických vyhlazovacích táborech život. Snažil se také přimět české sociální demokraty, aby se rozpomněli na předválečnou solidární spolupráci s německými sociálními demokraty a znovu se k ní veřejně přihlásili. Jeho kroky vedla myšlenka zápasu o podíl demokratických Němců na obnově československé republiky a dodržování zásad právního řádu.

Prezidentský dekret z 2. srpna 1945 o úpravě (tj. zrušení) státního občanství osob německé a maďarské národnosti, jenž se stal podkladem pro jejich nucené vystěhování, obsahoval klauzule o antifašistech a osobách pronásledovaných nacisty. V prováděcích nařízeních se pak stanovilo, že má být v každém okrese ustaven z řad loajálních Němců a Maďarů výbor, který by vydával dobrozdání k žádostem o ponechání státního občanství ve smyslu citovaného dekretu. Brügelovi a jeho přátelům se podařilo dosáhnout ustavení takřka nezávislých „antifašistických výborů“ v Praze a v Brně. V dalších místech se jednalo spíše o komise pro zprostředkování dobrovolného vystěhování. Na podzim roku 1945 JWB také sestavil německou brožuru z výroků prezidenta Beneše a dalších československých politiků za války o slibech vůči Němcům, kteří se neprovinili proti republice. Snesl v ní dohromady veškeré argumenty pro to, aby bylo loajálním Němcům a Maďarům ponecháno československé státní občanství. Nebyla to publikace v pravém slova smyslu, spíše něco na způsob samizdatu. Na stroji napsaný čistopis byl rozmnožen a rozeslán či doručen spolehlivým lidem do okresů, kde byly ustaveny uvedené výbory či komise.

Brügel a jeho přátelé využívali všech možných konexí a legálních triků. Složení pražského výboru ustaveného magistrátem ovlivnili s pomocí Kurta Tauba, syna předválečného generálního tajemníka německé sociální demokracie v Československu Siegfrieda Tauba, který strávil válku v emigraci ve Švédsku a pak v USA. Jeho syn Kurt přišel do Prahy

jako voják v americké uniformě, což mělo velkou váhu, a navíc hovořil plynule česky, takže byl užitečný a oblíbený jak na americké, tak na české straně. Kurt Taub intervenoval u sociálnědemokratického viceprimátora a odevzdal mu návrh na složení „antifašistického výboru“, jak jej dostal od Brügel a spol., který byl akceptován.

V pražském Taubově bytě také došlo na začátku října 1945, krátce před sjezdem sociální demokracie, k rozhovoru generálního tajemníka této strany Blažeje Vilíma s pěti německými sociálními demokraty, mezi nimiž byl i bývalý poslanec Franz Macoun. Většina z nich nehovořila dobře česky, takže Brügel celý večer tlumočil. Vilím, ač strávil léta v nacistických koncentračních táborech, dal totiž najevo, že neumí němcky. Na schůzce byl pak konfrontován s celým katalogem požadavků. Němečtí sociální demokraté žádali, aby se jejich strana, násilně rozpuštěná nacisty, směla podílet na politickém životě země. Respektive, kdyby to zatím nebylo možné, aby měli němečtí sociální demokraté alespoň nějaké oficiální zastoupení, byť jako součást české sociální demokracie. Dále šlo o byty, z nichž byly Němci vystěhováváni, o platy a o penze. Němcům byly totiž zastaveny všechny platby – žádný německý státní úředník ani penzista nedostával ani haléř. Pokud měli úspory, směli si vyzvednout tisíc korun měsíčně.

Vilím reagoval jedinou otázkou: jak se stavějí k dobrovolnému vystěhování? Na ní dostal jednoznačnou odpověď: o tom, zda chtějí dobrovolně opustit zemi, jsou ochotni uvažovat teprve tehdy, až jim bude potvrzeno státní občanství a oni se stanou rovnoprávními občany. Rozešli se s tím, že Vilímovi předají písemné memorandum. Za dva dny mu je vlastnoručně sepsané odevzdal právě Brügel, který se s ním pak znovu setkal až na jaře 1948 v londýnské emigraci.

Skupina německých sociálních demokratů, o níž je řeč, se rozhodla poslat dopis už vzpomenutému sjezdu československé sociální demokracie, tehdy však omezené jen na české země. Blahopřáli českým soudruhům k obnovení strany, popřáli jim mnoho štěstí a zároveň je požádali, aby na německou sociálně demokratickou stranu v Československu nezapomněli. V textu byly také uvedeny citáty sociálnědemokratických prohlášení učiněných za války o tom, že němečtí antifašisté by měli být rovnoprávními občany. Ty byly převzaty z publikací, které si JWB přivezl z Londýna. Dopis podepsal Wilhelm Nießner, bývalý senátor a šéfredaktor ústředního deníku *Sozialdemokrat*, tehdejší předseda antifašis-

tického výboru v Brně, který se směl zúčastnit sjezdu jako čestný host. Dopis na sjezdu čten nebyl, byl jen vzpomenut jako dopis od bývalých německých sociálních demokratů.

Byla to sisyfovská práce. Občas mohli naši donkichoti zaznamenat drobný úspěch, například když zmařili okamžité vystěhování čtyř set osob, mezi nimiž bylo 300 židů, jak o to usilovali při předvolebním soupeření na pražské radnici národní socialisté s komunisty. Brügelovi se podařilo dosáhnout uvolnění důchodů z penzijního pojištění pro „státně spolehlivé“ Němce, a to díky známostem mezi staršími právníky vychovanými v úctě k právnímu řádu. Nespočet lidí tak byl zachráněn před hladověním, mezi nimi i Wilhelm Nießner. Vyplácení důchodů bývalým státním zaměstnancům se však dosáhnout nepodařilo.¹⁴

Jednoho dne v květnu 1946 JWB zcela náhodou zjistil, že už není přednostou oddělení. Ministr jmenoval na to místo Brügelova podřízeného, který předtím jeho práci na ministerstvu mařil. Tehdy začal pomýšlet na odchod ze země. Definitivně se rozhodl v létě, když si v tramvaji v *Lidových novinách* přečetl projev prezidenta Beneše, v němž byli zmíněni Češi a Slovinci padlí u Dünkirchenu. O dvou Němcích, kteří tam v československé uniformě také padli, řeč nebyla. Tehdy pohár trpkosti přetekl a JWB cítil, že už v takové zemi nemůže a ani nechce žít.

Poslal manželku, která s ním pobývala od března v Praze, aby se v Londýně poohlédla po vhodném bydlení. Vrátila se s dobrou zprávou. A při náhodném setkání na chodbě ministerstva navrhl JWB Laušmanovi, že by mohl odjet do Londýna a pro potřeby ministerstva připravit rešerše o zkušenostech se znárodněním v Británii. Tehdy šlo o velmi aktuální téma, a tak ministr souhlasil, že bude vyslán na tři měsíce služebně do Anglie. Zbývající měsíce do odjezdu JWB v práci už jen četl, k vyřízení nedostal jediný spis. Veškerou energii nadále věnoval práci v antifašistickém výboru při pražském magistrátu. Žádosti o státní občanství, k nimž měli vypracovat dobrozdání, se sešlo kolem osmácti tisíc, vyřídil jich stihli přes polovinu. Koncem roku 1946 byl výbor rozpuštěn a JWB dostal jako jeho předseda písemné formální poděkování už v Londýně.

¹⁴ A tak i Alfred Kohn, univerzitní profesor světového jména, který přežil útrapy Terezína, žil nadále jen z balíčků, které mu posílali jeho žáci z Anglie.

Znovu v Londýně

Dvaadvacátého listopadu 1946 manželé Brügelovi přistáli na londýnském letišti. Roční dcerka zůstala ještě půl roku v Praze v bytě Brügelových ve spolehlivé péči jejich „pomocnice v domácnosti“. Byla jí bývalá zaměstnankyně poslaneckého klubu německých sociálních demokratů, vděčná JWB za to, že po svém příchodu do Prahy vymohl její propuštění z pankráckého vězení, kam se dostala už 10. května 1945, poněvadž měl kdosi záluhu na její byt.

Johann Wolfgang se po svém příjezdu věnoval s vervou jemu vlastní organizování pomoci pro německé sociální demokraty v Československu. Jednal s představiteli Labour Party, kde se setkal s největším porozuměním u poslance Richarda Stokese, který pak v Praze intervenoval ve prospěch internovaných německých antifašistů. Sám veřejně vystupovat nemohl, poněvadž byl v Anglii jako československý státní úředník. Pokud publikoval, pak pod cizím jménem, ovšem s výjimkou čtrnáctideníku *The Central European Observer*, který byl pro pražské ministerstvo zahraničí nezávadný. Z pěti článků, které zde publikoval od dubna 1947 do 20. února 1948, byl snad nejpozoruhodnějším jeho komentář k úsilí OSN vypracovat listinu základních lidských práv. Tomuto tématu zůstal věrný i v následujících dvaceti letech.

Z Prahy dostával plat po tři měsíce, pak žili z úspor. Jako manželka československého státního zaměstnance v přechodném bydlišti nemohla získat Josephine Brügel trvalé zaměstnání jako lékařka, takže byla povolána jen tu a tam na výpomoc.¹⁵ Žít museli velmi skromně. Po třech měsících poslal JWB ministerstvu první část své zprávy a požádal o prodloužení pobytu. Odpověď nedostal, ani plat už nedocházel. O tom, jaké je jeho postavení, nevěděl. Někteří z jeho londýnských přátel, jimž se svěřil se svým úmyslem do Prahy se nevrátit, se divili. Poměry v Československu viděny zvenčí nezavdávaly důvod k velkému znepokojení. Po únorovém převratu pak jeho přátelé naopak obdivovali domnělou Brügelovu prozíravost a předvídavost.

Československé události z února 1948 sledoval JWB díky britskému rozhlasu, který informoval velmi pohotově. S dvoudenním zpožděním

¹⁵ Tato situace se změnila teprve v roce 1948, kdy byla přijata do jedné z londýnských nemocnic.

pak měl k dispozici i české noviny. Brzy mu jeden zaměstnanec ministerstva průmyslu soukromě sdělil, že akční výbor na ministerstvu jej ze seznamu zaměstnanců vyškrtl.

Brügelovi se svým způsobem ulevilo. Už nemusel zachovávat politikou zdrženlivost, měl volné ruce. Československým úřadům sdělil, že zůstává v zahraničí a má v úmyslu požádat o britské občanství, což učinil v roce 1949. Proč zvolil právě Británii, vysvětlil později: Nemohl žít v Československu, aniž by tím popřel svou identitu, minulost a celé své bytí. V Německu by se musel vydávat za říšského Němce, v Rakousku za Rakušana. Svůj vlastní život mohl žít jen v Anglii, protože ta byla podle jeho zkušeností jedinou zemí, kde nemusel být rodilým Angličanem, aby mohl žít svůj vlastní život. Svého rozhodnutí nikdy nelitoval. V Anglii nemusel nikdy zapřít svůj názor, své postoje, a mohl zde být sebou samým.

Na počátku však byl zcela bez existenčních vyhlídek. Nesmírně jej tížilo, že nemůže vydělávat a živit svou rodinu, čímž trpěla také jeho hrdost – nechat se vydržovat manželkou bylo pro něj nesnesitelné pomyslení. Náhoda mu pomohla paradoxně ještě v roce 1948 díky úmrtí jednoho z přátel. Český rodák Josef Bělina, o něhož se jednalo, žil dlouho ve Švýcarsku a po svém přesídlení do Anglie se stal londýnským dopisovatelem sociálnědemokratického časopisu *Volksrecht (Právo lidu)* z Curychu. Pod jedním pseudonymem psal články o Británii, pod druhým o Československu. Když náhle zemřel, nebyl po ruce nikdo jiný, kdo by mohl pokračovat v obojím, než právě JWB. A tak se stal dopisovatelem švýcarských novin, což byl základ skromné existence.

Paleta novin, do nichž JWB pravidelně přispíval, se rychle rozšiřovala. Začal psát i pro rakouské a západoněmecké odborářské a sociálnědemokratické noviny a časopisy. Nejvíce psal o Anglii, byl propagátorem politiky labouristické strany, která podle jeho názoru provedla za šest let své poválečné vlády obrovské reformní dílo. Sledoval rovněž všechny snahy o kodifikaci ochrany lidských práv. Byl mezi prvními, kdo o této problematice psal německy. Kromě této pravidelné práce pro noviny pracoval jako tlumočnický a překladatel (především do němčiny) na mezinárodních konferencích, při jejich přípravě, na kongresech *Socialistické internacionály*, na schůzích jejího výboru i na mezinárodních konferencích odborů. I když to byla práce příležitostná, přinášela slušný příjem. Manželka se stala vedoucí ambulance jedné velké londýnské

nemocnice. Po několika letech byla hmotná situace rodiny daleko lepší, než jak by se byl JWB odvážil pomyslet na jaře 1948. A tak se mohla rodina usadit v řadovém domku v Connaught Drive 21, kde JWB žil se svou manželkou až do smrti. Bylo to obydlí plné knih, novin, časopisů, rukopisů a fotokopii – od garáže, kam se kvůli svazkům novin skoro nevešlo auto, jímž později jezdila paní Brügelová, až po půdičku, odkud jsem v polovině osmdesátých let odvezl mj. třicet čtyři ročníků *Rudého práva*.

V roce 1953 získal JWB zaměstnání v české sekci monitorovací služby BBC v Readingu. Sledoval záznamy krátkovlnného vysílání československého rozhlasu, dělal z nich výběr a překládal do angličtiny pasáže, které považoval za zpravodajsky cenné. Plat nebyl velký, ale byl to pravidelný příjem. Nevýhoda dojíždění na vzdálenost padesáti kilometrů a nezbytnost zůstat mimo dům i několik dnů v týdnu byly vyváženy velkým množstvím aktuálních a podrobných informací, které mohl zužitkovat pro své články i jinak.

Rok velkého obratu

Přišel rok 1956, který znamenal v životě právě padesátiletého Johanna Wolfganga Brügelera velkou a trvalou změnu. Spolková republika jej podle zákona o odškodnění uznala za osobu, která byla za Hitlera zbavena místa státního zaměstnance. Bylo mu nabídnuto odpovídající zaměstnání v ministerstvu práce v Bonnu, mohl si však zvolit také odchod na předčasný odpočinek. Rozhodl se pro tuto alternativu a získal důchod vládního rady, o několik let později byl pak povýšen na vládního ředitele s odpovídajícím zvýšením penze. JWB byl nadosmrti finančně zajištěn, a jak po letech ironicky podotkl, stál Spolkovou republiku spoustu peněz. Nezměnil však svůj skromný způsob života, pouze mu dal jiný směr a naplnil ho poněkud jiným obsahem.

Využil toho, že si teď mohl dovolit cestovat, a tak poznal zblízka i ta města, kam se nedostal ani jako tlumočník: Amsterdam, Vídeň, Mnichov, Paříž, New York a Washington. Táhlo ho to především do knihoven a archivů, chtěl se dovědět více o minulosti, jejímž současným byl, o událostech a o lidech, o nichž nebylo dosud publikováno nic zásadního a s jejichž historií mohla obratně manipulovat mýtotvorná stranicko-

politická propaganda všech odstínů. To vše bylo předmětem Brügelových zájmů už dříve, nyní se mu však otevřela možnost učinit z tohoto hlavní náplň svého života, smysl své další existence. JWB se chopil této příležitosti a dalších třicet let svého života zasvětil této práci. Byl to svého druhu vstup do řehole, jejímž nárokům se plně podřídil.

Rok 1956 byl pro něj přelomový ještě v jiném, mimořádně důležitém ohledu. Podařilo se mu vyrovnat se s něčím, co ho mučilo od konce války – s faktem holokaustu. Překládal totiž do němčiny knihu Geralda Reitlingera o vyvraždění evropského židovstva *The Final Solution*.¹⁶ K tématu prostudoval veškerou dosažitelnou literaturu a v britském ústředním archivu i originální německé dokumenty z mikrofilmů ukořistěného nacistického archivního materiálu. Jeho německý překlad byl nakonec podstatně rozšířenou německou verzí původního díla. Práce mu trvala rok, v archivu nebo v knihovně trávil celé dny, večer však nebyl s to doma o věci vůbec mluvit. Pocítil velké zadostiučinění, když byla jím připravená německá verze knihy použita v procesu s Adolfem Eichmannem. Ještě po třiceti letech nicméně přiznal, že ho do konce jeho dnů nepřestane tížit, že nechal svou matku v roce 1939 v Brně bez pomoci, jakkoli si uvědomoval, že nemohl zabránit tomu, co se s ní stalo.

Rok 1956 byl také časem velkého vření v sovětském bloku, které vyvolávalo naděje i na změny v Československu. V pečlivě zašifrované korespondenci se svým brněnským přítelem a důvěrníkem Josefem Schramkem se JWB radil, jak získat v případě radikální změny poměrů v zemi zahraniční podporu pro zbylé německé sociální demokraty v Československu, s nimiž měl Schramek spojení.

¹⁶ REITLINGER, Gerald. *The Final Solution. The Attempt to Exterminate the Jews of Europe, 1939-1945*. New York 1953. Německy: REITLINGER, Gerald. *Die Endlösung: Hitlers Versuch der Ausrottung der Juden Europas 1939-1945*. Berlin 1956. (Z anglického originálu přeložil Johann Wolfgang Brügel, předmluvu napsal Rudolf Hagelstange). (První anglické vydání knihy je k dispozici na webových stránkách <http://www.questia.com/library/book/the-final-solution-the-attempt-to-exterminate-the-jews-of-europe-1939-1945-by-gerald-reitlinger.jsp>)

Na dráze politicky angažovaného historika

Už ve druhé polovině padesátých let si JWB našel cestičky ke studiu dokumentů v Politickém archivu bonnského ministerstva zahraničí i ve Spolkovém archivu v Koblenci, koncem padesátých let podnikl svou první cestu do Národního archivu ve Washingtonu. Byl mezi prvními, kdo se poté, co byla v Británii zkrácena lhůta zpřístupňování archivních pramenů na 30 let, ponořil do studia dokumentů britské Foreign Office ze třicátých let. Studoval ve vídeňských archivech a podnikl vše pro to, aby mohl provést vlastní archivní rešerše alespoň části francouzských diplomatických dokumentů, tehdy nejobtížněji dostupných. Vedle toho sledoval veškerou literaturu k tématům, jež stála v popředí jeho pozornosti. Knihy četl pozorně a kriticky, o čemž svědčí komentáře, vpisky, opravy nepřesných datací událostí, zeměpisných údajů i jmenných v knižkách, jež byly součástí jeho osobní knihovny.

A tak se JWB nakonec stal – *via facti* – historikem. Jeho pomocníky byla vynikající paměť, s níž se narodil, nezměrná pracovitost, houževnatost a vytrvalost. K tomu všemu se přidávala jistá posedlost pravdou – dá-li se použít tohoto označení, aniž by znělo pejorativně. Chtěl proniknout až k jádru věci, dozvědět se o ní co nejvíc, dopátrat se toho, co bylo v dané době, v minulosti, normálním smrtelníkům skryto, anebo vylovit ze zapomnění původní znění toho, co bylo před lety vyřčeno či napsáno, ale časem tradováno zkresleně, ať už z neznalosti anebo – a to zejména – úmyslně, podle potřeb současných politických zápasů. Jeho bojovný duch jej zároveň poháněl, aby nenechal nepovšimnutou nepřesnost, nepravdu, neřku-li lež, ať už ji vyslovil či napsal kdokoli. Takový byl ostatně už ve třicátých letech. Třebaže byl velkým obdivovatelem satirického díla rakouského spisovatele Karla Krause,¹⁷ v roce 1934 veřejně vystoupil s polemickým článkem *Antwort an Karl Kraus (Odpověď K. K.)*, aby vyjádřil nesouhlas s jeho útokem na rakouské sociální demokraty. Neváhal doslova vytasit pero a upozornit tu čtenářským dopisem, novinovou glosou, recenzí, polemikou, nebo i obsáhlým komentářem, který sám rozeslal poštou, když se nenaskytla možnost umístit polemiku přímo v tisku. Jeho polemika s anglickým historikem A. J. P. Taylorem k otázce komunistických tvrzení o tom, co byli nebo nebyli Sověti

¹⁷ A zůstal jím až do smrti, včetně členství ve *Společnosti Karla Krause*.

ochotni učinit v době Mnichova, nebo s Ernestem Bevinem o přednostech habsburské říše, jsou nejmarkantnějšími příklady jeho veřejných kontroverzí.

Jindy volil formu soukromého dopisu autorovi, ať už bylo jeho jméno sebezvučnější. V takových případech, jakkoli zůstal v jádru neúprosným kritikem, uměl zaobalit své kritické poznámky či výhrady do obdivných slov k autorově intelektuálnímu výkonu a maskoval je jako komentář týkající se zcela podružných otázek či detailů, které snad stojí za opravu v dalším vydání díla, nebo – polichotil autorově ješitnosti – v cizojazyčných překladech, které budou jistě následovat.

Ve své historické práci neměl JWB žádného zaměstnavatele, byl soukromníkem v plném smyslu slova, a také všechny archivní cesty, knihy, fotokopie financoval ze svého. Nemusel tedy nikomu nic vykazovat. S vášnivým zaujetím studoval prameny a nové knihy a se zaujetím až vášnivým psal. Nikoli proto, aby rozmnožoval seznam svých publikací, ze samolibosti anebo z potřeby sebepotvrzování, nýbrž z naléhavého nutkání předávat dál poselství minulosti a vyjádřit se k aktuálním sporům o její interpretaci. Historická práce nebyla samoučelem, byla v ní vždy vazba na současnost, na ideály či principy uspořádání vztahů mezi lidmi a národy, ideály, které chtěl pomoci chránit před porážkou, aby se staly skutečností. Bylo zde všechno to, co spojoval se sociálnědemokratickými myšlenkami a principy, jejichž stoupencem zůstal až do posledního dechu – lidská a občanská práva, demokracie, sociální spravedlnost, internacionalismus. Po válce nicméně velmi bystře postřehl vzájemnou konvergenci demokratických stranických programů a ústup do pozadí dříve ostré vyhraněných třídních protikladů. Uvedené principy tvořily kriteria, s nimiž poměřoval a hodnotil politiku minulosti i současnosti, přitom se však při analýze a výkladu minulosti úzkostlivě snažil o to, co nazýval objektivností. Byl také strážlivý při posuzování možností i těch nejmocnějších prosadit správné řešení a měl pochopení i pro to, že lidé většinou nejsou stvořeni k hrdinství. Choval nepřítelství k nacismu a k šovinismu všeho druhu, pohrdal politickými chameleóny a prospěcháři a byl nesmírně citlivý na projevy antisemitismu¹⁸.

¹⁸ V dopise, kde se kriticky vyjadřoval k rukopisu Ivana Svitáka *Velký skluz*, který dostal k posouzení, psal se sžíravým sarkasmem o laciných protizidovských výročích, na něž v rukopise narazil. Najednou skončil: „Nemohu dál, zvedl se mi žaludek.“

JWB pracoval vždy na několika tématech současně, nemluvě o tom, že nikdy nepřestal se svou prací dopisovatele řady rakouských, švýcarských a německých novin, ani s prací pilného spolupracovníka československého vysílání BBC. Uprostřed polemik vyvolaných jeho recenzí na knihu Wenzela Jaksche, o níž bude ještě řeč, se rozhodl připravit knihu k 90. výročí narození Ludwiga Czecha. Sám pro ni napsal rozsáhlou biografickou studii o rozsahu 125 tiskových stran, kterou nadepsal *Ludwig Czech – dělnický předák a státník*, a podle ní pak byla nazvána celá kniha. Pro knihu obstaral jako přílohy cenné dokumenty, mezi nimi i Czechovy texty, a našel spoluautory, kteří pro publikaci napsali kratší či delší vzpomínkové črty. Kniha vyšla ve Vídni v roce 1960 a stala se prvním pomníkem této velké osobnosti německých sociálních demokratů v Československu¹⁹. Recenze mnichovského deníku *Süddeutsche Zeitung* z ledna 1961 vyzvedla, že Brügel předkládá pramálo známý kus současných dějin, a pozitivně hodnotila, že se Brügelova práce opírá o kriticky zpracovaný, zčásti neznámý pramenný materiál. Knihy si povšimla i literární příloha *Times Literary Supplement* deníku *The Times*.²⁰ V referátu o knize se oceňovala autorova znalost pramenů německé diplomacie s tím, že by bylo záslužné, kdyby napsal o vztahů Čechů a Němců něco víc. Byl to další a rozhodující podnět k jednání s mnichovským nakladatelstvím Nymphenburger Verlagshandlung o vydání knihy, jež pak o sedm let později spatřila světlo světa pod názvem *Češi a Němci 1918–1938*. Souběžně s prací na biografii Czecha připravil a uveřejnil v německém časopise *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* obsáhlý článek *Die Aussiedlung der Deutschen aus der Tschechoslowakei. Versuch einer Darstellung der Vorgeschichte*²¹ (*Vysídlení Němců z Československa. Pokus o vylíčení historie, která mu předcházela*), což byl pokus vskutku průkopnický.

¹⁹ BRÜGEL, Johann Wolfgang. *Ludwig Czech. Arbeiterführer und Staatsmann*. Wien 1960.

²⁰ *Times Literary Supplement*, 1960.

²¹ BRÜGEL, Johann Wolfgang. *Die Aussiedlung der Deutschen aus der Tschechoslowakei. Versuch einer Darstellung der Vorgeschichte*. In: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 8, 2/1960, s. 134–164.

Základní životní dílo

Leč vraťme se rok dva zpět. V roce 1959 se JWB ocitl v bouřlivé polemice vyvolané jeho kritikou knihy Wenzela Jaksche *Cesta Evropy do Postupimi*.²² V časopise *Neue politische Literatur* uveřejnil obsáhlou, dobrých 18 tiskových stran dlouhou recenzi pod názvem *Versailles, Mnichov, Postupim. Německo–české vztahy v proměnách poslední doby*. Kromě toho rozeslal zájemcům dvacet hustě popsaných stran strojopisného komentáře ke knize. Současně s tím uveřejnil kritiku knihy Hermanna Raschhofera,²³ který byl za války ve službách K. H. Franka a nyní vystupoval jako nezaujatý znalec mezinárodního práva.

V konzervativním týdeníku *Volksbote* vydávaném pro vyhnance z Československa se na Brügela hrubě obořil Emil Franzel, někdejší odpůrce nacismu a šéfredaktor již zmíněného předválečného pražského deníku *Sozialdemokrat*, který však v roce 1938 přešel na Henleinovu stranu a po válce byl odpůrcem německé SPD ve straně bavorského F. J. Strauße. Útoky na JWB se ozvaly také v týdeníku *Brücke*, který vydával Wenzel Jaksch. List byl orgánem *Seligerovy obce (Seliger-Gemeinde)*, spolku sudetoněmeckých sociálních demokratů, pojmenovaného po předsedovi *Německé sociálnědemokratické dělnické strany* (v Československu), který zemřel v roce 1920. Franzel byl ve výrazech nevybíravý: označil Brügela za Benešova německého agenta, pacholka a za zrádce sudetských Němců. JWB si díky německému tiskovému zákonu vynutil otištění vlastního vyjádření.

Ani časopis *Brücke* si při volbě slov nevybíral: Benešův sudetoněmecký přísluhovač, renegát, který sloužil po válce tři roky jako ministerský rada nelidskému režimu. Nakonec se JWB v letech 1960–62 soudil i s *Brücke*. Podal na časopis žalobu kvůli obvinění, že použil k diskreditaci Wenzela Jaksche memorandum z roku 1940, které bylo údajně zfalšováno exilovou zpravodajskou službou. Při jednom z ústních jednání se JWB střetl s Jakschem, který byl povolán jako svědek žalované strany. V procesu se protistrana snažila využít proti Brügelovi i článku Jana

²² JAKSCH, Wenzel. *Europas Weg nach Potsdam: Schuld und Schicksal im Donauraum*. Stuttgart 1958. Česky: JAKSCH, Wenzel. *Cesta Evropy do Postupimi: vina a osud v podunajském prostoru*. Praha 2000.

²³ RASCHHOFER, Hermann. *Das Selbstbestimmungsrecht, sein Ursprung und seine Bedeutung*. Bonn 1959.

Křena *Revanšisté s antinacistickou minulostí* otištěném tehdy v *Československém časopise historickém*²⁴. Příruční spis s neúplnou soudní dokumentací uchovaný v Brügelově pozůstalosti má téměř 400 stran. Reprodukovat byt' jen část diskutované matérie či opakovaných a nově konstruovaných pokusů očernit žalobce, mimo jiné i nařčením, že osvědčení o německém občanství získal v padesátých letech podloudným způsobem, přesahují možnosti tohoto textu.

Vraťme se však k Franzelovi, který pokračoval ve svých útocích článkem v renomovaném časopise pro mezinárodní diplomacii. Během korespondence s vydavatelem časopisu v Brügelovi uzrál podle vlastních slov záměr neodpovídat článkem, ale knihou, jež by nebyla osobní polemikou, ale rozsáhlou historickou, na pramenech založenou studií. Výsledkem bylo rozsáhlé mnohasetstránkové dílo *Češi a Němci 1918–1938*.²⁵ O vztahu Čechů a Němců pojednává od vzniku Československé republiky v roce 1918 až do mnichovské katastrofy ve dvou rovinách: na úrovni mezinárodněpolitické, kde se věnuje vztahu Československé republiky a Německa, a na úrovni vnitrostátní: kde se zabývá dějinami česko-německých vztahů od složitých počátků integrace německé menšiny v samostatném československém státě přes peripetie vládní účasti německých „aktivistických“ stran až po vzestup Henleinovy strany a její podíl na hitlerovské agresi proti Československu. Kniha spojovala a spojuje přednosti monografie a syntetického díla, neboť jsou zde zachyceny všechny dějinné komponenty dané problematiky: celá politická scéna první republiky, včetně konotací česko-slovenského vztahu a postojů KSČ k národnostní otázce, hospodářské souvislosti, duchovní a ideologické pozadí dobových konfliktů.

Celý rukopis od první do poslední stránky napsal JWB na psacím stroji sám. Když na knize pracoval, začínal v deset ráno a končil v jedenáct večer. Avšak běda! V dubnu 1966 mu jeho mnichovský nakladatel sdělil, že dvojnásobně překročil dohodnutý rozsah. Nezbylo než škrtnat a přepisovat: radikální škrty se týkaly zejména úvodních kapitol analyzujících vývoj do roku 1918. I tak tu zůstalo dost, aby recenzent Bedřich Loewenstein ocenil, že právě východisko, jež autor pro svůj výklad

²⁴ KŘEN, Jan. *Revanšisté s antinacistickou minulostí. (K vývoji německé emigrace za druhé světové války)*. In: *Československý časopis historický*, 9, 1/1961, s. 42–59.

²⁵ BRÜGEL, Johann Wolfgang. *Češi a Němci, 1918–1938*. Praha 2006. Německy BRÜGEL, Johann Wolfgang. *Tschechen und Deutsche, 1918–1938*. München 1967.

zvolil – poukaz na mocenské postavení a privilegia, jichž užívala německá menšina ovládající rakouskou monarchii –, dává celému dílu koncepci.²⁶ Podle Loewensteina to byl klíč k pochopení postoje většiny „národně uvědomělých“ Němců, kteří se roku 1918 ocitli v Československu, k demokratické republice. Tento postoj nebyl nepodobný tomu, který zaujali „nacionálně uvědomělí“ Němci z říše vůči výmarské republice.

Poněkud v chronologii předběhneme, ale věc stojí alespoň za zmínku. Když autor knihy o Wenzelu Jakschovi Martin Bachstein v listopadu 1986 v nekrologu vysílaném Rádiem Svobodná Evropa hodnotil Brügelovy historické práce, zmínil se o tom, proč bylo jeho velké dílo o Čechách a Němcích přijato německou veřejností rozporně: „Brügel psal v duchu státotvorné, tj. aktivistické tradice sudetoněmecké sociálnědemokratické strany, (...) prokázal, že československá pozemková reforma ze 20. let zvýhodňovala české uchazeče o půdu pouze v převážně českých krajích, že však prospěla i německým rolníkům; že podíl německých státních zaměstnanců přibližně odpovídal národnostním proporcím a že Němci v Československu měli lepší školství než v sousední Říši, a dokonce načrtl portrét (...) Edvarda Beneše jako politika, který se až do roku 1938 vůči Němcům projevoval přátelsky. Tyto poznatky, stejně jako Brügelova tvrdá slova o sudetoněmecké straně Konrada Henleina, působící od roku 1934 za říšskoněmecké podpory, a v neposlední řadě jeho nemilosrdná kritika zkrachované zahraniční politiky Wenzela Jaksche přispěly k tomu, že Brügelovy knihy ve Spolkové republice často narážely na odmítnutí.“

Nakladatel původně naléhal, aby JWB pojednal v jediném svazku celou látku až do roku 1946, ale tomuto požadavku se autor ubránil. V době, kdy psal o období 1918–1938, mu nicméně postupně v hlavě uzrávalo pokračování v podobě druhého svazku za léta 1939–1946. Ten opravdu vyšel v roce 1974, v polovičním rozsahu předcházejícího svazku.²⁷ Intenzivní zájem o tuto problematiku i studium válečného období souvisely ovšem také s Brügelovou aktuální historickou publicistikou

²⁶ LOEWENSTEIN, Bedřich. *Bastion europäischer Gesittung. [J. W. Brügel]* Uveřejněno pod titulem *Die sudetendeutschen Scharfmacher*. In: *Die Zeit*, Hamburg, č. 47, 24. 11. 1967.

²⁷ BRÜGEL, Johann Wolfgang. *Tschechen und Deutsche, 1939–1946*. München 1974.

ve službách nového seskupení bývalých německých sociálních demokratů v Československu, které se zrodilo v polovině šedesátých let v politickém zápasu se *Seliger-Gemeinde* kvůli spolupráci jejich členů s bývalým henleinovci a nacisty v *Sudetoněmeckém krajanském sdružení* (*Sudetendeutsche Landsmannschaft*). Časy studené války nebyly ani na jedné, ani na druhé straně pomyslné hranice dvou světů vyrovnávání se s minulostí příznivě nakloněny, i když na Západě bylo možné hledat pravdu o minulosti alespoň svobodně a svobodně o ni zápasit.

JWB a Pracovní souručenství

V roce 1962 se Rudolf Zischka, někdejší poslanec československého parlamentu a dlouholetý stranický funkcionář německé sociální demokracie, vrátil do Evropy z bolivijské emigrace, kam se uchýlil z Anglie v létě 1939 zklamán politikou Anglie a Francie. Usadil se v Bavorsku a během několika let vytvořil síť bývalých německých sociálních demokratů z Československa, kteří byli nespokojeni s politickou linií *Seliger-Gemeinde*, s texty týdeníku *Brücke* a se spoluprací se *Sudetoněmeckým krajanským sdružením*. Zischka vybudoval základy organizace, která se deklarovala jako *Pracovní souručenství bývalých funkcionářů (a členů) Německé sociálnědemokratické dělnické strany v Československu* (*Arbeitsgemeinschaft ehemaliger Funktionäre (und Mitglieder) der Deutschen sozialdemokratischen Arbeiterpartei in der Tschechoslowakei*). Souručenství zakotvilo rovněž v Kanadě, ve Švédsku a v Anglii a do jeho řad se přihlásili tři bývalí němečtí poslanci československého parlamentu. Osloven Zischkou, podílel se Johann Wolfgang Brügel v létě 1965 na přípravě programového prohlášení, kdy se energicky ohradil proti tomu, aby se v názvu sdružení uvádělo „sudetoněmečtí sociální demokraté“. Jeho stanovisko nakonec získalo převahu. Poté se také zúčastnil prvního shromáždění sdružení v říjnu 1965 v Mnichově. JWB podpořil Zischkovu myšlenku, že společenství musí vydávat byt jen hektografovaný zpravodaj s politickými články a odhaleními bývalých nacistů a jejich spolupracovníků. Tento záměr se stal skutečností díky nezměrnému úsilí a obětavosti Rudolfa Zischky. *Zpravodaj* (*Mitteilungen*) Pracovního společenství začal vycházet pravidelně jako dvojměsíčník v roce 1967 nákladem 500 hektografovaných výtisků pořízených ze strojopisné předlohy.

Jeho existence skončila až v polovině roku 1975, kdy vyčerpaný osmašedesátiletý Zischka začal být plně pohlcen péčí o těžce nemocnou manželku. JWB přispěl do zpravodaje řadou příspěvků, komentářů, nekrologů i recenzí. Rudolf Zischka také vydal jako samostatný hektografovaný text Brügelovu stručnou historii Zinnerovy skupiny *Zur Geschichte der Zinnergruppe*, který mu JWB světil k publikování v srpnu 1974.

Pozice *Pracovního společenství* byla delikátní. Wenzel Jaksch byl už od roku 1953 poslancem Spolkového sněmu za Sociálně-demokratickou stranu Německa (SPD) a od března 1964 až do své smrti 27.11.1966 byl také prezidentem Svazu vyhnanců. Řada jeho spolupracovníků také zastávala funkce v SPD. Zischka a spol. hledali oporu pro svou politiku u vedení SPD, při tom však upírali *Seliger-Gemeinde* a Jakschovi právo vystupovat za všechny někdejší německé sociální demokraty v Československu a dělat si tak nárok na výhradní zastupování zájmů bývalých členů této strany. Chtěli dokonce dosáhnout toho, aby SPD odepřela *Seliger-Gemeinde* právo činit politická rozhodnutí a vykonala nátlak na Jaksche, aby nespojoval funkci prezidenta *Svazu vyhnanců* a poslance SPD.

Brügel, který měl dobré vztahy s předními funkcionáři československé sociální demokracie v exilu, jako byli Václav Holub a Vilém Bernard, se angažoval pro spolupráci Zischkových internacionalistů s českými sociálními demokraty. Byl to on, kdo koncipoval dopis souručenství, adresovaný v létě 1973 konferenci československé sociální demokracie konané ve Švýcarsku. Dopis se odvolával na spolupráci obou stran ve vládě ČSR do dubna 1938 a na tradici společného zápasu německých a českých sociálních demokratů na obranu demokratické republiky. Upozorňoval na to, že někteří bývalí činitelé německé strany se odvrátili od internacionalistických zásad strany a zašli tak daleko, že prohlásili „mnichovskou dohodu, která zničila celou legální existenci našeho hnutí“ za uskutečnění práva na sebeurčení Němců v Československu. Upozorňoval také na to, že členové *Pracovního souručenství* se od takového stanoviska veřejně distancovali. Snad ještě jeden citát, aby bylo zřejmé, jaké bylo Brügelovo přesvědčení a na jakém základně si přál vyrovnání s minulostí Němců a Čechů: „Naše socialistické svědomí nám zakazuje, abychom byli neteční k nespravedlnostem bez rozdílu toho, kdo je zavinil a kdo pod nimi trpěl. Máme však za to, že naše odsouzení jakéhokoliv bezpráví, pod kterým trpěli nebo trpí Němci, je věrohodné jen tehdy, odsoudíme-li nejdřív a bez jakýchkoliv výhrad zločiny,

kteře byly spáchány proti Čechům jménem německého národa, i když jeho jméno bylo zneužito.“ Přejíce úspěch poradám českým soudruhům, vyjádřili „Zischkovci“ přesvědčení: „...hodina Vaší strany přijde v okamžiku, ve kterém se svoboda zase vrátí do vlasti“, což bude „i v přímém zájmu přátelských vztahů mezi našimi národy“.

V archivní pozůstalosti Rudolfa Zischky se zachovala jeho korespondence s Brügelem z let 1965–1977 čítající desítky dopisů – našťastí psaných na stroji – o celkovém rozsahu několika set stran. Lze z nich vysledovat, jak si JWB neúnavně a vynalézavě zjišťoval a ověřoval nejen v dobovém tisku, u pamětníků, ale také v četných zahraničních novinách a časopisech údaje o lidech a událostech, které pak použil pro svou knihu, kterou dopisoval, a vlastně i pro její pokračování. Vskutku nepřehledná studnice nepublikovaných údajů a svědectví cenných i pro současného historika.

Znovu o Čechách a Němcích

Není možné nepřipomenout knihu, která by bez přičinění JWB nevyšla, a to v roce 1967, v téže době jako první svazek *Čechů a Němců*, jen v jiném nakladatelství a v jiném městě. Tímto vedlejším produktem Brügelových archivních studií ve vídeňských archivech a svědectvím o tom, jak vždy pracoval na několika pracích současně, byla dokumentace z procesu Friedricha Adlera před výjimečným soudem v květnu 1917.²⁸ Rakouský socialista a syn zakladatele rakouské sociální demokracie Victora Adlera zastřelil v roce 1916 ministerského předsedu hraběte Stürgha, v následném procesu byl odsouzen k smrti, avšak v roce 1918 propuštěn na svobodu. Příběh zaujal Brügela při jeho studiích dějin rakouské sociální demokracie před rokem 1918 a také vzhledem k tomu, že Friedrich Adler se stal po roce 1923 sekretářem Socialistické dělnické internacionály.

Příznivé přijetí knihy o česko-německých vztazích v letech 1918–38, již lze právem označit za Brügelovo opus magnum, rakouskou, německou i anglickou odbornou kritikou a její ohlas v širší zainteresované veřejnosti měly za následek dvojí objednávku. Mnichovské nakladatelství

²⁸ BRÜGEL, Johann Wolfgang. *Friedrich Adler vor dem Ausnahmegericht 18. und 19. Mai 1917*. Wien 1967.

se dožadovalo pokračování příběhu a univerzitní nakladatelství v Cambridge projevilo zájem o zkrácenou anglickou verzi díla. Práce na obou knihách se měla zkomplikovat dvojitým neočekávaným zpřístupněním britských archivních pramenů. Nebyl by to Johann Wolfgang Brügel, kdyby v obou případech v sobě neměl ctizádost zvládnout jako vždy veškeré dostupné prameny a to i za cenu obrovského pracovního vypětí.

Po zkrácení lhůty pro zpřístupnění archiválií na třicet let získal JWB přístup k dosud nezveřejněným písemnostem britského ministerstva zahraničí a britského kabinetu vztahujícím se k Československu za léta 1935–1939. To mu umožnilo hlubší studium britské politiky vůči Německu i Československu, což se odrazilo ve změněné koncepci knihy oproti německé předloze, jak to naznačil i její podtitul *Problém německé menšiny a britská politika ústupků*.²⁹ Kniha vyšla v roce 1973 a měla 334 stran.

Protože pro válečné období neexistovaly žádné tištěné edice dokumentů o britské zahraniční politice, jako tomu bylo v případě období 1918–1938, potkalo Brügela při práci na knize *Češi a Němci 1939–1946* něco podobného, ne-li horšího. Rukopis měl již víceméně hotový a byl v pilné práci na docela jiném tématu (šlo o již zmíněnou prehistorii a historii sovětsko-německého paktu o neútočení), když Britové v roce 1972 otevřeli ke studiu úřední prameny z doby druhé světové války a o málo později ještě i archivy pro zbytek roku 1945. Pro JWB to byla velká výzva, které neustoupil, jak o tom svědčí poznámkový aparát knihy. Z odkazů na prameny a literaturu je zřejmé, že měl k dispozici také vše, co vyšlo k dané problematice v Československu, včetně časopiseckého dialogu z roku 1968 o vysídlení Němců, o němž podrobně informoval v poslední kapitole. Kniha vyšla teprve v roce 1974, později, než si nakladatel přál, je však v jistém smyslu syrovější nežli svazek o období předválečném: nesleduje chronologickou linii, je místy nepřehledná a rozdrobená na drobné podkapitolky, jak jí vytkl jeden recenzent. Dalo by se říci, že vzhledem k vyličeným okolnostem svého vzniku neměla dostatek času uzrát.

Obsahem knihy je krok za krokem sledovaná historie zrodu myšlenky a poté i plánu nuceného vysídlení Němců z Československa, jež mělo

²⁹ BRÜGEL, Johann Wolfgang. *Czechoslovakia before Munich. The German minority problem and the British appeasement policy*. London 1973.

být obnoveno v předmnichovských hranicích. Autor sleduje také snahy dosáhnout souhlasu s tímto plánem prezentovaným exilovou československou vládou spojeneckým velmocím. Problematika je pojednána v složitém kontextu válečného vývoje, okupační politiky v protektorátě, vývoje postoje Sovětského svazu a tomu i odpovídající politiky československých komunistů v exilu. Minuciózně, na základě exilového tisku, těžko dostupných dokumentů exilových skupin a soukromých dopisů, rekonstruoval JWB rovněž historii často zoufalého a nakonec marného zápasu německých sociálních demokratů v exilu proti vysídlovacím plánům.

Knihy byla napsána v polemickém tónu a jazykem až žurnalistickým. Autor si vytýčil za cíl odpovědět na otázku, zda bylo vysídlení nevyhnutelné. I když byl odpůrcem masového vyhnání, jakéhokoli vysídlení či přesídlení obyvatelstva, nenašel s odstupem čtvrtstoletí pro danou historickou situaci reálnou alternativu. První český recenzent knihy, v exilu žijící historik Milan Hauner, uzavíral své hodnocení oceňující knihu jako závažný příspěvek k překonání existujících předsudků na obou stranách hranic zhruba takto: Po přečtení tohoto příběhu musíme souhlasit s autorem, že neexistovalo nic takového jako kolektivní vina všech Němců, protože neexistovala kolektivní nevina na straně vítězů. A poukázal na hlavního viníka, jehož autor spatřoval v Hitlerovi. Brügelova kniha totiž končí těmito dvěma větami. „Co platí o příčinách rozdělení Německa, platí také o oněch Němcích, kteří ztratili svou vlast v letech 1945–46. Hrobník sudetského německví se jmenuje Adolf Hitler.“³⁰

Anglický profesor historie J. P. Stern, český rodák a uprchlík před nacisty z roku 1939, uveřejnil roku 1985 v britském odborném časopise *The Historical Journal* medailon k osmdesátinám JWB.³¹ Mimo jiné tu podrobně zhodnotil přínos všech tří Brügelových knih o Čechách a Němcích (anglickou verzi prvního německého svazku bral i on jako samostatnou knihu, nikoli jen zkrácený překlad z němčiny) a titulkem článku, který zněl *Defending the state against the nations*, vyjádřil to nejpodstatnější, co na těchto knihách oceňoval, totiž kritiku nacionalismu všech odstínů, a JWB označil za člověka, který hájil stát proti národům. Na separát článku připsal JWB svým obtížně čitelným rukopisem s datem

³⁰ BRÜGEL, Johann Wolfgang. *Tschechen und Deutsche, 1939–1946*. München 1974, s. 273.

³¹ STERN, J. P. *Defending the State Against the Nations: The Work of J.W. Bruegel* [Review Article]. In: *Historical Journal*, 28, 4/1985, s. 1023–1027.

6. 2. 86 tuto poznámku: „Ani jsem nevěděl o sobě tolik jako prof. Stern, který mě jen povrchně zná!“ Znali a oceňovali jej mnozí. V roce 1976 mu rakouský prezident Rudolf Kirchschläger udělil čestný titul „profesor“.

Kritik sovětské politiky a odpůrce komunismu

Už bylo řečeno, co dostal JWB od sudiček do kolébky, co utvářelo jeho charakter, a které byly nejmarkantnější rysy jeho osobnosti. Byl to bojovný homo politicus, v jehož vědomí byl hluboce zakořeněn demokraticismus a úcta k právnímu řádu. Bylo také řečeno, co pro něj znamenala sociální demokracie, i to, že byl po celý život internacionalistou potírajícím nacionalismus všeho druhu, v němž byla hluboce zakořeněna úcta k lidským právům, jimiž se zabýval také teoreticky. Sledovali jsme také, jak se stal historikem pracujícím až do úmru.

Brügel byl rovněž odpůrcem komunismu, kritikem sovětské zahraniční politiky a Komunistické strany Československa po celé období její existence. Mimo jiné nebyl ochoten akceptovat pojem „socialismus“ či „socialistický“ v jakékoli souvislosti s režimem v zemích sovětského bloku bez uvozek. „Jsem možná netolerantní, zavilý,“ komentoval toto své stanovisko, „ale v opačném případě bych popřel všechno, oč usiluji.“

Už v padesátých letech ho zaujal případ Podkarpatské Rusi a okolnosti, za nichž si Sověti koncem války zajistili její ovládnutí ještě dříve, než byla formálně připojena k SSSR. Rozsáhlá přednáška, kterou měl o tomto tématu v Ústavu Dr. Edvarda Beneše v Londýně, byla publikována na začátku šedesátých let pouze v ediční řadě ústavu pod názvem *Případ Podkarpatské Rusi. Sovětská agrese proti Československu 1944–1945*.³² Brügelova snaha získat zájem anglicky hovořícího prostředí o tuto problematiku nebyla úspěšná. Zkrácené znění původního textu otiskly v roce 1979 česky ve dvou částech exilové *Proměny* vydávané Společností pro vědy a umění, takže studie byla k dispozici širší čtenářské obci s pozměněným podtitulem – *Neznámý případ sovětské agrese*.

S větší odezvou se setkala Brügelova iniciativa připravit knihu o sovětsko-německém paktu ze srpna 1939, jímž si hitlerovské Německo zajis-

³² BRÜGEL, Johann Wolfgang. *Případ Podkarpatské Rusi: sovětská agrese proti Československu 1944–1945*. Londýn 1954.

tilo sovětskou neutralitu při přepadení Polska a na jehož základě se oba diktátoři – Stalin a Hitler, zastupovaní svými ministry zahraničí, dohodli o rozdělení Polska a o sférách vlivu ve východní a jihovýchodní Evropě.³³ Tehdy, před více než třiceti lety, se sovětská historiografie a propaganda a spolu s nimi všechny „bratrské“ i spřátelené komunistické režimy a strany křečovitě držely výkladu, který dával sovětskému vedení z roku 1939 za jeho politiku vůči Německu absolutorium a existenci tajného protokolu k paktu a pozdějších doložek popíral jako nepřátelskou propagandu.

Brügelova dokumentace, uvedená zasvěceným dvacetistránkovým výkladem, je soubor skoro čtyř set dokumentů, resp. často velmi krátkých výňatků z dokumentů³⁴ pocházejících až na několik prvních a posledních položek z let 1939 až 1941. Jsou zde zastoupeny snad všechny typy pramenů – tehdy dostupné diplomatické dokumenty všeho druhu, veřejné projevy, zprávy a komentáře deníků a z ilegálního komunistického tisku, prohlášení vedoucích grémií Komunistické internacionály a komunistických stran řady zemí. Co do jednotlivých zemí je v dokumentaci zastoupen materiál britský, německý, sovětský, francouzský, československý, belgický, nizozemský, dánský, norský a švédský.³⁵ Velmi stručné nadpisy dokumentů – někdy je to jen několik slov, které jsou často formulovány velmi vyhrčeně – charakterizují a interpretují následující dokumentární text. V přílohách jsou však uvedeny přesné údaje o každé položce dokumentace: o jaký pramen šlo a kde byl publikován či uložen. I když se tedy jednalo o knihu určenou širšímu okruhu čtenářů, nikoli o vědeckou edici pramenů, byla velmi informativní a průkazná, a je i dnes bezpochyby užitečná jako první informace o celé šíři problematiky a mj. i o početnosti a různorodosti neoficiálních pramenů tehdejšího komunistického hnutí k dané otázce.

Přes veškerou útočnost a bojovnost komentářů editora odhalujících sovětskou a komunistickou proradnost čteme v bibliografické poznámce také pasáž přibližně tohoto znění: Není přirozeně možné studovat tehdejší události a motivy sovětské politiky ze sovětských originálních

³³ BRÜGEL, Johann Wolfgang. *Stalin und Hitler. Pakt gegen Europa*. Wien 1973.

³⁴ Vynechané části jsou zde naznačeny tečkami, avšak nic víc.

³⁵ V ediční poznámce JWB uvedl jako své spolupracovníky překladatele z těch zemí a jazykových oblastí, kde sám neprovedl rešerše a nepořídil překlady do němčiny, v níž kniha vyšla.

pramenů. Nelze přitom vyloučit, že bychom byli s to posuzovat ten či onen sovětský taktický manévř v mírnějším světle, kdyby bádání mělo přístup k internímu materiálu v té míře, jako je tomu v Londýně a v Bonnu, čímž bychom získali příležitost prozkoumat tehdy neznámé motivy sovětského postupu a objektivně je posoudit.

Před vydáním uvedené dokumentární knížky, ale i po něm byla a zůstávala sovětská problematika jednou z tematických stálíc Brügelovy publicistiky. Napsal komentář k tzv. Brežněvově doktríně,³⁶ k sovětské invazi do Československa z hlediska mezinárodního práva,³⁷ článek o SSSR a Československu v roce 1938, v němž pranalyzoval „jednu z komunistických lží o dějinách“,³⁸ i kratičkou studii o tom, co Edvard Beneš řekl a napsal o sovětské „nabídce pomoci“ v roce 1938.³⁹

Posledních deset let

Po roce 1974 se JWB nepouštěl do žádného knižního projektu. Kromě penza svých dopisovatelských povinností pro několik švýcarských a rakouských novin glosoval nebo recenzoval nové knihy z velké palety svých historických a publicistických zájmů. Neúnavně četl a sledoval pilně vše, co vyšlo, přesně tak, jak to o sobě řekl v srpnu 1984: „Jsem člověk bez potřeb, jediné, co mě zajímá, jsou knihy.“ Do nových archivních studií se nepouštěl, také vzhledem ke své ztížené pohyblivosti, ačkoli všude, kam potřeboval, zejména do knihovny, ho vozila autem „Joža“, obdivující svého manžela a neskonale mu oddaná. Přesto nezanedbávala ani své lékařské povolání, ani svého londýnského vnuka. Syn s rodinou žil ve Francii.

Brügel měl ostatně doma nashromážděné tak obrovské množství fotokopií archivního a novinového materiálu, že z těchto zásob mohl kdykoli vytěžit pozoruhodný článek nebo i studii k vhodné příležitosti.

³⁶ Vyšla v *Die Zukunft*, 1970.

³⁷ Týž. *The Soviet Union and Czechoslovakia. Die Widerrufserklärungen*. In: *Europa-Archiv*, 10. 4. 1970, s. 2–10. Týž. *Sovětský svaz a Československo mezinárodně-právně (právní rozbor sovětské intervence a vztahů ČSSR–SSSR)*. In: *Svědectví*, 40.

³⁸ Vyšla v *Die Zukunft*, 1970.

³⁹ Vyšla česky i anglicky v roce 1977, resp. 1978. Srv. BRÜGEL, Johann Wolfgang. *Dr. Beneš on the Soviet 'Offer of Help' in 1938*. In: *East Central Europe*, vol.4, 1/1977, s. 56–59.

ti (výročí důležité události, smrt polozapomenutého politického spolubojovníka nebo taky odpůrce, nová časopisecká studie či kniha líčící tu či onu dějinnou epizodu jinak, než jak ji znal z pramenů, které studoval, a jak se jevila jemu...). Tak tomu bylo například i v případě historie uznání československé exilové vlády v letech 1940–42, která vyšla současně anglicky⁴⁰ a v rozšířené verzi i německy⁴¹. Tím, jak se podstatně rozšířil rozsah časopisu *Proměny*, měl stále více prostoru k publikování historických statí také v češtině. Ochotně mu nabídlo své stránky i od roku 1978 obnovené (exilové) *Právo lidu*. Brügelova Poznámka na okraj knihy Vojtěcha Mastného *Russia's road to the Cold War, 1941–1945*⁴² by pro své moudré a vyvážené hodnocení Benešovy pozice vůči Sovětskému svazu neměla chybět v žádném seznamu povinné literatury studentů československých dějin. JWB se ochotně dělil o své vědomosti s mladými historiky, kteří ho vyhledávali v jeho londýnském domě, i když ne vždy byl spokojen s tím, co nakonec napsali. K rukopisům, které mu byly svěřeny k posouzení, psával vždy – pro sebe – přísně kritické „Ad vocem“. Málokdy by si je autor rukopisu dal za rámeček, kdyby je byl četl.

Sledoval také vývoj Charty 77, pro *Times Literary Supplement* napsal referát o Havlově *Moci bezmocných*,⁴³ sepsal i velmi kritický komentář k disidentské *Pražské výzvě* z roku 1985, s omluvou, že tentokrát nemohl napsat nic pozitivního.⁴⁴ Hodně se vracel k historii rakouské sociální demokracie před první světovou válkou a napsal k ní tři obsáhlé statě, které snad vůbec nevyšly. Nelitoval námahy a v květnu 1985 podnikl dalekou cestu do rakouského Klagenfurtu, kde tamější univerzita uspořádala konferenci o dělnickém hnutí v bývalém Rakousku-Uhersku. Vedle referátů vědců z Rakouska, Maďarska, Polska a Jugoslávie tu zazněl i příspěvek JWB o německých socialistech na území Československa, na kterém se chystal dále pracovat pro další schůzku svolanou k projektu. Našel si čas napsat i o Antonínu Švehlovi a Prokopu Drtinovi.

⁴⁰ BRÜGEL, Johann Wolfgang. *The Recognition of the Czechoslovak Government in London*. In: *Kosmas. Journal of Czechoslovak and Central European Studies*, 2, 1/1983, s. 1–13.

⁴¹ BRÜGEL, Johann Wolfgang. *Die Anerkennung der tschechoslowakischen Auslandsregierung 1940–1942*. In: *Bohemia. Zeitschrift für Geschichte und Kultur der böhmischen Länder*. 24, 2/1983, s. 335–347.

⁴² *Svědectví*, 64/1981.

⁴³ Stěžoval si, jaký to byl problém zvládnout úkol na malém prostoru, který mu redakce určila.

⁴⁴ Srv. text Jaroslava Šabaty *Ad vocem: Prager Aufruf*, s. 158–159.

Koncem jara 1984 se dal svou paní přemluvit k tomu, aby se zamyslel nad příběhem svého života, z čehož pak vznikl během dvou týdnů následujícího srpna dlouhý, autobiograficky laděný rozhovor. Nad záznamem si posteskl, že nejhodnější název mu už „vzal“ Prokop Drtina titulem své rozsáhlé autobiografické fresky *Československo můj osud*, protože ten by mu odpovídal nejlépe. „Československo bylo i mým osudem,“ řekl doslova. Při jiné příležitosti si v dopisu Ivanu Svítákovi z ledna 1986 posteskl nad marností svého úsilí o česko-německé porozumění: „Přirozeně jsem toho názoru, že porozumění mezi Čechy a Němci je důležité pro budoucnost střední Evropy. O takové porozumění jsem posledních 60 let usiloval, a to dosti bezvýsledně.“ Aby zmírnil své „selhání“, citoval latinské úsloví – in magnis et voluntas sat est. (Ve velkých věcech i chtít jednat.)

V srpnu 1984 sepsal německy i své „sebrané aforismy“, z nichž tři datoval rokem vzniku:

1. Život je vždy běh s překážkami a často běh uličkou. (1939)

2. Chceme bojovat proti Hitlerovi nikoli proto, že nás nenávidí a pronásleduje. Chceme být Hitlerem nenáviděni kvůli tomu, že jsme jeho odpůrci. (1939)

3. Rozdíl mezi Východem a Západem spočívá v tom, že člověk na Západě může (smí) být stoupencem Východu, ale na Východě nemůže (nesmí) být nikdy stoupencem Západu. (1948)

V červnu 1985 v předvečer jeho osmdesátin jej navštívil americký profesor Stanley B. Winters. Na základě rozhovoru s JWB a se znalostí Brügelova díla uveřejnil pak obsáhlejší medailon v odborném časopise.⁴⁵ Odsud se lze dozvědět, co zejména chybělo Johannu Wolfgangu Brügelovi v dosavadním zpracování československých dějin a čím by se on sám rád v budoucnu ještě zabýval. Postrádal zpracování maďarské otázky v Československu na úrovni svých Čechů a Němců a zcela nedostatečná byla podle jeho názoru dosavadní analýza česko-slovenských vztahů od roku 1918. Kritizoval, že není k dispozici „objektivní“ hodnocení Beneše jako ministra zahraničí, prezidenta před Mnichovem, prezidenta v exilu a prezidenta i v poválečném období. Obával se, že si s tímto

⁴⁵ WINTERS, Stanley B. *Eighty Eventful Years: J. W. Bruegel Looks Back and Ahead*. In: *East Central Europe*, 12, 1/1985, s. 51–58. Followed by Bibliography, s. 60–64.

tématem nikdo nebude chtít pálit prsty.⁴⁶ Chybělo mu i ocenění osobnosti Jaroslava Stránského a biografie sociálnědemokratických předáků Antonína Hampla a Rudolfa Bechyně. Zamýšlel se nad výročími mezníků a událostí první světové války, vzrušoval jej zejména příběh Friedricha Adlera a vraždy rakouského ministerského předsedy, chtěl stihnout napsat něco podstatného k sedmdesátému výročí v roce 1986. Byl by se rád vyjádřil k diskusi o zakladatelích československé republiky vyvolané článkem F. Gregory Campbella v *Slavic Review* na jaře 1985.⁴⁷

Johann Wolfgang Brügel nezapomínal ani na noviny, které ho provázely životem od útlého dětství takřka až do posledního dechu. I smrt jej zastihla s novinami, resp. s balíkem novin v podpaždí. Nesl si jej do své spartansky zařízené ložnice s železnou postelí, aby se jim do půl jedné po půlnoci věnoval, než si poslechne poslední zprávy BBC, jak bylo jeho železným zvykem. Jako první jej uctily důstojným a zasvěceným nekrologem nadepsaným *Německo-český demokrat a historik* londýnské *The Times* již 20. listopadu 1986. Připomněly také, jakého uznání se mu dostalo rok předtím k osmdesátinám od osobností evropské politiky a vědy.

Dva čtenářské dopisy, reakce na dvě publikace, které JWB napsal a odeslal pravděpodobně v den svého skonu, 15. listopadu 1986, vyšly ve *Frankfurter Allgemeine Zeitung* několik dní po jeho smrti. Deník *Neue Zürcher Zeitung* uveřejnil v prosinci 1986 posmrtně Brügelovu recenzi (jako vždy kritickou a s četnými poukazy na další souvislosti) na memoárovou knihu Wolfganga Leonharda⁴⁸ o šoku, který způsobil obrat sovětské politiky v srpnu 1941 (pakt o neútočení s hitlerovským Německem), založenou na vlastních Leonhardových vzpomínkách a na memoárech dalších současníků. Současně s tím byla na téže stránce deníku otištěna životopisná redakční glosa *In memoriam J. W. Brügel* uzavírající slovy: „Náš list ztrácí smrtí J. W. Brügela váženého spolupra-

⁴⁶ Všechna témata, která čekala až na svobodné historiky ve svobodném Československu.

⁴⁷ CAMPBELL, Gregory F. *Empty Pedestal?* In: *Slavic Review, Slavic Review*, 44, 1/1985, s. 1-15. Reakce J. W. Brügela a dalších, srv. BRÜGEL, J. W. – WOLFE, Ella – HUTCHINGS, Robert L. – ZENKOVSKY, Serge A. *Letters*. In: *Slavic Review*, 45, 1/1986, s. 182-186.

⁴⁸ LEONHARD, Wolfgang. *Der Schock des Hitler – Stalin Paktes. Erinnerungen aus der Sowjetunion, Westeuropa und USA*. Freiburg im Breisgau, 1986.

covníka, který s hlubokými věcnými znalostmi a kriticky recenzoval publikace o soudobých dějinách.“⁴⁹

* * *

Byť pochován v zemi své volby, symbolicky se JWB slavně vrátil alespoň do panteonu velkých rodáků země, jež se mu stala osudem a v níž by dnes mohl svobodně žít podle svého i jako Němec. Jméno „Johann Wolfgang Brügel“ zaznělo 28. října 1991 večer ve Vladislavském sále Pražského hradu, když Josephine Brügel přebírala z rukou prezidenta Václava Havla Řád TGM, který byl JWB udělen in memoriam za jeho zásluhy o lidská práva a demokracii. Byl v dobré společnosti – spolu s ním byli toho dne mezi jinými posmrtně vyznamenáni Ludwig Czech, Josef Čapek, Václav Černý, Prokop Drtina, Milan Hodža, Milada Horáková, Závěš Kalandra, Jan Masaryk, Štefan Osuský, Jan Patočka, Albert Pražák, Hubert Ripka, Jaroslav Stránský, Petr Zenkl.

Nezapomněly na něj ani jihomoravské Hustopeče. Ke stému výročí jeho narození mu bylo v roce 2005 uděleno in memoriam čestné občanství města, kde se narodil a prožil tři první léta svého života. Diplom převzala dcera, londýnská profesorka urbanistiky Irene Bruegel.

Nyní je načase, aby JWB objevili čtenáři, zejména studenti, mladí lidé, kteří hledají kořeny toho, z čeho vyrůstá přítomnost jejich země. Přemnozím z nich se dovědí o jeho existenci poprvé v životě. Kéž se jim podaří uskutečnit to, oč Johann Wolfgang Brügel usiloval po celý život s úspěchem menším, než jaký si přál. Zanechal po sobě jako živý odkaz jeden z klíčů k minulosti, bez jejíhož poznání není smysluplná budoucnost.

⁴⁹ *In memoriam J. W. Brügel*. In: *Neue Zürcher Zeitung*, prosinec 1986.

⁵⁰ Poznámka autora: Pokud není uvedeno jinak, opírá se text o údaje v záznamu rozhovoru autora s JWB v srpnu 1984; přepis je uložen ve zmíněné sbírce ČSDS a připravuje se k vydání. Zveřejňovaný text je lehce pozměněná verze úvodu k českému vydání Brügelových *Čechů a Němců 1918–1938* a vychází s laskavým souhlasem nakladatelství Academia, které knihu vydalo v roce 2006. Poznámky zpracovala Doubravka Olšáková; autor jí vřele děkuje.

Leben und Werk des Johann Wolfgang Brügel¹

Im November 2006 sind zwanzig Jahre seit dem Tod Johann Wolfgang Brügels verflossen. Mit großem zeitlichem Abstand von neununddreißig Jahren zur deutschen Ausgabe erschienen dessen Buch ist *Tschechen und Deutsche, 1918–1938*² nunmehr in tschechischer Sprache erschienen als überhaupt erstes historisches Werk des Autors in dem Lande, in dem er geboren wurde, wo er die ersten vierunddreißig Jahre seines Lebens und – nach sechsjähriger Unterbrechung während des II. Weltkriegs – noch einmal siebzehn Monate verbrachte, bevor er in das zweite, definitive Exil ging. Dieses sollte ganze vierzig Jahre bis zu seinem Tode dauern. Er wurde auf dem Londoner Highgate-Friedhof, ein paar Schritte von der prunkvollen Grabstätte des Karl Marx beigesetzt, unweit der Grabstätte des englischen Philosophen Herbert Spencer.

Von seinen Altersgenossen lebt niemand mehr. Die Überlebenden des Holocausts sind spätestens um die Jahrhundertwende verstorben. Im Juni 2005 starb auch seine Frau, die Ärztin Josephine Brügel. Unter den mir bekannten jüngeren Zeitgenossen erinnern sich Karel Janovický-Šimsa, langjähriger Leiter des tschechoslowakischen Senders BBC, und dessen Frau Sylva Šimsová, eine enge Freundin der Familie, an ihn. Sie hat dann kurz nach Brügels Tod auch dessen Bibliothek geordnet,

¹ Dies ist eine leicht abgeänderte Version des Textes, der auf Tschechisch als Vorwort zur tschechischen Ausgabe Brügels *Tschechen und Deutsche, 1918–1938* (Academia, Prag 2006) erschienen ist. Aus dem Tschechischen wurde er von Herbert Grönebaum übersetzt. Den Text hat mit Fußnoten Doubravka Olšáková versehen.

² BRÜGEL, Johann Wolfgang. *Češi a Němci, 1918–1938*. Praha 2006. Deutsche Ausgabe – BRÜGEL, Johann Wolfgang. *Tschechen und Deutsche, 1918–1938*. München 1967.

seine Schriften aus dem Nachlass für den Transport in ein Archiv in der Bundesrepublik vorbereitet und später die Erinnerungen Frau Doktor Brügels aufgezeichnet.³ Es lebt noch Professor Jaroslav Krejčí, der die Laudatio zu Brügels achtzigjährigem Geburtstag auf einer vom Deutschen Historischen Institut in London organisierten Feier hielt. Es erinnert sich an ihn die ältere Generation deutscher Bohemisten, wie auch aufgrund persönlicher Kontakte die tschechischen Historiker Bohumil Černý, Robert Kvaček, Bedřich Loewenstein, welcher als erster tschechischer Autor eine Rezension des Buchs *Tschechen und Deutsche* verfasst hat (im November 1967 im Wochenblatt *Die Zeit* erschienen). Es erinnern sich an ihn auch die um eine Generation jüngeren Kollegen Milan Hauner, Jacques Rupnik (letzterer wird es mir gewiss verzeihen, dass ich ihn als gebürtigen Prager gleichsam zu den Unsrigen zähle), Michael Kraus, alle über die Welt verstreut, und der Journalist, Publizist und gebildete Weltenbummler Petr Brod. Kaum einer unter den tschechischen Historikern kennt sein gesamtes Werk; diejenigen, die seine zwei Bände über *Tschechen und Deutsche* im Original gelesen haben, machen kaum zwei Dutzend aus.

Ich gehöre zu denjenigen, die das Glück hatten, Johann Wolfgang Brügel näher kennen zu lernen, die er positiv beeinflusste und lebenslang prägte. Wir trafen uns in Prag im Frühling des Jahres 1976 während eines seiner letzten Besuche in der Tschechoslowakei, ein paar Monate vor meiner Emigration. Im gegenseitigen Schriftwechsel und während meiner häufigen Reisen ins Londoner Archiv kamen wir einander immer näher, insbesondere wenn ich bei Brügels wohnte. Und so wurde mir JWB zu einem väterlichen Freund. In der Zeit nach seinem ersten Infarkt (1979), als er aufhörte, ins Archiv zu gehen, wobei sich auch die Folgen einer in der Kindheit erlittenen Kinderlähmung immer mehr bemerkbar machten, lockte ich ihn noch mehrmals in das Public Record Office in Kew im Süden Londons. Die Archivverwaltung erlaubte mir, ihn im Auto bis unmittelbar zum Eingang zu bringen. Im August 1984 führten wir zwei Wochen hindurch ein langes Gespräch in deutscher Sprache. Die schriftliche Übertragung der bei dieser Gelegenheit entstandenen Kassettenaufzeichnungen ergab über dreihundert maschinengeschriebene Seiten, die JWB im Jahre 1985 noch

³ Die Erinnerungen Joža Brügels, vgl. <http://www.jozabruegel.com>

durchlas, ergänzte und autorisierte. Diese Aufzeichnungen sind eigentlich seine Memoiren. Das Bemühen um ihre Herausgabe in deutscher Sprache war nicht erfolgreich, was ein Kapitel für sich ist. Eine Veröffentlichung der in Prag in der ersten Hälfte der neunziger Jahre angefertigten Übersetzung ist meine nicht beglichene Schuld; ich wollte dies jedoch nicht ohne Studium seiner Schriftstücke und insbesondere der Korrespondenz tun. Der ungefähr 140 Kartons umfassende schriftliche Nachlass Brügels, der sich im Archiv der Sozialdemokratie in Bonn befindet, ist jedoch nicht geordnet. Bald nach der Gründung des Instituts für Zeitgeschichte in Prag beschäftigte mich der Gedanke, alljährliche Gedenkvorlesungen zu Ehren von JWB zu veranstalten, die sich mit der Thematik der Beziehungen zwischen Tschechen und Deutschen im 20. Jahrhundert befassen sollten. Wie es sich zeigte, ging ein solches Programm – parallel zu den Aktivitäten der Tschechisch (Slowakisch)-Deutschen Historikerkommission – über unsere Kräfte hinaus.

Die vorletzte Oktoberwoche des Jahres 1986 verbrachte ich in London. Abende lang debattierten wir über die britische Politik gegenüber der tschechoslowakischen Exilregierung in der Schlussphase des Krieges, über seine und meine Arbeitspläne; auch darüber, was wir gemeinsam in der nächsten Zeit unternehmen werden. Vor dem Abflug nach Hause nach Hannover am 27. Oktober mahnte ich ihn scherzhaft, fleißig zu sein, weil wir uns doch eine Menge vorgenommen hätten. Es gelang uns noch, mehrere Briefe zu wechseln. Am Donnerstag, den 16. November telefonierte Frau Doktor Brügel, JWB sei am Tage zuvor am späten Abend plötzlich verschieden. Sie tröstete mich, dass der Infarkt so schwer war, dass das Überleben vielleicht ein noch schlimmeres Schicksal als der Tod gewesen wäre.

Bereits im erwähnten Interview gab JWB zu verstehen, ihm sei das zu vollenden gelungen, was ihm am meisten am Herzen gelegen habe, obwohl er bei weitem nicht mit dem fertig sei, was er noch in Angriff genommen habe und gerne beenden würde. Dabei dachte er an drei Bücher, die er als seine wichtigste Botschaft betrachtete: den Band *Tschechen und Deutsche, 1918–1938*⁴ (1967) als Buch gegen den deutschen Nationalismus, *Tschechen und Deutsche, 1939–46*⁵ (1974) als Buch gegen

⁴ BRÜGEL, Johann Wolfgang. *Tschechen und Deutsche, 1918–1938*. München 1967.

⁵ Ders. *Tschechen und Deutsche, 1939–46*. München 1974.

den tschechischen Nationalismus sowie die Dokumentation *Stalin und Hitler. Pakt gegen Europa*⁶ (1973) als Werk, das die verräterische Haltung des sowjetischen Kommunismus enthüllt.

Durch das nunmehr auf Tschechisch erschienene Werk *Tschechen und Deutsche 1918–1938* kehrt JWB auf die tschechische Szene zurück. Dank dieser Veröffentlichung wird wieder etwas stärker an die unterbrochene Kontinuität des geistigen und politischen Lebens des Landes angeknüpft, in dem JWB geboren wurde und dessen Schicksal ihm auch im Exils nie aufhörte am Herzen zu liegen. Gewiss, vertane Gelegenheiten kehren nicht zurück, verlorene Werte und Leben können nicht ersetzt werden. Man kann jedoch Verluste mildern und sich besser für die Aufgaben des heutigen und morgigen Tages wappnen, nämlich durch eifriges Kennenlernen der Vergangenheit und ihre Aufarbeitung. Brügels Werk ist in dieser Hinsicht ein unschätzbare Hilfsmittel.

Kindheit und Gymnasialjahre

Johann Wolfgang Brügel wurde am 3. Juli 1905 in Hustopeče geboren als einziges Kind des Dr. jur Julius Brügel und dessen Frau Irene, geb. Redlich. Hustopeče⁷ hatte damals kaum dreieinhalbtausend Einwohner, davon waren dreitausend Deutsche. Der Vater war zu diesem Zeitpunkt einer von zwei deutschen Richtern am dortigen Bezirksgericht. Die Brügels und Redlichs stammten aus Mähren und waren aufgrund ihrer Religion (und auch nach den späteren Rassengesetzen Hitlers) Juden. Sie beschäftigten sich mit Handel oder waren Kleinunternehmer. Ein entfernter Cousin Johanns, der österreichische Dichter Fritz Brügel (geb. 1897), hat angeblich festgestellt, dass die Familie der Brügels im 16. Jahrhundert aus Flandern nach Mähren gekommen sei. Jedenfalls gehörte dieser Name nicht zu denjenigen, die den Juden unter Josef II. zugeteilt wurden. Der Vater Julius, der seine Lebensaufgabe im Richterberuf sah, trat zum katholischen Glauben über, damit er in den Staatsdienst aufgenommen werden konnte. Dasselbe hat vor der Hochzeit auch seine Verlobte getan. Die Trauung fand in Wien statt, um der

⁶ Ders. *Stalin und Hitler. Pakt gegen Europa*. Wien 1973.

⁷ Bis zum Jahre 1919 Hustopeč, zu deutsch Auspitz.

Familie Redlich keine Schwierigkeiten zu bereiten. Die Eheleute Brügel praktizierten das Judentum nicht und auch ihr Sohn war keineswegs religiös, in der Schule nahm er pflichtgemäß am katholischen Religionsunterricht teil.

Dem Vater gelang es, sich nach Brünn versetzen zu lassen, wo er zunächst am Strafgericht auf der Cejl (Zeil) tätig war. Aus dieser Zeit stammt auch das erste Kindheitserlebnis des vier oder fünf Jahre alten Johann Wolfgang. Er erlebte den Vater im Talar und mit dem Barett auf dem Kopf, als er irgendeinen armen Kerl verurteilte. Dieses Erlebnis grub sich tief in sein Gedächtnis ein. Später, als er selbst auf der Cejl tätig war, zunächst als Berichterstatter Brünner Zeitungen bei großen Prozessen, dann als Protokollführer beim Schwurgericht, wird es ihm wieder gegenwärtig. In Brünn wurde der Vater zu einem der ersten Richter der neu geschaffenen Institution der Gewerbegerichte; der Sohn erinnerte sich aus Erzählungen, der Vater habe ein tiefes Sozialgefühl gehabt und viel für Arbeitnehmer getan. Der Vater starb als Landesgerichtsrat, fünfundvierzigjährig, im September 1913 (Angina pectoris und Diabetes), als der Junge acht Jahre alt war. Die Mutter blieb mit dem Sohn allein, um dessen Bildung sie sich aufopferungsvoll kümmerte, und ging keine neue Ehe mehr ein. Im Januar 1943 erlitt sie den Hungertod in Theresienstadt, wohin sie ein Jahr zuvor deportiert worden war.

Das Familienmilieu bot dem Jungen eine gute Bildungsgrundlage. Der Vater schrieb mit einem Kollegen zwei Fachbücher, hatte vielseitige literarische Interessen und in seiner Bibliothek befanden sich alle Klassiker der deutschen Literatur. Nach seinem Vorbild las der Sohn von Kindesbeinen an täglich Zeitungen, sobald er das Lesen gelernt hatte. Zeitungen sollten dann in seinem Leben eine große Rolle spielen: er begann eigentlich als Journalist, und bis zu seinem Tode lieferte er Beiträge für Zeitungen, und die zeitgenössische Presse war für ihn eine außerordentlich wichtige Quelle, als er seine *Tschechen und Deutsche, 1918–1938* schrieb.⁸

Im Jahre 1915 wurde Johann Wolfgang in das Deutsche Gymnasium in Brünn aufgenommen. Er hat dort im Jahre 1923 die Reifeprüfung

⁸ Noch während seines Lebens widmete er mir eine grosse Sammlung von Zeitungsausschnitten aus den Jahren 1950–1984, die heute Bestandteil des Sammlungsfonds das *Tschechoslowakische Dokumentationszentrum 1948–1989* im Prager Nationalmuseum ist.

abgelegt. Er genoss den Ruf eines aufmüpfigen Elements, nach eigenen Worten jedoch war seine ganze Klasse oppositionell gegen die Schule eingestellt. Aus dem Gymnasium brachte er die Vorliebe für lateinische Redewendungen mit, die er dann gerne auch in seinen Texten verwendete. Er schätzte an ihnen die Fähigkeit, eindeutig, kurz und verständlich einen tiefen Gedanken, eine Lebenswahrheit oder einen Rechtsgrundsatz auszudrücken; das imponierte ihm an der lateinischen Sprache am meisten. Es ist jedoch schwer zu sagen, ob es ihm immer gelang, sich von der Lehre leiten zu lassen, die er außerordentlich schätzte: *Quidquid agis, prudenter agas et respice finem*. Dazu war er, wie er selbst eingestand, eine viel zu streitbare Natur, aber nicht streitsüchtig, wie er betonte. An die Folgen dessen, was er unternahm, dachte er jedoch immer, wie er selber sagte. Dies zeigte sich ohne Zweifel vor allem später, als er seine historisch-politischen Polemiken schrieb. In einem oder zwei seiner Briefe fand ich das implizite Eingeständnis, einen Teil irgendeiner Äußerung oder eines Textes verschwiegen zu haben, um dem Gegner nicht Munition gegen sein eigenes Argument zu liefern.

In der Gymnasialzeit hinterließ die prinzipientreue Haltung eines jüdischen Mitschülers bei ihm einen tiefen Eindruck und beeinflusste ihn nach eigenen Worten stark. In der Klasse gab es fünf oder sechs, die das Recht hatten, an jüdischen Feiertagen zu Hause zu bleiben. Einer von ihnen kam jedoch in die Schule, was ihm bei den übrigen den Vorwurf des Mangels an Solidarität einbrachte. Er antwortete ihnen mit dem Hinweis, die jüdische Religion nicht anzuerkennen, und deswegen könne er keinen Anspruch auf Vorteile erheben, die ihm aufgrund der Zugehörigkeit zu diesem Glauben angeboten würden. Die übrigen nannten ihn einen Idioten und verwiesen darauf, sie seien ebenso wenig gläubig wie er, warum jedoch sollten sie nicht zwei Tage frei nehmen, wenn dies doch erlaubt sei. Einen solchen Kompromiss mit dem Gewissen wollte der Betreffende jedoch nicht eingehen. Johann Wolfgang betraf das nicht unmittelbar, er ging in den katholischen Religionsunterricht, auch wenn er gleichfalls nicht gläubig war. Die Prinzipientreue seines Mitschülers imponierte ihm jedoch. Vielleicht war dies eine der Anregungen, die seinen Charakter formten. JWB war nie bereit, Kompromisse einzugehen, wenn er etwas für unwahr oder unrichtig hielt, auch wenn er sich dadurch oft das Leben schwer und zahlreiche Feinde machte.

Sozialdemokratie, Zeitungen, Studium der Rechte

Nach der Reifeprüfung im Juni 1923 erwartete den achtzehnjährigen Abiturienten eine Rundreise durch Deutschland mit zwei Mitschülern und anschließend noch ein längerer Aufenthalt mit der Mutter bei deren Bruder in Magdeburg. Als er zurückkehrte und bereits an der Juristischen Fakultät in Brünn immatrikuliert war, bat ihn der Freund der Familie Ludwig Czech, seit Dezember 1921 Vorsitzender der *Deutschen Sozialdemokratischen Arbeiterpartei* (in der Tschechoslowakei), ihm sein Zeitungsarchiv zu ordnen. Die Aufgabe nahm er dankend an, denn diese Arbeit entsprach seiner Vorliebe für Zeitungen; dort waren Ausschnitte aus einem langen Zeitraum vorhanden, die es ihm ermöglichen, sich ein Gesamtbild von der Politik zu machen. Und dann lud ihn Czech zur Arbeit in der Tageszeitung *Volksfreund* ein, die von der Partei als lokale Ausgabe der zentralen deutschen sozialdemokratischen Tageszeitung *Sozialdemokrat* in Brünn herausgegeben wurde. JWB wusste damals selbst nicht, welches seine Hauptbeschäftigung war – die Zeitungsarbeit oder das Studium.

Ab dem zweiten Semester wechselte er zwar zum Jurastudium an die Deutsche Universität in Prag, was jedoch kein Hindernis für den Aufenthalt und die journalistische Tätigkeit in Brünn darstellte. Vorlesungen waren nicht obligatorisch, es genügte Prüfungen abzulegen, wobei die Terminvereinbarung gegen Entgelt vom Hausmeister der Fakultät geregelt wurde. Und so übernahm er im Jahre 1927 sogar die Leitung der Brünner Redaktion. Er schrieb über Brünner Kommunalpolitik, berichtete über Sitzungen des Gemeinderats, referierte über Verfahren vor dem Strafgericht, was auch für das Studium der Rechte nutzbringend war. Nach der Einführung der mährisch-schlesischen Landesverwaltung beschäftigte sich der *Volksfreund* auch mit der Landespolitik, zu der JWB zahlreiche Artikel verfasste. Im Jahre 1928 schrieb er seine erste historische Arbeit auf der Grundlage von Archivquellen. Es war eine Arbeit über das Jahr 1848 in Brünn und in Mähren.

Der Sozialdemokratischen Partei trat er im Jahre 1924 gleichzeitig mit der Arbeitsaufnahme in der Redaktion ihrer Tageszeitung bei. Seine Parteimitgliedschaft nahm er sehr ernst. Das Studium des Marxismus war in der Partei zwar eine Selbstverständlichkeit, jedoch in der Auslegung von Karl Kautsky, der als Klassiker galt. Im Jahre 1926 wurde er

für vierzehn Tage in eine Parteschule in der Umgebung von Aussig geschickt, wo Fachleute der marxistischen Theorie interessante Vorlesungen hielten. Grundlegend beschäftigte man sich dort mit dem Nationalitätenprogramm der Partei, über das der junge Brügel sogar einen Artikel schrieb, der in der Tageszeitung *Sozialdemokrat* unter seinem Namen erschien.⁹ Und er las Zeitungen, auch tschechische, an erster Stelle jedoch das *Prager Tagblatt* und die *Prager Presse*; die wichtigste tägliche Lektüre war freilich die in seinen Kreisen höchste Anerkennung genießende *Arbeiterzeitung* aus Wien.

Im Jahre 1928 promovierte JWB zum Doktor beider Rechte (Dr. jur.) und ab 1. Januar war er Auskultant – Anwärter auf das Richteramt – bei einem Brünner Gericht. Zuvor musste er jedoch die für die Aufnahme in den Staatsdienst notwendige Tschechisch-Prüfung ablegen, die vorgeschrieben war, wenn zuvor keine entsprechenden tschechischen Schulen besucht wurden. Von diesem Zeitpunkt an wurde er in amtlichen Unterlagen als Dr. Jan Brügel geführt. Im Gericht begann er in der Abteilung für sogenannte außerstreitige Verfahren. Dies waren Amtsgeschäfte, bei denen kein Prozess geführt wurde: Vormundschaftsangelegenheiten und Scheidungen im gegenseitigen Einvernehmen, Entmündigung, Aufsicht über uneheliche Kinder. Auch wenn dies nicht erforderlich war, studierte er jede Akte sehr sorgfältig, denn er wollte sich in die Rolle einfacher Menschen versetzen. Er lernte schwere menschliche Schicksale und tiefgreifende soziale Probleme kennen. Es erfreute ihn nicht, als er in die Abteilung für so genannte streitige Angelegenheiten versetzt wurde, obwohl auch diese schließlich sein Interesse fanden. Die Versetzung hatte auch einen Vorteil – wegen der großen Anzahl von Anwärtern gab es in dieser Abteilung für Auskultanten wenig Arbeit, so dass JWB auch während der Arbeitszeit seine Redaktion aufsuchen konnte.

Er wohnte bei der Mutter, der er sein ganzes Gehalt gab. An Eheschließung dachte er nicht, die Gründung einer Familie und Kinder gehörten damals nicht zu seinen Idealen. An Wochenenden bereitete ihm die Lektüre von Büchern größtes Vergnügen. (Mit einer ge-

⁹ Das Nationalitätenprogramm der deutschen Sozialdemokratie in der Tschechoslowakei war allein schon eine akrobatische Leistung, denn es musste das Prinzip des Rechts auf Selbstbestimmung mit der unausgesprochenen Respektierung des tschechoslowakischen Staates in Einklang bringen.

hörigen Portion Selbstironie oder vorgetäuschem Zynismus äußerte er sich im Jahre 1984, wie es dazu kam, dass er im Jahre 1942 in London letztendlich doch heiratete. In England gab es angeblich keine richtigen Kaffeehäuser. Und wenn man trotzdem irgendeines fand, lagen dort keine Zeitungen aus. So habe er begonnen, an die Ehe zu denken. Entscheidend sei jedoch gewesen, dass bislang der richtige Partner gefehlt habe.)

Als Anwarter auf das Richteramt war er in der Abteilung für zivilrechtliche Angelegenheiten Schriftführer bei Prozessen, er verfasste Protokolle und fertigte Urteilsentwürfe an. Dort schrieb er auch seine erste obligate juristische Arbeit, mit der ein Auskultant seine intellektuelle und fachliche Reife nachweisen musste. Als Thema wählte er die Rechtsverbindlichkeit von Kollektivverträgen. Es gab eine Grundsatzentscheidung des Obersten Gerichts darüber, dass Kollektivverträge zwischen Gewerkschaften und einer Unternehmerorganisation für eine „Nichtvertragspartei“, d. h. für gewerkschaftlich nichtorganisierte Personen und für Arbeitgeber, die nicht Mitglieder einer Arbeitgeberorganisation waren, nicht vorbehaltlos verbindlich seien. Unser Auskultant erlaubte sich, einen entgegen gesetzten Standpunkt zu vertreten, das Prinzip der Unverjährbarkeit, d. h. der Verbindlichkeit von Kollektivverträgen, von dem die Gewerkschaften und die Sozialdemokratie ausgingen. Wie er hinzufügte, wurde diese Arbeit jedoch vermutlich von niemandem gelesen und sie verschwand in einem Aktenbündel.

Irgendwann im Jahre 1932 oder 1933 wäre die Prüfung für das Richteramt fällig gewesen, was ein großer Traum von Brügels Mutter war. Sie wünschte sich, der Sohn möge in Vaters Fußstapfen treten. Gleichwohl war die Gerichtskarriere nach etwas mehr als einem Jahr beendet. Im Dezember 1929 traten die deutschen Sozialdemokraten in die Regierung ein und Ludwig Czech wurde Minister für Sozialfürsorge. Er benötigte einen verlässlichen Sekretär, der Tschechisch und Deutsch konnte und dem es nicht darum ging, eine eigene Politik zu betreiben oder eine eigene Karriere aufzubauen. Die Wahl fiel auf den kaum fünf- undzwanzigjährigen Jan Brügel, den einzigen Angehörigen der deutschen Sozialdemokratie im Staatsdienst. Dies war ein Vorteil – die Zugehörigkeit zum Staatsapparat verlieh dem Sekretär ein höheres Prestige; sie verhinderte eine Entlassung ohne Disziplinarverfahren, während einem Angestellten auf Vertragsgrundlage jederzeit gekündigt werden konnte.

Ministerialbeamter in Prag

Die Übersiedlung von Brünn nach Prag bedeutete nicht nur das unbekannte Festland des Ministeriums zu betreten. Während Brünn in seinem Kern noch immer deutsch war, bildeten die Prager Deutschen in der Hauptstadt eine kleine Minderheit, obwohl sie ihre Zeitungen, Theater und Kaffeehäuser hatten. Unser JWB besuchte natürlich das deutsche *Café Continental* mit der Hausnummer 17 Na Příkopě, wo die Sozialdemokraten ihren Tisch hatten. (Ein Tscheche geriet angeblich nur dann dorthin, wenn er auf der Suche nach einem sicheren Ort für ein geheimes Rendez-vous war.) Die Zusammenarbeit mit der Brünnener Zeitung gab er nicht auf. Oft schaute er am späten Abend in der Druckerei vorbei, besah sich das Material für die Brünnener Ausgabe und verfasste bei Bedarf eine kleine Notiz oder ergänzte einen aus Brünn eingetroffenen Text. Wenn er am Wochenende nach Brünn fuhr, führte ihn der erste Weg in die Redaktion, wo er noch immer als einer der Ihrigen galt.

Die Arbeit im Ministerium für Sozialfürsorge nahm ihn vollkommen in Anspruch; er widmete sich ihr hundertprozentig, von acht Uhr morgens bis acht Uhr abends. Diese Behörde war die größte unter den Ministerien, allein an Juristen arbeiteten in ihr rund einhundert, und sie hatte einen umfangreichen Geschäftsbereich: Jugendfürsorge, Mieterschutz, allgemeiner Schutz der Arbeiter, arbeitsrechtliche Beziehungen, Kollektivverträge, Angelegenheiten der Sozial-, Renten- und Unfallversicherung, Kriegsgeschädigtenfürsorge. Für den Minister arbeiteten zwei Sekretäre; Brügel war für deutschsprachige Amtsgeschäfte zuständig. Er erfasste, registrierte und erledigte jeglichen deutschsprachig geführten Schriftwechsel des Ministers Czech, intervenierte bei Behörden und Ministerien oder mahnte die Erledigung einzelner Fälle an. Allein der so geführte deutsche Schriftwechsel des Ministers war neu und ungewöhnlich. Vor Brügels Arbeitsaufnahme diktierte der tschechische Sekretär des Ministers Tschechisch und nach Bedarf wurden Zuschriften von zwei deutschen Beamten in schlechtes Deutsch übersetzt. Die deutschsprachigen Amtsgeschäfte des Sozialministers nahmen darüber hinaus nach dem Amtsantritt von Czech ein ungewöhnliches Volumen an – deutsche Abgeordnete und zahlreiche Personen sowie Parteifunktionäre aus dem Regionen begannen sich an den

Minister unmittelbar in deutscher Sprache zu wenden. Zuvor schickte man Eingaben zunächst an Bezirks- und Landesbehörden, von wo aus sie das Ministerium bereits in tschechischer Sprache, ggf. mit einer deutschen Anlage erreichten. Die Problematik der Sozialfürsorge entsprach Brügel's Interesse und Sozialgefühl; alsbald wurde er zum Fachmann in diesem Bereich, schrieb häufig Zeitungsbeiträge und gestaltete Rundfunksendungen. In diesem Zusammenhang war er vor allem in einem einstündigen Programm für Arbeiter tätig, das Bestandteil der deutschsprachigen Sendungen des *Radiožurnál* war. Dort begann er bereits im Jahre 1928 in Brünn aufzutreten, was er dann auch in der Zeit seines Prager Wirkens intensiv fortsetzte. In der Arbeitersendung widmete er sich ständig sozialpolitischen Problemen, neuen Gesetzen und Reformen, für welche die Sozialdemokraten eintraten, aber er hielt auch zahlreiche Vorträge über Literatur. Zu seinen regelmäßigen Themen gehörten Bücherneuerscheinungen für Leser aus Arbeiterkreisen.

Nach vier im Ministerium für Sozialfürsorge verbrachten Jahren wechselte JWB zusammen mit Ludwig Czech im Februar 1935 in das Ministerium für öffentliche Arbeiten über. Zu den Kompetenzen dieser Zentralbehörde gehörten Brücken- und Straßenbau, wasserwirtschaftliche Bauten, Elektrifizierung, Bergbau. In der damaligen Zeit der Massenarbeitslosigkeit war dieses Ministerium für die sozialdemokratischen Regierungsmitglieder ohne Unterschied der Nationalität das wichtigste institutionelle Zentrum des Kampfes gegen die Arbeitslosigkeit und ein Werkzeug zur Schaffung neuer Arbeitsplätze. Auch dieses neue Betätigungsfeld sagte Brügel voll zu.

Nach den Mai-Wahlen des Jahres 1935, bei denen die sog. deutschen aktivistischen Parteien gegenüber der Henlein-Partei erheblich an Boden verloren (die deutsche Sozialdemokratie gewann gegenüber einer halben Million Stimmen im Jahre 1929 jetzt nur noch 300 000 Stimmen), übernahm Ludwig Czech das politisch weniger bedeutende Gesundheitsministerium. Als einstiger Funktionär einer Krankenversicherung übernahm er jedoch auch diesen Geschäftsbereich mit großem Interesse, bereitete eine Reihe von Reformen vor und führte sie durch. All dies erlebte mit ihm Jan Brügel, nunmehr bereits Ministerialkommissar. Auch die Anwendung des Grundsatzes der Gleichbehandlung der Nationalitäten bei der Vergabe von Subventionen, die Ludwig Czech in allen drei von ihm nacheinander geleiteten Ministerien kon-

sequent durchsetzte, konnte er mit eigenen Augen verfolgen. Unter Minister Czech begann man, staatliche Subventionen proportional nach einem Nationalitätenschlüssel unter Hinzuziehung von Organisationen zu verteilen, die der gegebene Geschäftsbereich betraf. Erst durch seine Bemühungen wurde zum Beispiel eine Organisation ungarischer Jugendfürsorge in der Slowakei gegründet, nachdem Czech zuvor durchgesetzt hatte, dass uneheliche Kinder oder Kinder in fremder Fürsorge nur Personen oder Jugendschutzorganisationen derselben Nationalität wie die des Kindes zur Fürsorge anvertraut werden durften. Das Prinzip des Nationalitätenproporz konnte sich im Sozialfürsorgeministerium in der Praxis auch unter Czechs tschechischen Nachfolgern halten.

Als Ludwig Czech infolge von Veränderungen in der Führung der *Deutschen Sozialdemokratischen Partei* (im März 1938 übernahm Wenzel Jaksch den Parteivorsitz) und in der Regierung im April 1938 sein Ministeramt aufgab, kehrte Jan Brügel einen Monat später im Rang eines Oberkommissars in das Sozialfürsorgeministerium zurück. Nach dem 30. September 1938 wurde er der neu errichteten Abteilung für Flüchtling aus den nach dem Münchner Abkommen von Deutschland besetzten Gebieten zugeordnet, bald danach jedoch erfolgte seine Rückversetzung in die Abteilung für Arbeitslosenunterstützung. Von dort wurde er schließlich als Deutscher in die Rentenversicherungsabteilung „weggeräumt“, wo ein geringes Arbeitsaufkommen zu verzeichnen war und er lediglich Kontakt zu Beamten des Ministeriums hatte. Als aktiven Sozialdemokraten konnte man ihn nicht in das von Nazi-Deutschland besetzte Gebiet versetzen, wie dies mit vielen anderen deutschen Beamten des Ministeriums geschah.

Ganze neun Jahre seiner beruflichen Karriere als Ministerialbeamter machten aus Johann Wolfgang alias Jan Brügel einen Kenner der tschechoslowakischen Staatsverwaltung. Vor allem interessierte ihn jedoch die Sozialpolitik, deren einschlägige Gesetze er perfekt kannte, und er suchte nach Möglichkeiten, die Rechte der Bürger zu erweitern, die soziale Stellung der Arbeiter zu verbessern. Darin sah er den Hauptgrund seiner Zugehörigkeit zur sozialdemokratischen Partei und für die Durchsetzung sozialdemokratischer Überzeugungen. Als Sekretär des Ministers lernte er zahlreiche Mitarbeiter aller Ministerien kennen. Aus der Tagespolitik gewann er außerordentliche Kenntnisse und Erfah-

rungen, die es ihm ermöglichten sich in den Menschen auszukennen, mit ihnen zu verhandeln und sich die notwendigen Formen gesellschaftlichen Verhaltens anzueignen. Dies war eine gewaltige politische Schule. Das, was er hier mit eigenen Augen und am eigenen Leibe erfuhr, ermöglichte es ihm später – ergänzt durch Quellenstudium und angereichert durch Vergleiche mit den Verhältnissen in Frankreich und England – reife Schlussfolgerungen zu ziehen über Schwächen und gewisse Vorzüge der tschechoslowakischen Innen- und Außenpolitik sowie über Personen, die sie gestalteten. Im Verlaufe von fünfzehn Jahren intensiven politischen Lebens – zunächst in Brünn, später in Prag – lernte er auch die Kommunisten näher kennen, mit denen die Sozialdemokraten große Streitigkeiten hatten; er beobachtete aus nächster Nähe Unwahrheiten und Mystifikationen, mit denen die KPČ in ihrer Propaganda operierte, ihr Verschweigen von Fakten wie zum Beispiel Unredlichkeiten der kommunistischen Roten Gewerkschaften bei der Auszahlung von Arbeitslosenunterstützung an ihre Mitglieder.

Der in der zweiten Republik aufkeimende tschechische Antisemitismus, der Deutsche und Juden in ein Feindbild projizierte, machte die Verhältnisse im Lande für Menschen Brügelns Schlags unerträglich. Druck aus dem Dritten Reich machte sich bemerkbar: bald nach dem berüchtigten Besuch des Außenministers Chvalkovský im Januar 1939 in Berlin bekam jeder Beamter in der Staatsverwaltung ein Formular, auf dem die Frage zu beantworten war, ob er oder seine Eltern sich zur jüdischen Religion bekennen würden. Jan Brügel schrieb wahrheitsgemäß, niemals Mitglied der jüdischen Glaubensgemeinschaft gewesen zu sein, seine Eltern seien Katholiken, hätten sich jedoch zuvor zum jüdischen Glauben bekannt. Dadurch unterzeichnete er seine Verurteilung. Man konnte ihm zwar nicht kündigen, gleichwohl versetzte man ihn wegen Reorganisation der Behörde in den einstweiligen Ruhestand, wobei er das Recht hatte, gegen diese Entscheidung Widerspruch einzulegen. Nach dem 15. März riet man ihm, im eigenen Interesse aus dem Blickfeld zu verschwinden und nun lieber auf den Widerspruch zu verzichten. Es wurde ihm eine geringe Rente zuerkannt, die dann nach ihm die Mutter eine zeitlang erhielt, bevor man sie ihr nach Anwendung der nationalsozialistischen Rassengesetze entzog.

Flucht aus dem Protektorat, Paris, Endstation London

Nach dem Einzug der Nazis in Prag und der Errichtung des Protektorats Böhmen und Mähren ist JWB bewusst geworden, dass die Emigration die einzige Lösung für ihn ist. Durch den Kontakt mit sozialdemokratischen Flüchtlingen aus Deutschland nach dem Jahre 1933 und aus Österreich im Frühjahr 1938 konnte er sich ein genaues Bild dessen machen, was ihn erwarten würde. Er dachte nach Frankreich zu fliehen, um von dort nach England zu gelangen. JWB verließ das Land gemeinsam mit dem älteren Freund und Kollegen Dr. med. Theodor Gruschka, einem Ministerialrat mit ähnlichem Schicksal, der jedoch aus dem Gesundheitsministerium kam. Am 6. April 1939 fuhren sie mit dem Zug vom damaligen Wilson-Bahnhof und einer Fahrkarte in der Tasche nach Paris los; sie waren ausgestattet mit einem französischen Transitvisum mit einmonatiger Gültigkeit sowie einer Ausreisegenehmigung, die sie sich über das Reisebüro Čedok besorgt hatten. Auf der ganzen Fahrt bis zur französischen Grenze vergingen sie vor Angst, es könnte sich um eine Falle der Prager Gestapo handeln, denn sie meinten, dass nur diese die Genehmigung zum Verlassen des Reichsgebiets erteile. Erst nach dem Krieg stellte Brügel anhand einer Akte der deutschen Gesandtschaft fest, dass diese Befürchtungen unbegründet waren. Die Ausreisegenehmigung wurde in ihre Pässe vom Österreicher Oskar Mitis eingetragen, einem Beamten der Deutschen Gesandtschaft, den die Deutschen aus der österreichischen Gesandtschaft in Prag übernommen hatten, welche nach dem Anschluss Österreichs an das Dritte Reich aufgelöst wurde. Mitis erteilte jedem Antragsteller ohne Unterschied Ausreisegenehmigungen; er wurde später aus dem deutschen Auswärtigen Dienst ausgeschlossen und ein Opfer der nazistischen Terror-Maschinerie.

Ein jeder unserer beiden Reisenden war mit den offiziell genehmigten zehn Reichsmark ausgestattet, was damals vierzig Franken entsprach. Bereits im Zug machten sie sich mit Personen gleichen Schicksals bekannt, von denen sie den Hinweis auf ein billiges Hotel in Paris erhielten. Sie quartierten sich ein, ohne zu wissen, wie sie bezahlen würden, und machten sich auf die Suche nach Flüchtlingsbehörden. Hilfe wurde den beiden von dem Vertreter des Generalsekretärs des Internationalen Gewerkschaftsverbandes zuteil. Es war ein Freund Brügelns, der

Tscheche Jiří Štolz, der ihnen eine Empfehlung für die französische Gewerkschaftsorganisation des öffentlichen Dienstes ausstellte und der veranlasste, dass sie auch eine Unterstützung aus dem Fonds der österreichischen Sozialisten bekamen. Britische Visa erhielten sie in Paris jedoch nicht, diesbezügliche Versprechungen der Gesandtschaft in Prag erwiesen sich als hinfällig. Die Engländer gaben ihnen jedoch zu verstehen, dass keine Eile angebracht sei, in Frankreich gebe es keinen Hitler, so dass ihnen nichts passieren könne. In Paris schlug sich JWB einige Monate recht und schlecht durch, ohne Aussichten auf eine Existenz oder irgendeine sinnvolle Tätigkeit. Hinzu kamen ständige Schwierigkeiten mit der Aufenthaltsgenehmigung, die ihnen von der Präfektur immer nur um bloss zwei Wochen verlängert wurde.¹⁰

Einen Ausweg aus der Sackgasse brachte der Ausbruch des Krieges Anfang September 1939. Flüchtlinge aus Deutschland und Österreich wurden interniert, diejenigen aus der Tschechoslowakei ließen die französischen Behörden jedoch unbehelligt (mit Ausnahme einiger Kommunisten). Sie wurden in Paris geduldet, die dortigen Behörden zwangen sie nicht mehr zur Abreise in die Provinz. Ein französisch geschriebenes Dokument der Konsularabteilung der Tschechoslowakischen Gesandtschaft in Paris mit dem Datum vom 4. September 1939 bestätigt, dass sich „Monsieur Bruegel“ am selben Tag als Freiwilliger für den Fall der Kriegführung gemeldet habe. Ab Mitte Dezember 1939 wurde Jan Brügel im Finanzministerium des Tschechoslowakischen Nationalausschusses mit einem Gehalt von 1600 Franken angestellt, was für JWB nach langen Monaten der Unsicherheit ein königliches Gehalt war. Am 3. Juni 1940 wurde er zur Musterung einberufen, jedoch angesichts dauerhafter Folgen nach einer überstandenen Kinderlähmung als untauglich für den Militärdienst eingestuft. (Zur Musterung wurde er dann noch einmal im Herbst 1940 in England einberufen, jedoch mit demselben Ergebnis.)

Aus dem besiegten Frankreich flüchtete JWB mit einem Freund auf eigene Faust; einen Evakuierungsplan gab es nicht und eine Schiffskarte benötigten sie letztendlich auch nicht. Als sich die deutschen Truppen

¹⁰ Erhalten geblieben ist eine Zuschrift, mit der das tschechoslowakische Konsulat in Paris am 18. April 1939 die Polizeipräfektur ersuchte, man möge „Dr. Jan Wolfgang Brügel“ eine Aufenthaltsgenehmigung bis Ende Mai erteilen, bevor er nach England ausreise.

Paris näherten, kamen beide zur Schlussfolgerung, es sei am besten, im Süden Zuflucht zu suchen, an dem Ort, wo sich der Stab der tschechoslowakischen Truppen in Frankreich befand. Die Spekulation hatte Erfolg, am 22. Juni 1940 befanden sie sich schließlich gemeinsam mit Tausenden Zivilisten und Soldaten auf einem ursprünglich für den Kohletransport bestimmten Frachtschiff, das in Richtung Gibraltar fuhr. Dort mussten sie fünf Tage in Unsicherheit ausharren, bevor sie zusammen mit Soldaten und deren Familien sowie weiteren Zivilisten auf einem anderen Schiff untergebracht wurden. In einem Konvoi von fünfzehn Wasserfahrzeugen kreuzten sie dann wegen der Gefahr deutscher U-Boot- und Luftangriffe den Ozean bis zu den Ufern Kanadas, um schließlich am 13. Juli im britischen Liverpool zu landen. Von dort aus wurden sie alle mit dem Zug nach London gebracht, wo man sie zwei Tage in einem Stadion internierte. Anschließend wurde JWB von der britischen Sozialfürsorge einer Familie zugeteilt und erhielt wöchentlich ein Pfund Sterling und einen Schilling; den Betrag gab er der Hausherrin. Einen Rest an Franken, den er von seinem Pariser Gehalt gespart hatte, tauschte er gegen britisches Geld um und mit zehn oder fünfzehn Pfund Sterling in der Tasche kam er sich wie ein reicher Mann vor.

Als Ministerialbeamter im vorläufigen Ruhestand gelangte JWB bald auf die Gehaltsliste der tschechoslowakischen Exilregierung in London (sie konstituierte sich am 9.7.1940), so dass er nicht mehr auf die britische Flüchtlingshilfe angewiesen war. Das Gehalt war nicht hoch, doch es „schützte vor Hunger“, wie JWB später lakonisch feststellte. In den aktiven Dienst, und zwar in das Ministerium für wirtschaftliche Erneuerung, wurde er am 1. Januar 1942 aufgenommen.

Zwischen diesem Augenblick und der Ankunft in London lagen lange siebzehn Monate. Anfangs war es für JWB am wichtigsten, seine englischen Sprachkenntnisse schnell zu verbessern; deshalb las er täglich mit großem Eifer englische Zeitungen. Kaffeehäuser, in denen es möglich gewesen wäre, bei einem schwarzen Kaffee einen halben Tag lang zu sitzen und alle Tageszeitungen zu lesen, gab es im Unterschied zu Prag in London nicht; ein Zeitungsexemplar kostete dort jedoch nur ein oder zwei Pence. Brügel bemühte sich freilich, sich in einigen Zeitungen oder in einer Zeitschrift als Autor zu betätigen. Er bot Artikel über die Verhältnisse im Protektorat an, war jedoch nicht erfolgreich, was entweder auf sein noch nicht hinreichend ausgefeiltes Englisch oder

darauf zurückzuführen war, dass die Menschen von diesen Themen übersättigt waren. Bis zum Herbst 1940 hatten die Zeitungsleser – Briten und Flüchtlinge aus dem okkupierten Europa – andere Sorgen: wie ein Damoklesschwert schwebte über allen die Frage, ob es zu einer deutschen Invasion auf den britischen Inseln kommen und ob es gelingen würde, Grossbritannien erfolgreich zu verteidigen.

Im August 1940 sprach ihn während des Mittagessens in der Canterbury Hall eine junge Frau an, die er von einer flüchtigen Begegnung im Čedok-Büro in Prag kannte, als er sich Fahrkarte und Ausreiseerlaubnis besorgte. Die Medizinstudentin Josephine Liebsstein, gleichfalls aus einer jüdischen Familie stammend, erhielt bereits in Prag die Erlaubnis, in Großbritannien in Krankenhäusern und Haushalten zu arbeiten. In London traf sie über Holland kommend am 3. April 1939 ein. Sie arbeitete in einer Kinderkrippe im Armenviertel von London, danach in zwei Krankenhäusern und in einem Kindererholungsheim in Südengland. Ende Mai, nach der Katastrophe bei Dünkirchen, wurde sie als Ausländerin nach London geschickt, und der tschechoslowakische Flüchtlingsfonds brachte sie in einem Studentenheim in Canterbury Hall unter, wo rund 300 Flüchtlinge wohnten.

An jenem schicksalhaften Tag wollte Josephine Liebsstein von Brügel erfahren, was mit dessen Partner Gruschka geschehen sei, für den sie Nachrichten bereithielt; dieser war jedoch bereits in Israel. Sie knüpfte ein Gespräch mit JWB an – und bald darauf habe sie die Angst vor den Luftangriffen verloren, weil sie verliebt gewesen sei, gestand sie fünfzig Jahre später. Im Januar 1941 mieteten beide eine kleine Wohnung, im darauf folgenden März bekam Josephine eine Mitteilung aus dem zuständigen Ministerium der Exilregierung, sie habe an der Londoner Universität einen Studienplatz, um ihr Medizinstudium zu beenden. Das harte und intensive Studium fand in einem der Londoner Krankenhäuser statt. Der fünfunddreißigjährige Wolfgang und die siebenundzwanzigjährige „Joža“, wie sie sich anredeten, hatten bei weitem keine Eile mit der Heirat, die ständige Todesgefahr im von Luftangriffen gepeinigten London verhinderte Gedanken an die Zukunft. Eine Kriegsheirat im Rathaus ohne Zeugen und ohne Eheringe fand dann im März 1942 statt, als das Überleben bereits wahrscheinlicher war. Im Jahre 1943 wurde ihnen der Sohn Julian geboren. Die Ehe endete erst 44 Jahre später mit dem Tod von JWB.

In Diensten der tschechisch-deutschen Verständigung

Weder die existenzielle und politische Unsicherheit noch die Ungewissheit des Kriegsausgangs hinderten die politischen Flüchtlinge oder Emigranten vom okkupierten europäischen Kontinent daran, politische Pläne und Programme zu entwickeln. Übrigens musste man so handeln, denn die Situation verlangte es. Die deutschen Sozialdemokraten aus der Tschechoslowakei sahen sich bereits im Jahre 1939 mit einer Reihe dringlicher Fragen konfrontiert. Welchen Standpunkt sollte man gegenüber den durch das Münchner Abkommen bestimmten territorialen Veränderungen einnehmen? Welche Haltung war angesichts des programmatischen Ziels des tschechoslowakischen (tschechischen) Exils zu wählen, das in der Wiederherstellung der Selbständigkeit in den Grenzen vor dem Münchner Abkommen lag? Wie sollte man sich gegenüber dem Aufruf zum Beitritt zu den tschechoslowakischen militärischen Einheiten verhalten und welche Beziehung war gegenüber der tschechoslowakischen Exilregierung zu wählen? Welches Programm sollte festgelegt werden hinsichtlich der staatsrechtlichen Stellung und territorialen Gliederung der einstigen deutschen Minderheit in der Tschechoslowakei im Nach-Hitler-Europa?

Die Mehrheit der deutschen Sozialdemokraten aus der Tschechoslowakei vor dem Münchner Abkommen konzentrierte sich noch vor Ausbruch des Krieges 1939 in England bzw. in London. Der letzte Parteivorsitzende Wenzel Jaksch organisierte hier nach einem Beschluss des heimischen Parteipräsidiums die *Treugemeinschaft sudetendeutscher Sozialdemokraten*, eine Organisation, die sich absichtlich von der Bezeichnung der Partei unterschied, damit die heimischen Funktionäre nicht für die Aktivitäten der Mitglieder der Auslandsvereinigung verantwortlich gemacht werden konnten; der Generalsekretär der Partei war im Exil in Schweden. Jaksch konzipierte im Juni 1939 einen internen programmatischen Text mit der Bezeichnung *Was kommt nach Hitler?*,¹¹ den er an seine Parteifreunde in England, Frankreich und im neutralen Ausland verschickte.

Bereits in Frankreich reagierte Johann Wolfgang Brügel im Herbst 1939 mit Freunden aus der linken marxistischen Gruppe in der Partei

¹¹ JAKSCH, Wenzel. *Was kommt nach Hitler?* London 1939.

vor allem auf Jakschs Überlegungen zu einem eventuellen partiellen Bevölkerungsaustausch innerhalb des Staates zum Zwecke der Schaffung eines homogenen deutschen Gebiets sowie auf Berichte aus dem Protektorat darüber, dass unter den Tschechen eine eindeutige Stimmung herrsche: „Sudetengebiete zurück, aber die Deutschen müssen ‘raus.“ Gemeinsam mit zwei Freunden (Leopold Goldschmidt und Walter Kolarz) verfasste er ein Memorandum, in dem der Gedanke jedweder Umsiedlung, Aussiedlung oder eines Bevölkerungsaustausches grundsätzlich zurückgewiesen wurde. Auf diesem Standpunkt beharrte JWB in der ganzen Zeit des Krieges und blieb ihm bis zum Ende seines Lebens treu. Hinsichtlich einer totalen Aussiedlung der Deutschen vertrat er die Meinung, dass dies für die Deutschen mit Sicherheit eine Katastrophe wäre, die sie jedoch überleben würden, während es für die Tschechen ein dauerhafter Verlust wäre.

Im Laufe des Jahres 1940 spaltete sich die deutsche sozialdemokratische Emigration aus der Tschechoslowakei. Bereits im Februar waren 130 Mitglieder aus der *Treugemeinschaft* ausgetreten, die sich mit einer Gruppe von Funktionären solidarisierten, welche zuvor unter einem durchschaubaren Vorwand aus dieser Organisation ausgeschlossen wurde; in Wirklichkeit geschah dies jedoch deswegen, weil sie sich freiwillig der tschechoslowakischen Militäreinheit angeschlossen hatten. Neben Jakschs Organisation, die laut Memorandum vom März 1940 eine Lösung der lebenswichtigen Interessen der Sudetendeutschen durch Gewährung von Autonomie im Rahmen einer mitteleuropäischen Föderation bevorzugte und die Zusammenarbeit mit der tschechischen Exilregierung von der Erfüllung einer Reihe von vorläufigen Bedingungen abhängig machte, formierte sich die Auslandsgruppe der *Deutschen sozialdemokratischen Arbeiterpartei in der Tschechoslowakei*. Diese ging als *Zinner-Gruppe*, benannt nach ihrem Repräsentanten und Sprecher Josef Zinner, in die Geschichte ein. Josef Zinner war Mitglied des Vorstands der Partei, bevor sie von den Nazis verboten wurde, und Vorsitzender der Bergarbeitergewerkschaft. Unter dem auf der konstituierenden Versammlung der Auslandsgruppe am 20. Oktober 1940 verabschiedeten Manifest war auch der Name J. W. Brügel zu lesen. Zinner-Anhänger vertraten einen sogenannten internationalen Standpunkt, sie waren – wie im Manifest hervorgehoben wurde – eindeutig für den gemeinsamen Kampf mit dem tschechischen Volk für die Be-

freiung des gemeinsamen Vaterlandes, der Republik Masaryks, vom gemeinsamen Feind. Sie lehnten auch eine Änderung der Bezeichnung der Partei durch die Verwendung des Adjektivs „sudetendeutsch“ ab, die die Jaksch-Gruppe vorgenommen hatte. Und als Arbeiterpartei bekannten sie sich zum wissenschaftlichen Sozialismus und proletarischen Internationalismus.¹² Die Zinner-Gruppe gab das Zweiwochenblatt *Sozialistische Nachrichten* heraus, an dessen Redigierung sich auch JWB beteiligte.¹³ Eine annähernde Vorstellung über das zahlenmäßige Verhältnis der drei politischen Hauptrichtungen, in die sich die während des Krieges in England befindlichen deutschen Emigranten aus der Tschechoslowakei aufteilten, kann aus der Statistik des Unterstützungsfonds für Flüchtlinge aus dem Jahre 1945 gewonnen werden: Kommunisten 742, Jaksch-Organisation 740, Zinner-Anhänger 356; dies waren freilich keine absoluten Zahlen (man rechnete auch Ehefrauen, eventuell Kinder hinzu), weil nicht alle politisch tätigen Emigranten vom Unterstützungsfonds registriert wurden,

Die Auslandsgruppe arbeitete nach dem 22. Juni 1941 mit den Kommunisten im Exil zusammen, nachdem diese aufgehört hatten, den Krieg als imperialistisch abzulehnen und sich nach dem Überfall auf die Sowjetunion zum gemeinsamen Kampf gegen Nazi-Deutschland und seine Verbündeten bekannten. Im neu gegründeten Sudetendeutschen Ausschuss trafen sich Vertreter der deutschen Sozialdemokratie aus den Reihen der Zinner-Anhänger, deutsche Kommunisten und Liberale; Mitglied dieses Gremiums war auch Johann Wolfgang Brügel. Nachdem Zinner selbst unter den Einfluss der Kommunisten geriet und schließlich seine Zustimmung zu den Aussiedlungsplänen gab, schickte ihm der von dieser Entwicklung zutiefst enttäuschte Johann Wolfgang Brügel Mitte Oktober 1944 einen Brief, in dem er ihm seinen Austritt aus dem Sudetendeutschen Ausschuss mitteilte. Er protestier-

¹² In den damals aktuellen Zusammenhängen hatte dies grosse Bedeutung und kennzeichnete vor allem eine scharfe Abgrenzung gegenüber dem „Nationalsozialismus“ nazistischer Prägung sowie gegenüber jeglicher Koketterie mit der Ideologie einer „schicksalhaften Volksgemeinschaft“ und sich daraus ergebenden Konsequenzen für die Programmorientierung.

¹³ Die Jaksch-Anhänger publizierten ihren *Sozialdemokraten*, der gleichfalls mehr oder weniger ein Mitteilungsblatt der Partei und keine Zeitung für eine breitere Öffentlichkeit war.

te erneut gegen Aussiedlungsabsichten oder ihre Tolerierung, verwies auf die verbindlichen Beschlüsse der Auslandsgruppe aus den vorangegangenen Jahren und lehnte eine weitere Zusammenarbeit mit den *Sozialistischen Nachrichten* ab.

Zwanzig Jahre später schrieb JWB: „Im Endeffekt haben natürlich die Emigrationsgruppen aller Schattierungen ‚versagt‘, d. h. der Sieg über Hitler wurde nicht nach ihren Vorstellungen errungen und die Zukunft nicht nach diesen gestaltet. Bei der *Zinner-Gruppe* kommt noch dazu, dass sie später immer mehr Gefangene einer Politik der Einheitsfront mit den Kommunisten wurde, was zum Ausscheiden von [einem ihrer Gründer] Franz Kögler und anderen führte. Aber 1945 war es ein heroisches Aufbäumen von Männern und Frauen gegen den Versuch, die Partei in die Irre eines kleinbürgerlichen Nationalismus zu führen.“

Siebzehn Monate im Nachkriegs-Prag

Das herannahende Kriegsende löste in JWB widersprüchliche Gefühle aus. Einerseits Freude über die Niederlage des Nazismus, Hoffnung auf den Aufbau einer Welt, in der Kriege nicht mehr möglich sind. Andererseits die Vorahnung, dass der Sieg der Alliierten über Deutschland keine Grundlage für eine internationale Zusammenarbeit schafft, wie sie in den letzten Jahren der ersten Republik unter Demokraten existierte und wie sie Johann Wolfgang Brügel und seine engsten politischen Freunde in der Emigration anstrebten. Das Erlöschen der Hoffnung auf ein friedliches demokratisches tschechisch-deutsches Zusammenleben wurde immer wahrscheinlicher. Bei der Nachricht über den Aufstand in Prag stellte sich JWB die Frage, ob dies ein Aufstand gegen die Nazis sei oder ob es zu einem Massaker gegen Deutsche ohne Unterschied kommen würde. Als bald gelangten Berichte nach London, dass man mit den Deutschen undifferenziert, ohne Rücksicht auf ihre Vergangenheit und ihr Verhalten oder Schicksal während des Krieges verfare.

Der Industrieminister der in Moskau vereinbarten und in Košice proklamierten tschechoslowakischen Regierung, Bohumil Laušman, hat Brügel, den er aus der Londoner Emigration gut kannte, für sein Ministerium berufen. So flog JWB aus London mit dem ersten Beamten-

transport ab. Man reiste ohne Familienmitglieder. Brügels hatten übrigens einen anderthalb Jahre alten Sohn und die Ehefrau war erneut schwanger. Deshalb waren die Eheleute übereingekommen, es sei besser, wenn er vorerst allein in Prag lebe. Auf dem Flughafen wartete die Reisegruppe, bestehend aus zweimal fünfzehn Personen, ganze drei Tage, weil der Flug ständig aufgeschoben wurde. Am 13. Juni 1945 brachte sie eine primitiv ausgestattete Dakota ohne Zwischenlandung nach Pilsen. In Kasernen wurden sie gepflegt und setzten dann ihren Weg nach Prag mit dem Zug fort. Nach vier Stunden Fahrt wurden sie in einem Hotel untergebracht.

Brügels Ankunft im Ministerium löste bei der Belegschaft Befangenheit aus, obwohl ihn der Minister selbst berufen hatte. Der Leiter der Sektion für allgemeines Recht, der JWB zugeteilt wurde und zu dessen Stellvertreter er ernannt wurde, ein anpassungsfähiger Mensch, der sich im Ministerium in der gesamten Zeit des Krieges halten konnte, beschwerte sich beim Minister, man habe ihm einen Deutschen in die Abteilung gesetzt. Seinem Vertreter vertraute er nie irgendeinen Vorgang zur Erledigung an, und so hatte JWB erst dann wieder eine Beschäftigung, als man im Präsidium des Ministeriums eine Abteilung für Rechtsangelegenheiten anderer Ministerien errichtete, zu deren Leiter Brügel ernannt wurde. Die Schwierigkeiten mit seinem Deutschtum dauerten jedoch an, zahlreiche Vorgänge wurden hinter seinem Rücken erledigt, weil es Befürchtungen gab, man könne sie einem Deutschen nicht anvertrauen. Eine seiner Interventionen im Industrieministerium erfüllte JWB auch nach Jahren noch mit Stolz, obwohl er wusste, wie nichtig auch diese war. Er vereitelte nämlich den Entwurf eines Gesetzes über die Unterordnung von Zahntechnikern, die seiner Abteilung im Industrieministerium aus einer anderen Behörde zum Begutachtungsverfahren zugeleitet wurde. Im Entwurf hieß es, nur eine Person tschechischer, slowakischer oder einer anderen slawischen Nationalität könne Zahntechniker werden oder diesen Beruf ausüben. Das von Brügel ausgearbeitete Gutachten lautete, diese Bestimmung stehe im Widerspruch zu einem entsprechenden Verfassungsartikel, der die Gleichheit aller Bürger ohne Unterschied der Nationalität festlege. Der Vorschlag wurde danach in der Regierung ad acta gelegt.

Er wurde zum Zeugen der gewaltsamen Vertreibung von Deutschen, kannte Einzelheiten des Todesmarsches von Brünn nach Pohořelice,

glaubte jedoch noch immer daran, dass es nicht zu einer Massenausiedlung kommen werde. Die Zustimmung der Potsdamer Konferenz zum Transfer, wie die Zwangsausiedlung im Protokoll bezeichnet wurde, hielt er für einen Aufschub des Plans der tschechoslowakischen Regierung und hoffte, die Sache werde dennoch mit irgendeinem Kompromiss oder einer Halbheit nach tschechischer Art enden.

Anfang August 1945 gelang es ihm, sich als Mitglied einer Delegation für die UNRRA-Konferenz nach London zu begeben. Seinen dortigen Aufenthalt nutzte er vor allem dazu, wahrheitsgemäß darüber zu informieren, was mit Deutschen aller Kategorien, ob Nazis oder nicht, in der Tschechoslowakei geschah. Er sprach mit Journalisten, die er von seinem Londoner Aufenthalt kannte, sowie mit dem Vorsitzenden der Labour Party Harold Laski. Mit dem Ergebnis war er nicht zufrieden, viele hörten ihm unzufrieden zu. Er brachte auch ein Exemplar der neugegründeten Reichenberger Zeitung *Stráž severu* mit, in dem eine chauvinistische antideutsche Hetzrede des kommunistischen Ministers Václav Kopecký abgedruckt war. Die schärfsten Passagen aus dieser Rede übersetzte er und verteilte sie in London an Interessenten, unter ihnen an den Schriftsteller Victor Gollancz, der sich mit der vorliegenden Problematik beschäftigte. Die Tiraden Kopeckýs publizierte er dann später in einem seiner Bücher.

Einen ähnlichen Streich, anonym, jedoch mit einem spektakulären Ausgang, inszenierte JWB bereits zuvor in Prag. Als er Ende Juni 1945 erfuhr, dass der Vorsitzende des Nationalausschusses im Stadtteil Vinohrady Plakate mit Verboten und Anordnungen für Deutsche anbringen ließ – dass sie nicht auf dem Bürgersteig gehen dürfen, eine Armbinde mit Kennzeichnung tragen müssen, nur eine beschränkte Ausgangsgenehmigung haben u. ä. – machte er sich abends zu Fuß von Holešovice nach Vinohrady auf (Straßenbahnen fuhren zu diesem Zeitpunkt nicht mehr), fand dort wirklich ein solches Plakat, nahm es mit und schickte es am Tag danach in einem zugeklebten Umschlag per Kurierpost des Außenministeriums an eine verlässliche Adresse in London. Als Minister Ripka auf irgendeiner Pressekonferenz in London behauptete, Deutschen ohne Nazivergangenheit geschehe in der Tschechoslowakei kein Unrecht, präsentierte ein britischer Journalist den Anwesenden dieses Plakat mit englischer Übersetzung.

Zum zweiten Mal gelangte JWB im Dezember 1945 unter dem Vorwand von Verhandlungen über Patentrecht für ganze drei Wochen nach

London. Auch diesen Aufenthalt nutzte er, um politische und journalistische Kreise über seine Erfahrungen bei der Lösung des Schicksals der Deutschen in der Tschechoslowakei zu informieren. Und schließlich sah er auch seine Tochter Irene, die fünf Wochen vor seiner Ankunft, am 7. November geboren wurde und ihren Namen nach der Großmutter väterlicherseits erhalten hatte.

Es scheint, dass der Hauptinhalt von Brügels Aktivitäten während der siebzehn Monate seines Wirkens nach dem Kriege in Prag oft in einem fast fieberhaften Bemühen lag, alles dafür zu tun, um zumindest Deutsche, die Antifaschisten waren, und deutschsprachige Juden, denen es gelungen war die nazistischen Vernichtungslagern zu überleben, vor der Zwangsausiedlung zu bewahren. Er wollte die tschechischen Sozialdemokraten dazu bewegen, sich an ihre solidarische Zusammenarbeit mit den deutschen Sozialdemokraten in der Vorkriegszeit zu erinnern und sich öffentlich zu ihr zu bekennen. Seine Schritte wurden vom Gedanken des Kampfes um die Beteiligung der demokratischen Deutschen an der Erneuerung der tschechoslowakischen Republik und um die Einhaltung der Prinzipien der Rechtsordnung gelenkt.

Das Präsidialdekret vom 2. August 1945 über die Regelung (d. h. Aufhebung) der Staatsbürgerschaft von Personen deutscher und ungarischer Nationalität, welche zur Grundlage für ihre Zwangsausiedlung wurde, enthielt auch eine Klausel über Antifaschisten und von Nazis verfolgte Personen. In den Durchführungsverordnungen wurde bestimmt, dass in jedem Bezirk ein Ausschuss aus loyalen Deutschen und Ungarn zu konstituieren sei, der Anträge auf Beibehaltung der Staatsbürgerschaft im Sinne des angeführten Dekrets begutachten würde. Brügel und seinen Freunden gelang es, die Konstituierung von fast unabhängigen „antifaschistischen Außchüssen“ in Prag und Brünn zu erreichen. Andernorts waren es eher Kommissionen zur Vermittlung einer freiwilligen Aussiedlung. Im Herbst 1945 stellte JWB auch eine deutsche Broschüre zusammen, die Äusserungen des Präsidenten Beneš und weiterer tschechoslowakischer Politiker aus der Kriegszeit über Versprechen an Deutsche enthielt, die sich nicht gegenüber der Republik schuldig gemacht hatten, eine Broschüre, in der er alle Argumente zusammentrug, warum loyalen Deutschen und Ungarn die tschechoslowakische Staatsbürgerschaft nicht aberkannt werden sollte. Dabei han-

delte es sich nicht um eine Publikation im eigentlichen Sinne, sondern ähnelte vielmehr einem Samizdat. Die auf einer Schreibmaschine gefertigte Reinschrift wurde vervielfältigt und an verlässliche Personen in den Bezirken, wo die erwähnten Ausschüsse oder Kommissionen konstituiert wurden, geschickt oder zugestellt.

Brügel und seine Freunde nutzen alle Beziehungen und legale Tricks. Die Zusammensetzung des vom Magistrat konstituierten Prager Ausschusses beeinflussten sie mit Hilfe von Kurt Taub, Sohn des Vorkriegs-Generalsekretärs der deutschen Sozialdemokratie in der Tschechoslowakei Siegfried Taub, der den Krieg in der Emigration in Schweden und danach in den USA verbrachte. Sein Sohn Kurt kam als Soldat in amerikanischer Uniform nach Prag, was großes Gewicht hatte, und darüber hinaus sprach er fließend Tschechisch, so dass er sowohl auf der amerikanischen als auch auf der tschechischen Seite nützlich und beliebt war. Kurt Taub intervenierte beim sozialdemokratischen Vizeprimator und übergab ihm einen Vorschlag zur Zusammensetzung des „antifaschistischen Ausschusses“, wie er ihn von Brügel und Co. erhalten hatte und der daraufhin akzeptierte wurde.

In der Prager Wohnung Taubs fand auch Anfang Oktober 1945, kurz vor dem Parteitag der Sozialdemokratie, ein Gespräch des Generalsekretärs dieser Partei Blažej Vilím mit fünf deutschen Sozialdemokraten statt, unter denen sich auch der ehemalige Abgeordnete Franz Macoun befand. Die meisten von ihnen sprachen nicht gut Tschechisch, so dass Brügel den ganzen Abend dolmetschte. Vilím gab zu verstehen, obwohl er Jahre in nazistischen Konzentrationslagern verbracht hatte, er könne kein Deutsch. Er wurde auf dem Treffen mit einem ganzen Katalog an Forderungen konfrontiert. Die deutschen Sozialdemokraten verlangten, dass sich ihre von den Nazis zwangsweise aufgelöste Partei am politischen Leben des Landes beteiligen dürfe, bzw., wenn dies nicht möglich sei, sollte man den deutschen Sozialdemokraten zumindest irgendeine offizielle Vertretung zugestehen, z. B. als Bestandteil der tschechischen Sozialdemokratie. Ferner ging es um Wohnungen, aus denen Deutsche ausgesiedelt wurden, um Gehälter und Pensionen. Alle Gehaltszahlungen an Deutsche wurden nämlich eingestellt – kein deutscher Staatsbeamter und Pensionär erhielt auch nur einen Heller; sofern sie Ersparnisse hatten, durften sie tausend Kronen monatlich abheben.

Vilím reagierte mit einer einzigen Frage – wie sie sich zur freiwilligen Aussiedlung stellen würden. Darauf erhielt er eine eindeutige Antwort: sie seien erst dann bereit, über ein freiwilliges Verlassen des Landes nachzudenken, wenn man ihnen die Staatsbürgerschaft bestätigen und sie als gleichberechtigte Bürger betrachten würde. Man trennte sich mit der Ankündigung, Vilím werde ein schriftliches Memorandum erhalten. Nach zwei Tagen überbrachte ihm Brügel einen eigenhändig geschriebenen Text. Mit Vilím traf er sich dann erneut erst im Frühjahr 1948 in der Londoner Emigration.

Die Gruppe deutscher Sozialdemokraten, von der hier die Rede ist, beschloss, an den zuvor erwähnten Parteitag der tschechoslowakischen Sozialdemokratie (die damals jedoch nur auf die tschechischen Länder beschränkt war) ein Schreiben zu richten. Darin gratulierten sie den tschechischen Genossen zur Erneuerung der Partei und wünschten ihnen viel Glück, gleichzeitig baten sie darum, die Deutsche sozialdemokratische Arbeiterpartei in der Tschechoslowakei nicht zu vergessen. Der Text enthielt auch Zitate aus den während des Krieges abgegebenen sozialdemokratischen Erklärungen, dass deutsche Antifaschisten gleichberechtigte Bürger sein sollten, Zitate, die man den von Brügel aus London mitgebrachten Publikationen entnommen hatte. Das Schreiben wurde von Wilhelm Nießner unterzeichnet, einem ehemaligen Senator und Chefredakteur der zentralen Tageszeitung *Sozialdemokrat*, zu diesem Zeitpunkt Vorsitzender des antifaschistischen Ausschusses in Brünn, der am Parteitag als Ehrengast teilnehmen durfte. Der Text wurde auf dem Parteitag nicht vorgetragen, sondern fand nur als Schreiben ehemaliger deutscher Sozialdemokraten Erwähnung.

Es war eine Sisyphusarbeit. Manchmal konnten unsere Don Quichottes einen kleinen Erfolg verzeichnen: so vereitelten sie zum Beispiel die sofortige Aussiedlung von vierhundert Personen, unter ihnen dreihundert Juden, wie sie von den Nationalen Sozialisten im Prager Rathaus im Wettstreit des Wahlkampfs mit den Kommunisten verlangt wurde. Brügel gelang es, die Freigabe von Renten aus der Pensionsversicherung für „staatstreue“ Deutsche zu erreichen, und zwar dank seiner Bekanntschaften unter älteren Juristen, die zur Treue gegenüber der Rechtsordnung erzogen wurden. Unzählige Menschen konnten so vor dem Hungern bewahrt werden; unter ihnen befand sich auch Wilhelm

Nießner. Es gelang jedoch nicht, die Auszahlung von Renten an ehemalige staatliche Bedienstete zu erzielen.¹⁴

Eines Tages im Mai 1946 stellte JWB zufällig fest, dass er nicht mehr Abteilungsleiter war. Der Minister hatte für diesen Posten einen Subalternen Brügels ernannt, der zuvor dessen Arbeit im Ministerium zu nichte machte. Zu diesem Zeitpunkt begann Brügel an das Verlassen des Landes zu denken. Definitiv entschloss er sich zu diesem Schritt im Sommer, nachdem er in der Straßenbahn in *Lidové noviny* eine Rede des Präsidenten Beneš gelesen hatte, in der bei Dünkirchen gefallene Tschechen und Slowaken erwähnt wurden. Von zwei Deutschen, die dort in tschechoslowakischer Uniform ebenfalls ihr Leben gelassen hatten, war jedoch nicht die Rede. Damals lief der Kelch der Verbitterung über, JWB spürte, dass er in einem solchen Lande nicht mehr leben könne und wolle.

Er schickte seine Frau, die sich seit März mit ihm in Prag aufhielt, nach London, damit sie dort Ausschau nach einer geeigneten Wohnung halte. Sie kehrte mit einer guten Nachricht zurück. Bei einem zufälligen Treffen auf dem Gang des Ministeriums schlug dann JWB Laušman vor, ihn nach London zu schicken, um für das Ministerium eine Untersuchung über Erfahrungen mit der Nationalisierung in Großbritannien vorzubereiten. Es handelte sich um ein äußerst aktuelles Thema, und so stimmte der Minister zu, JWB für drei Monate dienstlich nach England zu entsenden. In den restlichen Monaten bis zur Abreise verbrachte er nur mit Lektüre an seinem Arbeitsplatz, denn er erhielt keinen einzigen Vorgang mehr zu Erledigung. Jegliche Energie widmete er auch weiterhin der Arbeit im antifaschistischen Ausschuss beim Prager Magistrat. Die Anzahl der zu erledigenden Anträge, für die ein Gutachten zu erstellen war, betrug rund achtzehntausend, die Hälfte konnte bereits erledigt werden. Ende 1946 wurde der Ausschuss aufgelöst und JWB als ihr Vorsitzender erhielt ein formales Dankschreiben für seine Arbeit, aber da war er bereits in London.

¹⁴ Und so ernährte sich auch Alfred Kohn, ein Universitätsprofessor von Weltruf, der die qualvolle Internierung in Theresienstadt überlebt hatte, weiterhin nur von Lebensmittelpäckchen, die ihm Schüler aus England schickten.

Erneut in London

Am zweiundzwanzigsten November 1946 landeten die Eheleute Brügel auf dem Londoner Flughafen. Ihre einjährige Tochter blieb noch ein halbes Jahr in Prag in der Brügelschen Wohnung in verlässlicher Pflege ihrer „Haushaltshilfe“, einer ehemaligen Mitarbeiterin der Parlamentsfraktion der deutschen Sozialdemokraten. Sie war JWB dafür dankbar, dass er nach seiner Ankunft in Prag ihre Entlassung aus dem Gefängnis in Pankrác erwirkte, wohin sie bereits am 10. Mai 1945 gelangte, denn jemand wollte offensichtlich ihre Wohnung.

Johann Wolfgang widmete sich anfangs mit der ihm eigenen Verve der Organisation von Hilfe für deutsche Demokraten in der Tschechoslowakei. Er verhandelte mit Vertretern der Labour Party. Auf größtes Verständnis stieß er beim Abgeordneten Richard Stokes, der anschließend in Prag zugunsten internierter deutscher Antifaschisten intervenierte. Er selbst konnte nicht öffentlich auftreten, weil er sich in England als staatlicher Beamter aufhielt. Sofern er publizierte, geschah dies unter einem fremden Namen, mit Ausnahme des Zweiwochenblatts *The Central European Observer*, das für das Prager Außenministerium nicht anstößig war. Von fünf Artikeln, die er dort von April 1947 bis Februar 1948 publizierte, war vielleicht der bemerkenswerteste ein Kommentar zur Absicht der Vereinten Nationen, eine Charta der Menschenrechte vorzubereiten; dies war ein Thema, dem er auch in den nachfolgenden zwanzig Jahren ständig treu blieb.

Drei Monate lang bezog er sein Gehalt aus Prag, dann lebte er von Ersparnissen. Als Ehefrau eines tschechoslowakischen staatlichen Bediensteten mit vorübergehendem Aufenthalt konnte Josephine Brügel keine dauerhafte Stellung als Ärztin bekommen; nur hier und da wurde sie zur Aushilfe herangezogen.¹⁵ Sie mussten sehr bescheiden leben. Nach drei Monaten schickte JWB den ersten Teil seines Berichts an das Ministerium und bat um Verlängerung seines Aufenthalts. Eine Antwort erhielt er jedoch nicht, aber das Gehalt traf auch nicht mehr ein; wie seine jetzige Stellung beschaffen war, wusste er nicht. Einige seiner Londoner Freunde, denen er seine Absicht anvertraute, nicht mehr nach

¹⁵ Dies änderte sich erst im Jahre 1948, als sie in einem der Londoner Krankenhäuser Arbeit fand.

Prag zurückzukehren, wunderten sich. Von außen betrachtet lieferten die Verhältnisse in der Tschechoslowakei keinen Grund zu großer Beunruhigung. (Nach dem Februar-Umbruch bewunderten sie dann im Gegenteil Brügel vermeintliche Umsicht und seinen Vorausblick.)

Die Ereignisse des Februar 1948 in der Tschechoslowakei verfolgte JWB im englischen Rundfunk, der äußerst geschickt informierte. Mit zweitägiger Verspätung standen ihm tschechische Zeitungen zur Verfügung. Als bald teilte ihm ein Bediensteter des Industrieministeriums privat mit, der Aktionsausschuss habe ihn von der Personalliste gestrichen.

Brügel war in gewisser Weise erleichtert. Er musste nun nicht mehr politische Zurückhaltung üben und hatte freie Hand. Den tschechoslowakischen Behörden teilte Brügel mit, er bleibe im Ausland und beantrage die britische Staatsbürgerschaft, was er im Jahre 1949 tat. Später erklärte er, warum er gerade Großbritannien wählte: er habe nicht in der Tschechoslowakei leben können, ohne seine Identität, seine Vergangenheit, sein ganzes Sein zu verleugnen. In Deutschland hätte er sich als Reichsdeutsche ausgeben müssen, in Österreich als Österreicher. Ein eigenes Leben sei für ihn nur in England möglich gewesen, weil dies nach seinen eigenen Erfahrungen das einzige Land sei, wo man nicht gebürtiger Engländer sein musste, um sein eigenes Leben zu leben. Seine Entscheidung hat er nie bereut; in England musste er niemals seine Meinung, seine Haltungen verleugnen, konnte er selbst sein.

Dafür war er jedoch anfangs ohne jegliche existenzielle Zukunftschancen. Dass er nicht verdienen und die Familie ernähren konnte, belastete ihn unermesslich, auch sein Stolz litt – sich von der Ehefrau aushalten zu lassen, war für ihn ein unerträglicher Gedanke. Paradoxerweise half ihm noch im Jahre 1948 ein Zufall, der Tod eines seiner Freunde. Der tschechische Landsmann Josef Bělina, um den es sich handelte, lebte lange in der Schweiz, und als er nach England übersiedelte, wurde er Londoner Berichterstatter der sozialdemokratischen Zeitschrift *Volksrecht* in Zürich. Unter einem Pseudonym schrieb er Artikel über Großbritannien, unter einem anderen über die Tschechoslowakei. Als er plötzlich starb, stand niemand außer JWB zur Verfügung, der beides fortsetzen konnte. So wurde er zum Korrespondenten einer Schweizer Zeitung, was die Grundlage für eine bescheidene Existenz bildete.

Die Palette der Zeitungen, für die JWB regelmäßig Beiträge lieferte, erweiterte sich schnell. Er begann auch für österreichische und westdeutsche Gewerkschafts- und sozialdemokratische Zeitungen und Zeitschriften zu schreiben. Am häufigsten über England, er war ein Propagator der Politik der Labour Party, die seiner Meinung nach in den sechs Jahren ihrer Regierung nach dem Krieg ein gewaltiges Reformwerk durchführte. Er verfolgte auch alle Bemühungen um eine Kodifizierung des Schutzes der Menschenrechte. Er gehörte zu den ersten, die sich zu dieser Problematik schriftlich in deutscher Sprache äußerten. Außer dieser regelmäßigen Arbeit für Zeitungen war er als Dolmetscher und Übersetzer – vor allem für die deutsche Sprache – auf internationalen Konferenzen und bei deren Vorbereitung, auf Kongressen der *Sozialistischen Internationale* sowie Treffen ihrer Ausschüsse und auf internationalen Gewerkschaftskonferenzen tätig. Auch wenn es sich dabei um Gelegenheitsarbeit handelte, brachte dies solide Einkünfte. Die Ehefrau wurde Leiterin der Ambulanz in einem großen Londoner Krankenhaus. Nach einigen Jahren war die materielle Situation der Familie weit besser, als JWB im Frühjahr 1948 zu wagen dachte. Und so konnte sich die Familie in einem Reihenhaus in Connaught Drive 21 niederlassen, wo JWB mit seiner Frau bis zum Tode lebte, in einer Wohnstätte, die sich immer mehr mit Büchern, Zeitungen, Zeitschriften, Manuskripten und Fotokopien füllte – von der Garage, wo wegen der dort gelagerten Zeitungsbände kaum noch das später von Frau Brügel benutzte Auto hineinpasste, bis zum kleinen Dachboden, von wo ich Mitte der achtziger Jahre u. a. 34 *Rudé-Právo*-Jahrgänge nach Deutschland mitnahm.

Im Jahre 1953 bekam JWB eine Anstellung im britischen Rundfunk, und zwar in der tschechischen Abteilung des Monitordienstes der BBC in Reading. Er verfolgte Aufzeichnungen der Kurzwellensendungen des Tschechoslowakischen Rundfunks, stellte daraus eine Auswahl zusammen und übersetzte Passagen, in denen er einen Nachrichtenwert erkannte, ins Englische. Das Gehalt war nicht sehr hoch, aber es handelte sich um regelmäßige Einkünfte. Der Nachteil des Pendelns über eine Strecke von fünfzig Kilometern und die Notwendigkeit, auch mehrere Tage in der Woche außerhalb seines Hauses zu verbringen, wurden durch eine Menge an aktuellen und detaillierten Informationen ausgewogen, die er auch anderweitig für Artikel verwenden konnte.

Jahr der grossen Wende

Und dann kam das Jahr 1956, das im Leben des gerade fünfzigjährigen Johann Wolfgang Brügel eine große und dauerhafte Veränderung brachte. Die Bundesrepublik erkannte ihn nach dem Wiedergutmachungsgesetz als Person an, die unter Hitler die Stelle eines staatlichen Bediensteten verloren hatte. Es wurde ihm eine entsprechende Tätigkeit im Arbeitsministerium in Bonn angeboten, er konnte jedoch auch den vorzeitigen Ruhestand wählen. Er entschied sich für diese Alternative und bekam die Rente eines Regierungsrats, ein paar Jahre später wurde er zum Regierungsdirektor mit einer entsprechenden Rentenerhöhung befördert. JWB war dergestalt bis an sein Lebensende finanziell gesichert, und nach Jahren fügte er in diesem Zusammenhang ironisch hinzu, er habe die Bundesrepublik eine Menge Geld gekostet. Seine bescheidene Lebensart änderte er jedoch nicht, sondern gab ihr nur eine andere Richtung und füllte sie mit etwas anderem Inhalt.

Er nutzte es aus, sich jetzt das Reisen erlauben zu können, und so lernte er auch die Städte näher kennen, in die er nicht als Dolmetscher gelangt war: Amsterdam, Wien, München, Paris, New York und Washington. Es zog ihn vor allem in die Bibliotheken und Archive, er wollte mehr über die Vergangenheit erfahren, deren Zeitgenosse er war, über Ereignisse und Menschen, über die bislang nichts Solides publiziert wurde und deren Geschichte von einer Mythen bildenden parteipolitischen Propaganda aller Schattierungen geschickt manipuliert werden konnte. All dies war bereits zuvor Gegenstand von Brügels Interesse. Jetzt freilich öffnete sich ihm die Möglichkeit, dies zum Hauptinhalt seines Lebens, zum Sinn seiner weiteren Existenz zu machen. JWB nahm diese Gelegenheit wahr und widmete weitere dreißig Jahre seines Lebens dieser Arbeit. Es war in gewisser Weise wie der Beitritt zu einem Orden, dessen Ansprüchen er sich voll unterordnete.

Auch noch in einer anderen, außerordentlich wichtigen Hinsicht war 1956 für ihn ein Jahr des Umbruchs. Es gelang ihm, etwas zu aufzuarbeiten, was ihn seit dem Ende des Krieges quälte – die Tatsache des Holocaust. Er übersetzte nämlich das Buch Gerald Reitlingers über die Ausrottung des europäischen Judentums *The Final*

*Solution*¹⁶ ins Deutsche. Dazu studierte er jegliche erreichbare Literatur und im britischen Zentralarchiv deutsche Originaldokumente auf Mikrofilmen, die erbeutetes nazistisches Archivmaterial enthielten. So wurde aus der deutschen Übersetzung des Buchs schließlich eine wesentlich erweiterte deutsche Version des ursprünglichen Werks. Die Arbeit dauerte ein Jahr lang; ganze Tage verbrachte er im Archiv oder in der Bibliothek, am Abend jedoch war er nicht in der Lage, zu Hause über die Materie überhaupt noch zu sprechen. Er verspürte große Genugtuung, dass die von ihm vorbereitete deutsche Version des Buches im Prozess gegen Adolf Eichmann verwendet wurde. (Gleichwohl gestand er noch nach dreißig Jahren ein, dass bis ans Ende seiner Tage nicht die Last von ihm weichen werde, seine Mutter im Jahre 1939 in Brünn ohne Hilfe gelassen zu haben, obgleich er sich dessen bewusst war, dass er sie nicht hätte retten können.)

Das Jahr 1956 war außerdem eine Zeit starken Gärens im Sowjetblock, das Hoffnung auf Veränderungen auch in der Tschechoslowakei auslöste. In einem sorgfältig verschlüsselten Schriftwechsel beriet JWB mit seinem Brünner Freund und Vertrauten Josef Schramek, wie man im Falle einer radikalen Veränderung der Verhältnisse im Lande ausländische Hilfe für die restlichen deutschen Sozialdemokraten in der Tschechoslowakei organisieren könnte, mit denen Schramek in Verbindung stand.

Laufbahn eines politisch engagierten Historikers

Bereits in der zweiten Hälfte der fünfziger Jahre fand JWB Wege zum Studium von Dokumenten im Politischen Archiv des Bonner Auswärtigen Amtes und im Bundesarchiv in Koblenz. Ende der fünfziger Jahre unternahm er seine erste Reise zum Nationalarchiv in Washington. Er

¹⁶ REITLINGER, Gerald. *The Final Solution. The Attempt to Exterminate the Jews of Europe, 1939–1945*. New York 1953. Die deutsche Ausgabe: REITLINGER, Gerald. *Die Endlösung: Hitlers Versuch der Ausrottung der Juden Europas 1939–1945*. Berlin 1956. (Übersetzt von Johann Wolfgang Brügel, der Vorwort von Rudolf Hagelstange). (Die erste englische Ausgabe, vgl. <http://www.questia.com/library/book/the-final-solution-the-attempt-to-exterminate-the-jews-of-europe-1939-1945-by-gerald-reitlinger.jsp>).

gehörte zu den ersten, die sich dem Studium von Dokumenten des britischen Foreign Office aus den dreißiger Jahren widmeten, sobald die Frist für die Freigabe der Archivquellen auf 30 Jahre in Großbritannien verkürzt wurde. Er studierte in Wiener Archiven und unternahm alles, um eigene Archivrecherchen zumindest in einem Teil der diplomatischen französischen Dokumente durchführen zu können, die seinerzeit am schwersten zugänglich waren. Darüber hinaus verfolgte er jegliche Literatur zu Themen, die im Vordergrund seines Interesses standen. Bücher las er aufmerksam und kritisch, was Kommentare und Eintragungen in Büchern bezeugen, die Bestandteil seiner persönlichen Bibliothek waren, sowie Korrekturen von Ungenauigkeiten bei der Datierung von Ereignissen, geographischen Angaben und Namen.

Und so wurde er letztendlich – via facti – Historiker. Seine Hilfsmittel waren ein ausgezeichnetes Gedächtnis, mit dem er geboren wurde, unermesslicher Arbeitseifer, Zähigkeit und Ausdauer. Hinzu gesellte sich eine Wahrheitsbesessenheit – sofern man diese Bezeichnung verwenden kann, ohne dass sie pejorativ klingen würde. Er wollte bis zum Kern einer Sache vordringen, so viel wie möglich über sie wissen, ergründen, was in einer bestimmten Zeit, in der Vergangenheit, für normale Sterbliche verdeckt war. Er wollte den ursprünglichen Wortlaut dessen herausfischen, was man vor Jahren ausgesprochen oder geschrieben hatte, mit der Zeit jedoch verzerrt tradiert wurde, ob nun aus Unkenntnis oder – und das vor allem – absichtlich, in Abhängigkeit von den Bedürfnissen des gerade aktuellen politischen Ringens. Sein Kampfgeist trieb ihn gleichzeitig dazu, keine Ungenauigkeit, Unwahrheit, um nicht Lüge zu sagen, außer Acht zu lassen, wer immer sie gesagt oder geschrieben haben mochte. So war er übrigens bereits in den dreißiger Jahren. Obwohl er ein großer Bewunderer des satirischen Werks des österreichischen Schriftstellers Karl Kraus war,¹⁷ ging er im Jahre 1934 mit dem polemischen Artikel *Antwort an Karl Kraus* an die Öffentlichkeit, um dessen Angriff auf die österreichischen Sozialdemokraten zu missbilligen. Er zögerte nicht, die Feder zu zücken und auf etwas hinzuweisen: in Leserbriefen, Zeitungsglossen, Rezensionen, Polemiken oder umfangreichen Kommentaren, die er selbst mit der Post

¹⁷ Dies blieb er bis an sein Lebensende, einschliesslich der Mitgliedschaft in der Karl-Kraus-Gesellschaft.

verschickte, wenn sich keine Möglichkeit bot, eine Polemik irgendwo in der Presse zu platzieren. Seine Polemik mit dem englischen Historiker A. J. P. Taylor zur Frage kommunistischer Behauptungen darüber, was die Sowjets in der Zeit des Münchner Abkommens bereit waren zu tun oder nicht zu tun, oder mit Ernest Bevin über die Vorzüge des Habsburger Reiches, sind die markantesten Beispiele seiner öffentlichen Kontroversen.

Ein andermal wählte er die Form eines persönlichen Briefes an den Autor, mag sein Name auch noch so klingend gewesen sein. Auch wenn er in diesen Fällen im Kern ein unerbittlicher Kritiker blieb, vermochte er es, seine kritischen Anmerkungen oder Vorbehalte in Worte der Bewunderung für die intellektuelle Leistung des Autors einzuhüllen und sie als Kommentar zu maskieren, der „völlig zweitrangige Fragen oder Details“ betraf, die vielleicht eine Korrektur in einer weiteren Ausgabe des Werkes oder – des Autors Eitelkeit schmeichelnd – in fremdsprachlichen Übersetzungen verdienen, welche sicherlich folgen würden.

Bei seiner historischen Arbeit hatte JWB keinen Arbeitgeber, er war Privatmann im eigentlichen Wortsinne, und so finanzierte er alle Reisen zu Archiven, alle Bücher und Fotokopien aus eigener Tasche. So musste er niemandem etwas vor- oder ausweisen. Mit leidenschaftlichem Interesse studierte er Quellen und neue Bücher und mit einer fast emotionalen Hingabe schrieb er. Keineswegs deswegen, um das Verzeichnis seiner Publikationen zu erweitern, nicht aus Selbstgefälligkeit oder der Notwendigkeit der Selbstbestätigung, sondern aufgrund eines ausgeprägten Drangs, die Botschaft der Vergangenheit weiterzugeben, sich zu laufenden Streitigkeiten über ihre Interpretation zu Wort zu melden. Die historische Arbeit war für ihn kein Selbstzweck, sie enthielt immer eine Bindung an die Gegenwart, an Ideale oder Prinzipien der Gestaltung von Beziehungen zwischen Menschen oder Völkern, denen er helfen wollte, damit sie keine Niederlagen erleiden, damit sie Wirklichkeit werden: Menschen- und Bürgerrechte, Demokratie, soziale Gerechtigkeit, Internationalismus. All das verband er mit sozialdemokratischem Gedankengut und Prinzipien, deren Anhänger er bis zum letzten Atemzug blieb, auch wenn er nach dem Krieg sehr schnell die gegenseitige Konvergenz von Programmen demokratischer Parteien und das Zurückweichen von zuvor scharf abgegrenzten Klassengegensätzen in den Hintergrund erkannte. Die erwähnten Prinzipien bildeten Kriterien,

an denen er die Politik der Vergangenheit und Gegenwart maß und wertete, wobei er jedoch bei der Analyse und Interpretation der Vergangenheit mit peinlicher Sorgfalt das anstrebte, was er Objektivität nannte. Nüchtern war er bei der Beurteilung von Möglichkeiten auch der Mächtigsten, richtige Lösungen durchsetzen zu können, denn er hatte Verständnis dafür, dass Menschen nicht zum Heldentum geschaffen sind. Er hegte Feindschaft gegenüber dem Nazismus, gegen Chauvinismus jeglicher Art; er verachtete politische Chamäleons und Opportunisten, und er war äußerst empfindlich gegenüber antisemitischen Erscheinungen.¹⁸

JWB arbeitete immer an mehreren Themen gleichzeitig. (Geschweige denn, dass er jemals aufgehört hätte, als Berichterstatter einer Reihe österreichischer, schweizerischer und deutscher Zeitungen zu arbeiten und ein fleißiger Mitarbeiter des tschechoslowakischen Senders der BBC zu sein.) Inmitten der Polemik, die durch seine Rezension eines im Folgenden erwähnten Buchs von Wenzel Jaksch hervorgerufen wurde, entschloss er sich ein Buch zum 90. Geburtstag von Ludwig Czech vorzubereiten. Er selbst schrieb hierfür eine umfangreiche biographische Studie (125 Druckseiten), die die Überschrift *Ludwig Czech – Arbeiterführer und Staatsmann* trug; nach ihr wurde dann der Buchtitel gewählt. Für das Buch besorgte er als Anlage wertvolle Dokumente, unter ihnen Texte von Czech, und fand Koautoren, die für die Publikation kürzere oder längere Erinnerungen schrieben. Das Buch erschien im Jahre 1960 in Wien und wurde zum ersten (und bislang auch letzten) Denkmal für diese große Persönlichkeit unter den deutschen Sozialdemokraten in der Tschechoslowakei.¹⁹ In einer Rezension der *Süddeutschen Zeitung* vom Januar 1961 wurde hervorgehoben, Brügel lege einen kaum bekannten Teil der Zeitgeschichte vor, und positiv gewertet, dass sich Brügel auf kritisch aufgearbeitetes, teilweise unbekanntes Quellenmaterial stütze. Das Buch wurde auch von der Literaturbeilage der Tages-

¹⁸ In einem Brief, in dem er sich kritisch zu einem Manuskript Ivan Svitáks mit der Bezeichnung *Grosser Rutsch* äusserte, welches er zur Bugatachtungs erhalten hatte, schrieb er mit beissendem Sarkasmus über antisemitische Äusserungen, auf die er im Manuskript gestossen war. Plötzlich endete er mit den Worten: „Ich kann nicht mehr weiter, mir dreht sich der Magen um.“

¹⁹ BRÜGEL, Johann Wolfgang. *Ludwig Czech. Arbeiterführer und Staatsmann*. Wien 1960.

zeitung *The Times*²⁰ beachtet; in seiner Besprechung wurden des Autors Kenntnis der Quellen deutscher Diplomatie mit der Bemerkung gewürdigt, es wäre verdienstvoll, wenn er etwas mehr über die Beziehungen zwischen Tschechen und Deutschen schreiben würde. Dies war eine weitere und entscheidende Anregung zu Verhandlungen mit der Nymphenburger Verlagsbuchhandlung über die Herausgabe eines Buches, das sieben Jahre später als *Tschechen und Deutsche, 1918–1938* das Licht der Welt erblicken sollte. Parallel zur Arbeit an der Biographie Czechs bereitete er einen umfangreichen Artikel mit dem Titel *Die Aussiedlung der Deutschen aus der Tschechoslowakei. Versuch einer Darstellung der Vorgeschichte*,²¹ in der Tat ein bahnbrechender Versuch.

Grundlegendes Lebenswerk

Kehren wir jedoch zwei Jahre zurück. Im Jahre 1959 geriet JWB in eine stürmische Polemik, die durch seine Kritik des Buches von Wenzel Jaksch *Europas Weg nach Potsdam*²², hervorgerufen wurde. In der Zeitschrift *Neue politische Literatur* veröffentlichte er eine umfangreiche, gute 18 Druckseiten umfassende Besprechung unter dem Titel „Versailles, München, Potsdam. Deutsch-tschechische Beziehungen in den Veränderungen der letzten Zeit“. Außerdem verschickte er an Interessenten zwanzig eng beschriebene Seiten eines maschinengeschriebenen Kommentars zum Buch. Gleichzeitig dazu veröffentlichte er die Kritik eines Buches von Hermann Raschhofer,²³ der während des Krieges in den Diensten von K. H. Frank stand und nun als unvoreingenommener Kenner des Völkerrechts auftrat.

Brügel wurde im konservativen Wochenblatt *Volksbote* grob angegriffen, das für Vertriebene aus der Tschechoslowakei von Emil Franzel

²⁰ *Times Literary Supplement*, 1960.

²¹ BRÜGEL, Johann Wolfgang. *Die Aussiedlung der Deutschen aus der Tschechoslowakei. Versuch einer Darstellung der Vorgeschichte*. In: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 8, 2/1960, s. 134–164.

²² JAKSCH, Wenzel. *Europas Weg nach Potsdam: Schuld und Schicksal im Donauraum*. Stuttgart 1958.

²³ RASCHHOFER, Hermann. *Das Selbstbestimmungsrecht, sein Ursprung und seine Bedeutung*. Bonn 1959.

herausgegeben wurde. Franzel war einst Gegner des Nazismus und Chefredakteur der bereits erwähnten, in der Vorkriegszeit erscheinenden Prager Tageszeitung *Sozialdemokrat*. Im Jahre 1938 wechselte er zur Heinlein-Partei über und nach dem Krieg war er Gegner der deutschen SPD in der Partei des bayerischen F. J. Strauß. Angriffe auf JWB waren auch in dem von Wenzel Jaksch herausgegebenen Wochenblatt *Brücke* zu verzeichnen. Das Blatt war das Organ der *Seliger-Gemeinde*, eines Bundes sudetendeutscher Sozialdemokraten, der nach dem im Jahre 1920 verstorbenen Vorsitzenden der Deutschen sozialdemokratischen Arbeiterpartei (in der Tschechoslowakei) benannt wurde. Franzel war in seinen Ausdrücken nicht wählerisch: er bezeichnete Brügel als Beneš deutschen Agenten und Lackei, als Verräter der Sudetendeutschen. JWB erwirkte die Veröffentlichung einer Gegendarstellung nach dem deutschen Pressegesetz.

Auch die Zeitschrift *Brücke* nahm kein Blatt vor den Mund: Beneš sudetendeutsches Instrument, Renegat, der nach dem Kriege drei Jahre als Ministerialrat einem unmenschlichen Regime diene. Schließlich prozessierte JWB in den Jahren 1960-1962 auch mit der *Brücke*. Er verklagte die Zeitschrift wegen der Beschuldigung, zur Diskreditierung von Wenzel Jaksch ein Memorandum aus dem Jahre 1940 verwendet zu haben, das angeblich vom Exil-Nachrichtendienst gefälscht worden war. Bei einer der mündlichen Verhandlungen trafen JWB und Jaksch aufeinander, der als Zeuge der beklagten Seite vorgeladen war. Im Prozess bemühte sich die Gegenpartei auch, den damals in der Tschechoslowakischen Historischen Zeitschrift abgedruckten Artikel Jan Křens mit dem Titel *Revanchisten mit antinazistischer Vergangenheit*²⁴ gegen Brügel auszunutzen. Die im Brügels Nachlass befindliche Handakte mit einer unvollständigen gerichtlichen Dokumentation umfasst beinahe 400 Seiten. Auch nur einen Teil der diskutierten Materie oder die wiederholten und neu konstruierten Versuche zu rekonstruieren, den Kläger anzuschwärzen, unter anderem durch die Beschuldigung, er habe die Bescheinigung über die deutsche Staatsbürgerschaft in den fünfziger Jahren auf betrügerische Weise erhalten, gehen über die Möglichkeiten dieses Textes hinaus.

²⁴ KŘEN, Jan. *Revanchisté s antinacistickou minulostí (K vývoji německé emigrace za druhé světové války)*. In: *Československý časopis historický*, 9, 1/1961, S. 42–59.

Kehren wir jedoch zu Franzel zurück, der seine Angriffe mit einem Artikel in einer renommierten Zeitschrift für internationale Diplomatie fortsetzte. In Laufe eines Schriftwechsels mit dem Herausgeber der Zeitschrift reifte in Brügel nach dessen eigenen Worten die Absicht, nicht mit einem Artikel, sondern mit einem Buch zu antworten, das keine persönliche Polemik, sondern eine umfangreiche historische, auf Quellen gründende Studie wäre. Das Ergebnis war ein umfangreiches, viele Hundert Seiten umfassendes Werk, von dem sich der Leser jetzt anhand der tschechischen Übersetzung eine Vorstellung machen kann²⁵. Es behandelt die Beziehungen zwischen Tschechen und Deutschen von der Zeit der Entstehung der Tschechoslowakischen Republik im Jahre 1918 bis zur Katastrophe von München auf zwei Ebenen: auf der internationalen Politik – Beziehung zwischen der Tschechoslowakischen Republik und Deutschland – und auf der innerstaatlichen Ebene: Geschichte der tschechisch-deutschen Beziehungen von den komplizierten Anfängen der Integration der deutschen Minderheit im selbständigen tschechoslowakischen Staat über die Peripetie der Regierungsbeteiligung deutscher „aktivistischer“ Parteien bis zum Aufschwung der Heinlein-Partei und ihrem Anteil an der Aggression Hitlers gegen die Tschechoslowakei. Das Buch verband und verbindet die Vorzüge einer Monographie mit einem synthetischen Werk. Hier werden alle geschichtlichen Komponenten der vorliegenden Problematik erfasst – die gesamte politische Szene der ersten Republik (einschließlich Konnotationen der tschechisch-slowakischen Beziehungen und Haltungen der KPČ in der Nationalitätenfrage), wirtschaftliche Zusammenhänge, der geistige und ideologische Hintergrund zeitgenössischer Konflikte.

Das gesamte Manuskript von der ersten bis zur letzten Seite schrieb JWB selbst auf der Schreibmaschine. Wenn er am Buch arbeitete, begann er um zehn Uhr morgens und endete um elf Uhr abends. Aber o weh! Im April 1966 teilte ihm der Münchner Verleger mit, er habe den vereinbarten Umfang um das Doppelte überschritten. Es blieb nichts anderes übrig, als zu streichen und umzuschreiben. Radikale

²⁵ BRÜGEL, Johann Wolfgang. *Tschechen und Deutsche, 1918–1938*. München 1967. Tschechische Übersetzung, vgl. BRÜGEL, Johann Wolfgang. *Češi a Němci, 1918–1938*. Praha 2006.

Streichungen betrafen vor allem die einführenden Kapitel, welche die Entwicklung bis zum Jahre 1918 analysieren. Aber auch so blieb genügend Stoff, damit der zuvor erwähnte Rezensent Bedřich Loewenstein würdigen konnte, dass gerade der vom Autor gewählte Ausgangspunkt – der Verweis auf Machtstellung und Privilegien, die die österreichische Monarchie beherrschende deutsche Minderheit genoss – dem ganzen Werk ein Konzept verleiht.²⁶ Nach Loewenstein war dies „der Schlüssel zur Haltung der meisten ‚nationalbewussten‘ Deutschen, die 1918 zur ČSR kamen, gegenüber der demokratischen Republik, übrigens nicht unähnlich der Haltung der ‚nationalbewussten‘ Deutschen aus dem Reich zur Republik von Weimar.“

Wir eilen jetzt in der Chronologie ein wenig voraus, denn die nun folgende Sache ist zumindest einer kurzen Erwähnung wert. Als der Autor eines Buches über Wenzel Jaksch, Martin Bachstein, im November 1986 in einem vom Radio Freies Europa ausgestrahlten Nekrolog Brügels historische Arbeit würdigte, erwähnte er, warum sein großes Werk über Tschechen und Deutsche von der deutschen Öffentlichkeit widersprüchlich aufgenommen worden sei: „Brügel schrieb im Geiste der staatstragenden, d. h. aktivistischen Tradition der sudetendeutschen sozialdemokratischen Partei, ... er wies nach, dass die tschechoslowakische Bodenreform der 20er Jahre tschechischen Bewerbern um Land nur in den überwiegend tschechischen Bezirken Vorteile einräumte, dass sie jedoch auch deutschen Bauern zugute kam; dass der Anteil deutscher staatlicher Bediensteter annähernd den Proportionen der Nationalitäten entsprach und dass Deutsche in der Tschechoslowakei über ein besseres Schulsystem verfügten als im benachbarten Reich, und er skizzierte sogar ein Porträt ... Edvard Beneš als Politiker, der sich bis zum Jahre 1938 gegenüber den Deutschen freundschaftlich verhielt. Diese Erkenntnisse, ebenso wie Brügels harte Worte über die Sudetendeutsche Partei des Konrad Henlein, der seit dem Jahre 1934 mit reichsdeutscher Unterstützung agierte, und nicht zuletzt seine erbarungslose Kritik an der gescheiterten Außenpolitik des Wenzel Jaksch haben dazu beigetragen, dass Brügels Bücher in der Bundesrepublik häufig auf Ablehnung stießen.“

²⁶ LOEWENSTEIN, Bedřich. *Bastion europäischer Gesittung*. [J. W. Brügel], veröffentlicht unter dem Titel *Die sudetendeutschen Scharfmacher*. In: *Die Zeit*, Hamburg, Nr. 47, 24. 11. 1967.

Der Verleger drängte ursprünglich, JWB solle den gesamten Stoff bis zum Jahre 1946 in einem Band abhandeln; gegen diese Forderung konnte er sich jedoch erfolgreich wehren. Gleichwohl reifte in der Zeit, in der er über den Zeitraum 1918–1938 schrieb, allmählich in seinem Kopf der Gedanke einer Fortsetzung in Gestalt eines zweiten Bandes für die Jahre 1939 bis 1946; dieser erschien dann tatsächlich im Jahre 1974 im halben Umfange des vorangegangenen Bandes.²⁷ Das intensive Interesse an der Kriegszeit und ihr Studium hing freilich auch mit Brügels aktueller historischer Publizistik im Dienste einer neuen Gruppierung der ehemaligen deutschen Sozialdemokraten in der Tschechoslowakei zusammen, die Mitte der sechziger Jahre im politischen Kampf mit der Seliger-Gemeinde wegen der Zusammenarbeit ihrer Mitglieder mit ehemaligen Henlein-Anhängern und Nazis in der *Sudetendeutschen Landsmannschaft* entstand. Die Zeit des Kalten Krieges war weder auf der einen noch auf der anderen Seite der imaginären Grenze zweier Welten günstig für eine Bewältigung der Vergangenheit, auch wenn man im Westen die Wahrheit über die Vergangenheit zumindest in Freiheit suchen und in Freiheit um sie streiten konnte.

JWB und die Arbeitsgemeinschaft

Im Jahre 1962 kehrte Rudolf Zischka, einstiger Abgeordneter des tschechoslowakischen Parlaments und langjähriger Funktionär der deutschen Sozialdemokratie, aus der bolivianischen Emigration, wo er enttäuscht von der Politik Englands und Frankreichs im Jahre 1939 Zuflucht gefunden hatte, nach Europa zurück. Er ließ sich in Bayern nieder und schuf im Laufe einiger Jahre ein Netz ehemaliger deutscher Sozialdemokraten aus der Tschechoslowakei, die mit der politischen Linie der *Seliger-Gemeinde*, der Berichterstattung des Wochenblatts *Brücke* und der Zusammenarbeit mit der *Sudetendeutschen Landsmannschaft* unzufrieden waren. Zischka schuf die Grundlagen einer Organisation, die sich als *Arbeitsgemeinschaft ehemaliger Funktionäre (und Mitglieder) der Deutschen sozialdemokratischen Arbeiterpartei in der Tschechoslowakei* bezeichnete. Die *Arbeitsgemeinschaft* fasste auch in Kanada, Schweden und England Fuß,

²⁷ BRÜGEL, Johann Wolfgang. *Tschechen und Deutsche, 1939–1946*. München 1974.

drei ehemalige deutsche Abgeordnete des tschechoslowakischen Parlaments traten ihr bei. Von Zischka angesprochen beteiligte sich Johann Wolfgang Brügel im Sommer 1965 an der Vorbereitung der Programmklärung (energisch verwahrte er sich dagegen, dass bei der Namensgebung der Vereinigung die Bezeichnung „sudetendeutschen Sozialdemokraten“ verwendet wird, sein Standpunkt erhielt schließlich eine Mehrheit) und nahm an der ersten Versammlung der Vereinigung im Oktober 1965 in München teil. JWB unterstützte auch Zischkas Gedanken, die Vereinigung müsse ein notfalls nur hektographiertes Nachrichtenblatt herausgeben, welches politische Artikel und Enthüllungen über ehemalige Nazis und ihre Mitarbeiter beinhalten soll. Diese Absicht konnte nur dank der unermesslichen Anstrengung und Aufopferung Rudolf Zischkas verwirklicht werden: die *Mitteilungen der Arbeitsgemeinschaft* begannen als Zweimonatsblatt im Jahre 1967 mit einer Auflage von 500 hektographierten Exemplaren, die von einer maschinengeschriebenen Vorlage gefertigt wurden, regelmäßig zu erscheinen. Ihre Existenz endete inmitten des Jahres 1975, als der erschöpfte achtundsiebzigjährige Zischka ganz von der Pflege seiner schwerkranken Ehefrau in Anspruch genommen wurde. JWB lieferte für die Mitteilungen eine Reihe von Beiträgen, Kommentaren, Nekrologen und Rezensionen. Als selbständigen hektographierten Text gab Rudolf Zischka auch eine kurze Geschichte der Zinnergruppe (*Zur Geschichte der Zinnergruppe*) heraus, die ihm JWB zur Veröffentlichung im August 1974 anvertraute.

Die Position der Arbeitsgemeinschaft war delikat. Wenzel Jaksch war bereits seit 1953 Abgeordneter des Bundestages für die SPD (ab März 1964 bis zu seinem Tode am 27.11.1966 Präsident des *Vertriebenenverbandes*) und eine Reihe seiner Mitarbeiter hatte Funktionen in der SPD inne. Zischka und Co. suchten Unterstützung für ihre Politik in der SPD-Führung, in diesem Zusammenhang sprachen sie jedoch der Seliger-Gemeinde und Jaksch das Recht ab, für alle ehemaligen deutschen Sozialdemokraten in der Tschechoslowakei zu sprechen und Anspruch auf ausschließliche Vertretung der Interessen ehemaliger Mitglieder dieser Partei zu erheben. Sie wollten sogar erreichen, dass die SPD der Seliger-Gemeinde das Recht verweigert, politische Entscheidungen zu treffen, und sie auf Jaksch Druck ausübt, damit er nicht sein Amt des Präsidenten des Vertriebenenverbandes mit dem eines SPD-Abgeordneten verbinde.

Brügel, der gute Beziehungen zu führenden Funktionären der tschechoslowakischen Sozialdemokratie im Exil hatte, wie Václav Holub und Vilém Bernard, engagierte sich für eine Zusammenarbeit von Zischkas Internationalisten mit tschechischen Sozialdemokraten. Er war es, der den Brief der Arbeitsgemeinschaft konzipierte, welcher im Jahre 1973 an die in der Schweiz abgehaltene Konferenz der tschechoslowakischen Sozialdemokratie gerichtet wurde. Der Brief verwies auf die Zusammenarbeit beider Parteien in der Regierung der ČSR bis zum April 1938 sowie auf die Tradition des gemeinsamen Kampfes deutscher und tschechischer Sozialdemokraten zur Verteidigung der demokratischen Republik. Er lenkte die Aufmerksamkeit darauf, dass sich einige ehemalige Funktionäre der deutschen Partei von den internationalen Grundsätzen der Partei abgewendet hätten und so weit gegangen seien, dass sie das „Münchener Abkommen, welches die gesamte legale Existenz unserer Bewegung vernichtete, als Verwirklichung des Selbstbestimmungsrechts der Deutschen in der Tschechoslowakei erklärten“, sowie darauf, dass sich die Mitglieder der Arbeitsgemeinschaft von diesem Standpunkt öffentlich distanziert hätten. Vielleicht ist hier noch ein weiteres Zitat angebracht, um zu verdeutlichen, was Brügels Überzeugung war und auf welcher Grundlage er eine Überwindung der Vergangenheit der einen und der anderen, von Deutschen und Tschechen, wünschte: „Unser sozialistisches Gewissen verbietet uns Ungerechtigkeiten gegenüber gleichgültig zu sein, wobei es keinen Unterschied macht, wer sie verschuldet und wer unter ihnen zu leiden hat. Wir sind aber der Ansicht, dass unsere Verurteilung welches Unrechts auch immer, unter dem Deutsche gelitten haben oder noch leiden, nur dann glaubwürdig ist, wenn wir vorher vorbehaltlos die Verbrechen verurteilen, die im Namen der deutschen Nation – auch wenn dieser Name missbraucht wurde – an Tschechen verübt worden sind.“ Den Beratungen der tschechischen Genossen Erfolg wünschend brachten die Zischka-Anhänger ihre Überzeugung zu Ausdruck, „dass die Stunde Eurer Partei in dem Augenblick schlagen wird, in dem die Freiheit in die Heimat zurückkehrt“, was „auch im direkten Interesse der freundschaftlichen Beziehungen zwischen unseren Nationen sein wird“.²⁸

²⁸ Den Entwurf der tschechischen sowie der deutschen Fassung siehe Institut für Zeitgeschichte, Archiv, München (weiterhin IfZ A), ED 196/13.

Im Archivnachlass Rudolf Zischkas ist seine Korrespondenz mit Brügel aus den Jahren 1965-1977 erhalten geblieben: Dutzende Briefe – glücklicherweise auf Schreibmaschine geschrieben – mit einem Gesamtumfang von mehreren Hundert Seiten. Diesen kann man entnehmen, wie JWB unermüdlich und erfindungsreich in der zeitgenössischen Presse und bei Zeitzeugen, aber auch in gegenwärtig erscheinenden Zeitungen und Zeitschriften aus verschiedenen Ländern, Angaben über Personen und Ereignisse für sein Buch, das er in Arbeit hatte, aber auch für seine Fortsetzung, ermittelte und überprüfte. Man kann jedoch auch Einzelheiten seiner Ansichten zur Vergangenheit und Gegenwart erfahren, seiner Lebensumstände, die seine historischen Studien begleiteten, sowie seine künftigen Arbeitspläne. In der Tat ein unerschöpflicher Quell nicht publizierter Angaben und Zeugnisse, die auch für den heutigen Historiker wertvoll sind.²⁹

Erneut über Tschechen und Deutsche

Es ist unmöglich, nicht an ein Buch zu erinnern, das ohne JWBs Bemühungen nicht erschienen wäre, und zwar im Jahre 1967, in derselben Zeit wie der erste Band von *Tschechen und Deutsche*, nur in einem anderen Verlag und an einem anderen Ort (es wurde vom deutsch-österreichischen Europaverlag herausgegeben). Dieses Nebenprodukt von Brügels Studien in Wiener Archiven und der Beleg dafür, dass Brügel immer an mehreren Texten gleichzeitig arbeitete, war eine Dokumentation des Prozesses gegen Friedrich Adler vor dem Ausnahmegericht im Mai 1917.³⁰ Der österreichische Sozialist, Sohn des Gründers der österreichischen Sozialdemokratie Victor Adler, erschoss im Jahre 1916 den Ministerpräsidenten Graf Stürgkh und wurde im Prozess zum Tode verurteilt. Im Jahre 1918 wurde er jedoch aus der Haft entlassen. Dieser Vorgang fand die Aufmerksamkeit Brügels bei seinen Studien der Geschichte der österreichischen Sozialdemokratie vor dem Jahre 1918 und auch angesichts der Tatsache, dass Friedrich Adler nach dem Jahre 1923 Sekretär der Sozialistischen Arbeiterinternationale wurde.

²⁹ Ibidem, ED 196/1.

³⁰ BRÜGEL, Johann Wolfgang. *Friedrich Adler vor dem Ausnahmegericht 18. und 19. Mai 1917*. Wien 1967.

Auf die positive Aufnahme, die das Buch über die tschechisch-deutschen Beziehungen 1918–38, das zu Recht als Brügels opus magnum bezeichnet werden kann, in der österreichischen, deutschen und englischen Fachkritik gefunden hat und auf ihr Echo in der breiteren interessierten Öffentlichkeit folgte eine Doppelbestellung. Das Münchner Verlagshaus verlangte eine Fortsetzung der Geschichte und Cambridge University Press äußerte Interesse an einer gekürzten englischen Version des Werkes. Die Arbeit an beiden Büchern sollte sich durch eine zweifache unerwartete Freigabe britischer Archivquellen komplizieren. Es hätte sich nicht um Wolfgang Brügel gehandelt, wenn da in beiden Fällen nicht der Ehrgeiz aufgekommen wäre, wie immer alle verfügbaren Quellen auch um den Preis einer gewaltigen Arbeitsanstrengung auszuwerten.

Nach der Verkürzung der Frist für die Disponibilität von Archivalien auf dreißig Jahre bekam JWB Zugang zu bislang unveröffentlichten Schriftstücken des britischen Außenministeriums und des britischen Kabinetts mit Bezug zur Tschechoslowakei in den Jahren 1935-1939. Dies ermöglichte ein gründlicheres Studium der britischen Politik gegenüber Deutschland und der Tschechoslowakei, was seinen Niederschlag in der geänderten Konzeption des Buches im Vergleich zur deutschen Vorlage fand, wie dies auch sein Untertitel andeutet: *Das Problem der deutschen Minderheit und die britische Appeasement-Politik*. Das Buch erschien im Jahre 1973 und hatte 334 Seiten.³¹

Etwas Ähnliches, jedoch noch markanter, denn für die Zeit des Krieges existierten keine gedruckten Ausgaben von Dokumenten zur britischen Außenpolitik, wie dies für den Zeitraum 1919–1938 der Fall war, ist Brügel bei der Arbeit am Buch *Tschechen und Deutsche, 1939–1946* zugestoßen. Sein Manuskript war bereits mehr oder weniger fertig und er steckte voll in der Arbeit an einem völlig anderen Thema (es handelte sich um die bereits erwähnte Vorgeschichte und Geschichte des sowjetisch-deutschen Nichtangriffspaktes), als die Briten im Jahre 1972 amtliche Quellen aus der Zeit des II. Weltkrieges und wenig später auch noch für den Rest des Jahres 1945 zum Studium freigaben. Für JWB war dies eine große Herausforderung, aber er ließ nicht locker, wie der Anmerkungsapparat des Buches bezeugt. Aus Verweisen auf Quellen

³¹ BRÜGEL, Johann Wolfgang. *Czechoslovakia before Munich. The German minority problem and the British appeasement policy*. London 1973.

und Literatur ist offensichtlich, dass ihm auch all das zur Verfügung stand, was zur vorliegenden Problematik in der Tschechoslowakei erschienen ist, einschließlich des in Zeitschriften geführten Dialogs aus dem Jahre 1968 über die Aussiedlung der Deutschen; detaillierte Informationen darüber nahm er in das letzte Kapitel auf. Das Buch erschien erst im Jahre 1974, später als der Verleger wünschte. Es ist jedoch in einem gewissen Sinne roher als der Band über die Vorkriegszeit: es verfolgt keine chronologische Linie, ist stellenweise unübersichtlich und zerfällt in kleine Unterkapitel, wie die Vorhaltungen eines Rezensenten lauteten. Man könnte sagen, dass es angesichts der geschilderten Umstände seiner Entstehung nicht genügend Zeit zum Reifen hatte.

Inhalt des Buches ist die Schritt für Schritt verfolgte Geschichte der Entstehung des Gedankens und nachfolgenden Planes der Zwangsausiedlung der Deutschen aus der Tschechoslowakei, die in den Grenzen vor dem Münchner Abkommen erneuert werden sollte, und die Bemühungen der tschechoslowakischen Exilregierung, die Zustimmung der verbündeten Großmächte zu diesem Plan zu erreichen. Die Problematik wird im komplizierten Kontext der Kriegsentwicklung, der Okkupationspolitik im Protektorat und der Entwicklung der Haltung der Sowjetunion sowie der sich daraus ergebenden Politik der tschechoslowakischen Kommunisten im Exil abgehandelt. Minutiös, anhand der Exilpresse, schwer zugänglicher Dokumente der Exilgruppen und von Privatbriefen rekonstruierte JWB auch die Geschichte des oft verzweifelten und letztendlich vergeblichen Kampfes der deutschen Sozialdemokraten im Exil gegen die Aussiedlungspläne.

Das Buch wurde in einem polemischen Ton und einer fast journalistischen Sprache verfasst. Der Autor stellte sich das Ziel, auf die Frage zu antworten, ob die Aussiedlung unausweichlich gewesen sei. Auch wenn er ein Gegner der Massenvertreibung, jeglicher Aus- oder Umsiedlung der Bevölkerung war, fand er mit dem zeitlichen Abstand eines Vierteljahrhunderts keine reale Alternative für die vorliegende historische Situation. Der erste tschechische Rezensent des Buches, der im Exil lebende Historiker Milan Hauner, schloss seine Wertung, die das Buch als gewichtigen Beitrag zur Überwindung bestehender Vorurteile auf beiden Seiten der Grenze würdigte, wie folgt: Nach der Lektüre dieser Geschichte müssen wir dem Autor zustimmen, dass nichts Derartiges wie eine Kollektivschuld aller Deutschen existierte, weil keine kollektive

Unschuld auf der Seite der Sieger existierte. Und er verwies auf den Hauptschuldigen, den der Autor in Hitler sah. Brügels Buch endet nämlich mit folgenden zwei Sätzen: „Was für die Ursachen der Spaltung Deutschlands gilt, gilt auch für jene Deutschen, die 1945/46 ihre Heimat verloren haben. Der Totengräber des Sudetendeutschums heißt Adolf Hitler.“³²

Der englische Germanistikprofessor J. P. Stern, ein gebürtiger Tscheche und Flüchtling vor den Nazis im Jahre 1939, veröffentlichte im Jahre 1985 in der britischen Fachzeitschrift *The Historical Journal* einen Beitrag zum achtzigjährigen Geburtstag von JWB.³³ Dort wertete er u. a. ausführlich die Verdienste aller drei Brügelscher Bücher über Tschechen und Deutsche (die englische Version des ersten deutschen Bandes betrachtete auch er als selbständiges Buch, keineswegs als gekürzte Übersetzung aus dem Deutschen). Mit dem Titel des Artikels drückte er das Wesentlichste aus, was er an diesen drei Büchern schätzte, nämlich Kritik am Nationalismus aller Schattierungen – er bezeichnete JWB als Menschen, der den Staat gegen die Völker verteidigte. Auf einem Separatdruck dieses Artikel notierte JWB in seiner schwer leserlichen Handschrift mit dem Datum 6.2.86 folgende Anmerkung: „Nicht einmal ich wusste so viel über mich wie Prof. Stern, der mich nur oberflächlich kennt!“ Viele kannten und würdigten ihn. Im Jahre 1976 verlieh ihm der österreichische Präsident Rudolf Kirchschläger den Professorentitel ehrenhalber

Kritiker der sowjetischen Politik und Gegner des Kommunismus

Es wurde bereits ausgeführt, was die Schicksalsgöttinnen JWB in die Wiege legten, was seinen Charakter formte und welches die markantesten Züge seiner Persönlichkeit waren, dass er ein kämpferischer *homo politicus* war, wie tief in seinem Bewusstsein eine demokratische Haltung und die Achtung vor der Rechtsordnung verwurzelt waren, was für ihn die Sozialdemokratie bedeutete, dass er sein ganzes Leben lang

³² BRÜGEL, Johann Wolfgang. *Tschechen und Deutsche, 1939 – 1946*. München 1974, S. 273.

³³ STERN, J. P. *Defending the State Against the Nations: The Work of J.W. Brueghel [Review Article]*. In: *Historical Journal*, 28, 4/1985, S. 1023–1027.

ein Internationalist war, der den Nationalismus jeglicher Art bekämpfte, wie tief in ihm die Achtung vor den Menschenrechten verankert war, mit denen er sich auch theoretisch beschäftigte. Wir haben gleichfalls verfolgt, wie er zu einem bis zur völligen Erschöpfung arbeitenden Historiker wurde.

Brügel war außerdem ein Gegner des Kommunismus, ein Kritiker der sowjetischen Aussenpolitik und der Kommunistischen Partei der Tschechoslowakei im ganzen Zeitraum ihrer Existenz. Unter anderem war er nicht bereit, den Begriff „Sozialismus“ oder „sozialistisch“ in einem beliebigen Zusammenhang mit einem Regime in Ländern des Sowjetblocks ohne Anführungszeichen zu akzeptieren. „Möglicherweise bin ich intolerant, verbissen“, kommentierte er seine Haltung, „aber im gegenteiligen Falle würde ich alles leugnen, worum ich mich bemühe.“

Bereits in den fünfziger Jahren interessierte ihn der Fall der Karpatho-Ukraine, die Umstände, unter denen sich die Sowjets am Ende des Krieges dort die Herrschaft sicherten, noch bevor sie formal an die UdSSR angegliedert wurde. Eine umfangreiche Vorlesung, die er über dieses Thema im Dr.-Edvard-Beneš-Institut in London hielt, wurde zu Beginn der sechziger Jahre nur in der Publikationsreihe des Instituts unter dem Titel *Fall der Karpatho-Ukraine. Eine sowjetische Aggression gegen die Tschechoslowakei 1944–1945* herausgegeben.³⁴ Brügels Bemühen, Interesse für diese Problematik im englischsprachigen Milieu zu wecken, waren nicht erfolgreich. Eine gekürzte Version des ursprünglichen Textes druckte die von der Gesellschaft für Wissenschaft und Kunst herausgegebene Exilzeitschrift *Proměny* im Jahre 1979 in zwei Teilen in tschechischer Sprache, so dass die Studie einer breiteren Lesergemeinde zur Verfügung stand (mit geändertem Untertitel *Unbekannter Fall einer sowjetischen Aggression*).

Auf ein größeres Echo stieß Brügels Initiative, ein Buch über den sowjetisch-deutschen Nichtangriffspakt vom August 1939 vorzubereiten, mit dem sich Hitler-Deutschland die sowjetische Neutralität bei seinem Überfall auf Polen sicherte und auf dessen Grundlage beide Diktatoren – Stalin und Hitler –, vertreten durch ihre Außenminister, die Teilung Polens und Einflussphären in Ost- und Südosteuropa

³⁴ BRÜGEL, Johann Wolfgang. *Případ Podkarpatské Rusi : sovětská agrese proti Československu 1944–1945*. London 1954.

vereinbarten.³⁵ Damals, vor mehr als dreissig Jahren, hielten sich sowjetische Geschichtsschreibung und Propaganda sowie gemeinsam mit ihnen alle „brüderlichen“ und befreundeten kommunistischen Regime und Parteien krampfhaft an die Interpretation, die der Sowjetführung des Jahres 1939 für ihre Politik gegenüber Deutschland das Absolutorium erteilte und die Existenz des Geheimprotokolls zum Pakt sowie der späteren Anlagen als Feindpropaganda leugnete.

Brügels Dokumentation, die mit einer kenntnisreichen zwanzigseitigen Erläuterung eingeleitet wird, ist ein Komplex von fast vierhundert Seiten an Dokumenten bzw. Auszügen – oft sehr kurzen – aus ihnen,³⁶ die bis auf einige erste und letzte Positionen aus den Jahren 1939 bis 1941 stammen. Vermutlich sind dort alle Quellentypen vertreten – die seinerzeit zugänglichen diplomatischen Dokumente aller Art, öffentliche Reden, Berichte und Kommentare von Tageszeitungen und aus der illegalen kommunistischen Presse, Erklärungen der führenden Gremien der Kommunistischen Internationale und kommunistischer Parteien einer Reihe von Ländern. Auf Staaten bezogen befindet sich in der Dokumentation britisches, deutsches, sowjetisches, französisches, tschechoslowakisches, belgisches, niederländisches, dänisches, norwegisches, schwedisches Material.³⁷ Die sehr kurz gefassten Überschriften der Dokumente – manchmal sind es nur einige Worte – charakterisieren und interpretieren den nachfolgenden dokumentarischen Text; oft sind sie sehr zugespitzt formuliert. In Anlagen werden dann genaue Angaben zu jeder Position der Dokumentation gemacht: um welche Quelle es sich handelte, wo sie publiziert wurde oder aufbewahrt wird. Auch wenn es sich seinerzeit um ein Buch handelte, das für einen breiten Leserkreis bestimmt war, keineswegs um eine wissenschaftliche Quellenedition, so war es doch sehr informativ, beweiskräftig und ist auch heute zweifellos nützlich als erste Information über die gesamte Bandbreite der Problematik und u.a. über die Anzahl und Verschiede-

³⁵ BRÜGEL, Johann Wolfgang. *Stalin und Hitler. Pakt gegen Europa*. Wien 1973.

³⁶ Ausgelassene Teile sind durch Pünktchen angedeutet, mehr jedoch nicht.

³⁷ In einer Anmerkung führte JWB die Mitarbeiter und Übersetzer aus Ländern und Sprachbereichen an, in denen er selbst nicht recherchierte und keine Übersetzung in die deutsche Sprache anfertigte, in der das Buch erschien.

nartigkeit inoffizieller Quellen der kommunistischen Bewegung zur vorliegenden Frage.

Trotz aller Angriffs- und Kampfeslust in den Kommentaren des Herausgebers, mit der das verräterische sowjetische und kommunistische Wesen aufgedeckt wurde, lesen wir in einer bibliographischen Anmerkung auch eine Passage, die in etwa wie folgt klingt: Es ist natürlich nicht möglich, die damaligen Ereignisse und Motive der sowjetischen Politik anhand sowjetischer Originalquellen zu studieren. Dabei kann nicht ausgeschlossen werden, dass wir dieses oder jenes sowjetische taktische Manöver in einem milderen Licht beurteilen würden, wenn die Forschung Zugang zu internem Material in dem Maße hätte, wie dies in London und Bonn der Fall ist, und dadurch Gelegenheit bekommen würden, seinerzeit unbekannte Motive des sowjetischen Vorgehens zu erforschen und objektiv zu beurteilen.

Zuvor, aber auch nach der Herausgabe der angeführten Dokumentation in Buchform, war und blieb die sowjetische Problematik eine der thematischen Fixsterne von Brügels Publizistik. Er schrieb einen Kommentar zur sog. Breznev-Doktrin,³⁸ zur sowjetischen Invasion in der Tschechoslowakei unter dem Gesichtspunkt des Völkerrechts,³⁹ einen Artikel über die UdSSR und die Tschechoslowakei im Jahre 1938, in dem er „eine der kommunistischen Geschichtslügen“ anprangerte,⁴⁰ sowie eine kurze Studie darüber, was Edvard Beneš über das sowjetische „Hilfsangebot“ im Jahre 1938 sagte und schrieb.⁴¹

Die letzten zehn Jahre

Nach dem Jahre 1974 nahm JWB vorläufig kein Buchprojekt mehr in Angriff. Außer seinem Pensum an Korrespondentenverpflichtungen für

³⁸ *Die Zukunft*, 1970.

³⁹ BRÜGEL, Johann Wolfgang. *The Soviet Union and Czechoslovakia. Die Widerrufserklärungen*. In: *Europa-Archiv*, 10. 4. 1970, S. 2–10. Vgl. Ders. *Sovětský svaz a Československo mezinárodně-právně (právní rozbor sovětské intervence a vztahů ČSSR–SSSR)*. In: *Svědectví*, 40.

⁴⁰ *Die Zukunft*, 1970.

⁴¹ Erschienen in tschechischer und englischer Sprache im Jahre 1977 bzw. 1978. BRÜGEL, Johann Wolfgang. *Dr. Beneš on the Soviet 'Offer of Help' in 1938*. In: *East Central Europe*, vol.4, 1/1977, S. 56–59.

einige schweizerische und österreichische Zeitungen glossierte oder rezensierte er neue Bücher aus der breiten Palette seiner historischen und publizistischen Interessen; unermüdlich las und verfolgte er eifrig alles, was erschien. (Genau so, wie er im August 1984 von sich berichtete: „Ich bin ein Mensch ohne Bedürfnisse, das einzige, was mich interessiert, sind Bücher.“) Neue Archivstudien nahm er nicht mehr in Angriff, was auch auf seine eingeschränkten Bewegungsmöglichkeiten zurückzuführen war, bei Bedarf jedoch wurde er überall, insbesondere zur Bibliothek, von „Joža“ mit dem Auto hingebacht, die ihren Mann bewunderte und unendlich hingebungsvoll an ihm hing (obwohl sie weder ihren Beruf als Ärztin noch den Londoner Enkel vernachlässigte; der Sohn lebte mit der Familie in Frankreich).

Brügel hatte im übrigen zu Hause eine so gewaltige Menge an Fotokopien von Archiv- und Zeitungsmaterial gesammelt, dass er anhand dieser Vorräte jederzeit bei passender Gelegenheit (Jahrestag eines wichtigen Ereignisses, Tod eines halbvergessenen politischen Mitkämpfers oder Gegners, neue Zeitschriftenstudie oder Buch, das diese oder jene geschichtliche Episode anders schilderte, als er sie aus seinem Quellenstudium kannte, und anders, als er sie selbst erkannt hatte) einen bemerkenswerten Artikel oder auch eine Studie formulieren konnte. Wie zum Beispiel im Falle der Geschichte der Anerkennung der tschechoslowakischen Exilregierung in den Jahren 1940–42, die gleichzeitig englisch,⁴² sowie in einer erweiterten Fassung deutsch erschien.⁴³ In dem Maße, wie der Umfang der Zeitschrift *Proměny* wesentlich erweitert wurde, stand ihm immer mehr Raum zur Veröffentlichung historischer Artikel auch in tschechischer Sprache zur Verfügung. Auch das im Jahre 1978 erneuerte (Exil-) *Právo lidu* stellte ihm bereitwillig seine Seiten zur Verfügung. Brügels Randbemerkung zum Buch Vojtech Mastnys *Russia's road to the Cold War, 1941–1945*⁴⁴ sollte wegen seiner klugen und ausgewogenen Wertung von Beneš Position gegenüber der Sowjetunion in keinem Verzeichnis der Pflichtlektüre von Studenten

⁴² BRÜGEL, Johann Wolfgang. *The Recognition of the Czechoslovak Government in London*. In: *Kosmas. Journal of Czechoslovak and Central European Studies*, 2, 1/1983, S. 1–13.

⁴³ BRÜGEL, Johann Wolfgang. *Die Anerkennung der tschechoslowakischen Auslandsregierung 1940–1942*. In: *Bohemia. Zeitschrift für Geschichte und Kultur der böhmischen Länder*. 24, 2/1983, s. 335–347.

⁴⁴ Veröffentlicht von der Pariser Zeitschrift *Svědectví*, 64 (1981), S. 835–840.

der tschechoslowakischen Geschichte fehlen. JWB stellte sein Wissen bereitwillig jungen Historikern zur Verfügung, die ihn in seinem Londoner Haus aufsuchten, auch wenn er nicht immer mit dem zufrieden war, was sie letztendlich schrieben. Manuskripte, die ihm zur Beurteilung anvertraut wurde, pflegte er immer – für sich – mit einem streng kritischen „Ad vocem“ zu versehen; wohl selten hätte dies der Autor eines solchen Manuskripts eingerahmt, wenn er es gelesen hätte.

Er verfolgte auch die Entwicklung der Charta 77. Für *Times Literary Supplement* schrieb er ein Referat über Havels *Macht der Machtlosen*,⁴⁵ sowie völlig privat einen sehr kritischen Kommentar zum *Prager Aufruf* der Dissidenten aus dem Jahre 1985 mit der Entschuldigung, diesmal habe er nichts Positives schreiben können. Häufig wendete er sich erneut der Geschichte der österreichischen Sozialdemokratie vor dem I. Weltkrieg zu und verfasste dazu drei umfangreiche Artikel, die möglicherweise nie erschienen sind. Er scheute keine Anstrengung und unternahm im Mai 1985 eine weite Reise ins österreichische Klagenfurt, wo die dortige Universität eine Konferenz über die Arbeiterbewegung im ehemaligen Österreich-Ungarn veranstaltete. Neben Referaten von Wissenschaftlern aus Österreich, Ungarn, Polen und Jugoslawien wurde dort auch ein Beitrag JWBs über die deutschen Sozialisten im Gebiet der Tschechoslowakei vorgetragen; er bereitete sich auf eine weitere Ausarbeitung des Themas für künftige Treffen zu diesem Projekt vor. Er fand Zeit, über Antonín Švehla und Prokop Drtina zu schreiben.

Am Ende des Frühjahrs 1984 ließ er sich von seiner Frau überreden, über die Geschichte seines Lebens nachzudenken, woraus dann innerhalb von zwei Wochen im nachfolgenden August ein autobiographisch gestimmtes langes Gespräch entstand. Über der Aufzeichnung klagte er, die geeignetste Bezeichnung habe ihm Prokop Drtina mit dem Titel seiner umfangreichen autobiographischen Freske *Die Tschechoslowakei, mein Schicksal* „genommen“, weil diese seinen Vorstellungen am besten entsprochen hätte. Die Tschechoslowakei war auch mein Schicksal, sagte er wörtlich. Bei einer anderen Gelegenheit klagte er über die Vergleichenheit seines Bemühens um die tschechisch-deutsche Verständigung, und zwar in einem Brief an Ivan Sviták im Januar 1986: „Natur-

⁴⁵ Er klagte, wie schwierig es sei, die Aufgabe innerhalb des von der Redaktion bestimmten Umfangs für diesen Beitrag zu bewältigen.

lich bin ich der Meinung, dass die Verständigung zwischen Tschechen und Deutschen wichtig für die Zukunft Mitteleuropas ist. Für eine solche Verständigung habe ich mich in den letzten 60 Jahren eingesetzt, aber eben ziemlich ergebnislos.“ Um sein „Versagen“ zu mildern, zitierte er die lateinische Sentenz *in magnis et voluntas sat est*.

Im August 1984 brachte er auf Deutsch auch seine „gesammelten Aphorismen“ zu Papier, von denen er zwei mit einem Entstehungsdatum versehen hat:

1. Das Leben ist immer ein Hindernisrennen und oft ein Spießru-
tenlaufen.

2. Wir wollen nicht Hitler bekämpfen, weil er uns hasst und verfolgt.
Wir wollen von Hitler gehasst und verfolgt werden, weil wir seine Geg-
ner sind. (1939)

3. Der Unterschied zwischen West und Ost besteht darin, dass man
im Westen ein Vorkämpfer des Ostens sein kann, im Osten aber nie-
mals ein Vorkämpfer des Westens. (1948)

Am Vorabend des achtzigsten Geburtstags – im Juni 1985 – besuchte der amerikanische Professor Stanley B. Winters Johann Wolfgang Brügel. Anhand eines Gesprächs mit JWB und als Kenner von Brügels Werk veröffentlichte er danach ein umfangreiches Porträt in einer Fachzeitschrift.⁴⁶ Ihm ist zu entnehmen, was JWB in der bisherigen Aufarbeitung der tschechoslowakischen Geschichte fehlte und womit er sich gerne in der Zukunft noch beschäftigt hätte. Er vermisste eine Aufarbeitung der ungarischen Frage in der Tschechoslowakei auf dem Niveau seiner *Tschechen und Deutschen* und völlig unzureichend war seiner Meinung nach die bisherige Analyse der tschechisch-slowakischen Beziehungen seit dem Jahre 1918. Er kritisierte, dass keine „objektive“ Wertung Benešs als Außenminister, als Präsidenten vor dem Münchner Abkommen und im Exil sowie anschließend in der Nachkriegszeit zur Verfügung stehe; er befürchtete, keiner wolle sich damit die Finger verbrennen.⁴⁷ Ihm fehlten eine Wertung der Persönlichkeit Jaroslav Stránskýs und Biographien der sozialdemokratischen Parteiführer Antonín Hampl und Rudolf Bechyně. Er dachte über Jahrestage der Wende-

⁴⁶ WINTERS, Stanley B. *Eighty Eventful Years: J. W. Bruegel Looks Back and Ahead. East Central Europe*, 12, 1/1985, S. 51–58. Followed by Bibliography, S. 60–64.

⁴⁷ Alles Themen, die erst auf freie Historiker in der freien Tschechoslowakei warteten.

punkte und Ereignisse des I. Weltkriegs nach; insbesondere fühlte er sich durch die Geschichte des Friedrich Adler und die Ermordung des österreichischen Ministerpräsidenten angeregt und wollte noch rechtzeitig etwas Wesentliches zum siebzigsten Jahrestag der Entstehung der Tschechoslowakei schreiben. Gerne hätte er sich zur Diskussion über die Gründer der tschechoslowakischen Republik geäußert, die durch einen Artikel von F. Gregory Campbell im *Slavic Review* im Frühjahr 1985 ausgelöst wurde.⁴⁸

Johann Wolfgang Brügel vergaß auch die Zeitungen nicht, die ihn von früher Jugend an bis fast zum letzten Atemzug begleiteten. Auch der Tod ereilte ihn mit Zeitungen – mit einem Zeitungspaket unter dem Arm; er trug sie in sein spartanisch eingerichtetes Schlafzimmer mit einem eisernen Bett, um sich ihnen zu widmen, bevor er um halb eins nach Mitternacht die letzten Nachrichten der BBC hörte, was seine unumstößliche Gewohnheit war. Als erste ehrte ihn die Londoner *The Times* bereits am 20. November 1986 mit einem würdigen und sachkundigen Nekrolog, der die Überschrift *Deutsch-tschechischer Demokrat* trug. Das Blatt erinnerte auch daran, welche Anerkennung ihm ein Jahr zuvor zum achtzigsten Geburtstag Persönlichkeiten der europäischen Politik und Wissenschaft gezollt hätten.

Zwei Leserbriefe, die JWB geschrieben und vermutlich am Tage seines Ablebens am 15. November 1986 abgeschickt hatte (es handelte sich um Reaktionen auf zwei Publikationen), erschienen in der *Frankfurter Allgemeinen Zeitung* einige Tage nach seinem Tode. Die *Neue Zürcher Zeitung* veröffentlichte im Dezember 1986 postum Brügels Rezension (wie immer kritisch und mit zahlreichen Verweisen auf weitere Zusammenhänge) des Erinnerungsbuches von Wolfgang Leonhard⁴⁹ über den Schock, den die Wende in der sowjetischen Politik im August 1939 (Nichtangriffspakt mit Hitler-Deutschland) ausgelöst hatte, eines Buches, das auf eigenen Erinnerungen Leonhards und Memoiren weiterer Zeitgenossen gründete. Gleichzeitig druckte die NZZ

⁴⁸ CAMPBELL, Gregory F. *Empty Pedestal?* In: *Slavic Review*, *Slavic Review*, 44, 1/1985), S. 1–15. Vgl. auch. BRÜGEL, J. W. – WOLFE, Ella – HUTCHINGS, Robert L. – ZENKOVSKY, Serge A. *Letters*. In: *Slavic Review*, 45, 1/1986, S. 182–186.

⁴⁹ LEONHARD, Wolfgang. *Der Schock des Hitler–Stalin Paktes. Erinnerungen aus der Sowjetunion, Westeuropa und USA*. Freiburg im Breisgau, 1986.

auf derselben Seite eine biographische Redaktionsglosse *In memoriam J.W. Brügel*,⁵⁰ die mit folgenden Worten endete: „Unser Blatt verliert durch den Tod J. W. Brügel’s seinen geschätzten Mitarbeiter, der mit profunder Sachkenntnis und kritischem Geist zeitgeschichtliche Publikationen rezensierte.“

* * *

Im Lande seiner Wahl beigesetzt worden, symbolisch ist JWB ruhmreich zumindest in das Pantheon großer Landsmänner des Landes zurückgekehrt, das zu seinem Schicksal wurde und in dem er heute auch als Deutscher nach eigenen Vorstellungen frei leben könnte. Der Name „Johann Wolfgang Brügel“ ertönte am 28. Oktober 1991 im Vladislav-Saal der Prager Burg, als Josephine Brügel aus der Hand des Präsidenten Václav Havel den TGM-Orden übernahm, der JWB in memoriam für seine Verdienste um die Menschenrechte und die Demokratie verliehen wurde. Er befand sich in guter Gesellschaft – gemeinsam mit ihm erhielten an diesem Tage postum Ludwig Czech, Josef Čapek, Václav Černý, Prokop Drtina, Milan Hodža, Milada Horáková, Závaš Kalandra, Jan Masaryk, Štefan Osuský, Jan Patočka, Albert Pražák, Hubert Ripka, Jaroslav Stránský und Petr Zenkl Auszeichnungen.

Auch das südmährische Hustopeče hat ihn nicht vergessen. Im Jahre 2005, zum hundertsten Jahrestag seiner Geburt, wurde ihm in memoriam die Ehrenbürgerschaft der Stadt verliehen, in der er geboren wurde und die ersten drei Jahre seines Lebens verbrachte. Das Diplom übernahm seine Tochter, die Londoner Urbanistik-Professorin Irene Bruegel.

Jetzt ist es an der Zeit, dass JWB von den Lesern entdeckt wird, insbesondere von Studenten, von jungen Menschen ohne Unterschied, die die Wurzeln dessen suchen, woraus die Gegenwart ihres Landes wuchs. Überaus viele von ihnen werden zum ersten Mal in ihrem Leben von seiner Existenz erfahren. Möge es ihnen gelingen, das zu verwirklichen, wofür sich Johann Wolfgang Brügel sein ganzes Leben lang eingesetzt hat, wobei in seinem Falle der Erfolg geringer war als er es sich gewünscht hätte.

Er hinterließ als lebendiges Vermächtnis einen der Schlüssel zur Vergangenheit, ohne deren Erkenntnis es keine sinnvolle Zukunft gibt.

⁵⁰ *In memoriam J. W. Brügel*. In: *Neue Zürcher Zeitung*, Dezember 1986.

Johann Wolfgang Brügel und Österreich

Die historische Beschäftigung mit Johann Wolfgang Brügel hat ohne Zweifel hohen Stellenwert für die Geschichte der Tschechoslowakei und für die Geschichte der Beziehungen zwischen Deutschen und Tschechen; sie beansprucht Bedeutung aber auch für die österreichische Geschichte. Dies wird in gewisser Weise schon daraus abgeleitet werden können, daß Brügel im gesellschaftlichen Klima der frühen tschechoslowakischen Republik politisiert wurde, ein Klima, das noch vom Umgang mit den sozialen, ökonomischen und politischen Problemen, insbesondere aus den Auseinandersetzungen in der Frage des Verhältnisses zwischen den Nationalitäten der Habsburgermonarchie und deren Einstellungen zum Gesamtstaat mitgeprägt war. Das gilt vor allem für eine politische Sozialisierung in der Sozialdemokratie, die in der Habsburgermonarchie doch eine gesellschaftlich progressive Funktion ausübte, – wenngleich in der alten österreichischen Sozialdemokratie sich durchaus auch bürgerlich-nationalistische und antisemitische Tendenzen bemerkbar gemacht hatten. Die deutsche Sozialdemokratie in der Tschechoslowakei, in der sich Johann Wolfgang Brügel aktivierte, stand vorwiegend in den offenen, emanzipatorischen Traditionen der österreichischen Sozialdemokratie.

Einen wesentlich konkreteren Anknüpfungspunkt zur österreichischen Geschichte bietet die solidarische Haltung zu und die unterstützende Tätigkeit für die nach dem im Februar 1934 verlorenen antifaschistischen Kampf der österreichischen Sozialdemokratie gegen das sich seit März 1933 etabliert habende System der Dollfuß-Diktatur in Österreich in die Tschechoslowakei geflüchteten österreichischen Sozialdemokraten; eine prinzipientreue Haltung, die Brügel auch den österreichischen Flüchtlingen nach der Niederlage des Austrofaschismus

gegenüber dem Nazifaschismus im März 1938 einnahm. Es gehört zu den Versäumnissen der österreichischen Politik, auch jener der Sozialdemokratie, nach 1945 und auch in späterer Zeit, dies nicht als positives Potential für neu zu gestaltende Beziehungen Österreichs zur Tschechoslowakei, auch nicht als Kooperationsmöglichkeiten zwischen der österreichischen und der deutschen Sozialdemokratie in der Tschechoslowakei wahrgenommen zu haben. Erst recht ist der Mangel an einschlägigen historischen Untersuchungen in Österreich zu diesen Themenbereichen zu monieren.

Weitere Berührungspunkte zwischen Johann Wolfgang Brügel und der österreichischen Sozialdemokratie bestanden in der publizistischen und historischen Aktivität Brügels nach dem Zweiten Weltkrieg. Bald nach seiner zweiten Emigration nach Großbritannien publizierte Brügel auch in österreichischen Zeitungen und Zeitschriften im Bereich der Sozialdemokratie und der Gewerkschaften, Texte, die überwiegend die Reform-Politik der englischen Labour Party propagierten. Diese Orientierung korrespondierte mit der in den ersten Nachkriegsjahren von der österreichischen Sozialdemokratie beobachteten stärkeren Ausrichtung auf die Politik der Labour-Regierung in Großbritannien als auf jene der Vereinigten Staaten. Die USA als vorrangiger Bezugspunkt sozialdemokratischer Politik etablierte sich dann erst mit dem Kalten Krieg. Inwieweit diese Orientierung von den aus England nach Österreich zurückgekehrten österreichischen Emigranten gefördert wurde – verwiesen sei exemplarisch auf den Chefredakteur der Arbeiterzeitung nach 1945: Oskar Polak –, ist historiographisch noch nicht ausreichend aufgearbeitet¹.

In seiner historischen Beschäftigung scheinen Österreich-Themen Johann Wolfgang Brügel vor allem aufgrund dessen unbeirrbar (sozialdemokratisch-) internationalistischer Auffassungen interessiert zu haben. Dazu gehört z. B. die von ihm herausgegebene und mit einem Vorwort versehene Dokumentation *Friedrich Adler vor dem Ausnahmegericht – 18. und 19. Mai 1917*². (Sie wissen, es geht um das tödliche

¹ In diesem Zusammenhang darf ich aber auf eine Pionierarbeit, auf die schon 1975 im Böhlau Verlag publizierte Dissertation von Helene Maimann hinweisen: MAIMANN, Helene. *Politik im Wartesaal – österreichische Exilpolitik in Großbritannien 1938–1945*. Wien 1975.

² BRÜGEL, Johann Wolfgang. *Friedrich Adler vor dem Ausnahmegericht – 18. und 19. Mai 1917*. Wien 1967.

Attentat Friedrich Adlers auf den österreichischen Ministerpräsidenten Karl Graf Stürgkh am 21. Oktober 1916.) Auch wenn ich derzeit noch nicht genau nachzeichnen kann, warum diese Publikation gerade 1967 im gewerkschaftseigenen Wiener Europa-Verlag erschienen ist, so suggeriert dieses Faktum einen wie auch immer beschaffenen engeren Bezug Brügels zu Österreich bzw. zur österreichischen Sozialdemokratie.

Brügel benutzte für seine Dokumentation zwei von Friedrich Adler selbst zusammengestellte Editionen aus dem Jahre 1919³ und 1923.⁴ In der Ausgabe von 1923 hatte Adler das vollständige Protokoll der Hauptverhandlung (wie schon 1919 veröffentlicht) durch Beifügung eigener Texte ergänzt – und zwar: „Stellungnahme bei Ausbruch des Krieges vom 8. August 1914 an den Parteivorstand der österreichischen Sozialdemokratie“ und an die selbe Adresse ein „Memorandum vom 13. August 1914“ sowie das Manifest „Die Internationalen in Österreich an die Internationalen aller Länder“, ein Manifest das gleichzeitig am 3. Dezember 1915 im Züricher *Volksrecht*, italienisch im *Avanti* und russisch in Trotzky's *Naše Slovo* in Paris erschienen war. In diesen Texten war Adlers heftige Kritik nicht nur am österreichischen Kriegssabsolutismus sondern aus strikt internationalistischer Position vor allem auch am „patriotischen“ Verhalten der österreichischen Sozialdemokratie und der Sozialdemokratien in den meisten anderen europäischen Ländern zu Krieg, zum Ersten Weltkrieg, rigoros zum Ausdruck gebracht worden.

Brügel übernahm in seiner Ausgabe von 1967 das Protokoll der Hauptverhandlung, nicht aber die Begleitdokumente Adlers, sondern konfrontierte die Aussagen Adlers in der Gerichtsverhandlung mit Artikeln des Chefredakteurs der österreichischen Arbeiterzeitung, Friedrich Austerlitz. Diese Texte repräsentierten eine andere Auffassung von Politik: Notwendigkeit einer sozialdemokratischen praktikablen Kompromißpolitik in einem für unveränderbar gehaltenen Bedienungsrahmen. Das Attentat auf den österreichischen Ministerpräsidenten wurde von Austerlitz – nicht überraschend – scharf verurteilt.

³ ADLER, Friedrich. *Friedrich Adler vor dem Ausnahmegericht*. Berlin 1919.

⁴ ADLER, Friedrich. *Vor dem Ausnahmegericht*. Jena 1923.

Ohne überinterpretieren zu wollen, scheint Johann Wolfgang Brügel, der jegliche Brachialgewalt ablehnte, eine irgendwie harmonisierende Zusammenschau von voll respektierter absolut moralischer Gewissens-treue auch im Handeln bei Friedrich Adler einerseits und der politisch praktizistischen Haltung der Führung der österreichischen Sozialdemokratie versucht zu haben.

Auf ein weiteres Moment der Verbindungen Brügels zur österreichischen Geschichte weist Vilém Prečan in seinem Vorwort tschechischen Ausgabe von Brügels *Deutsche und Tschechen 1918 bis 1938*⁵ hin: Brügel in seinem letzten Lebensabschnitt wiedererwachtes Interesse an der Geschichte der österreichischen Arbeiterbewegung, der österreichischen Sozialdemokratie in der Habsburgermonarchie. Brügels Auftreten bei einer Konferenz zu diesem Thema an der Universität Klagenfurt führte übrigens zu einem Interview, dessen Tonbandaufnahme derzeit leider nicht greifbar ist, möglicherweise aber in absehbarer Zeit zur Verfügung stehen wird.⁶

Die vielfältigen vor allem publizistischen Verbindungen Brügels zu Österreich führten Mitte der 70er Jahre zu einem Antrag, Brügel mit der Verleihung des Berufstitels Professor zu ehren. Aus welchem Umkreis oder von welcher Person dieser Antrag ausgegangen ist, weiß ich nicht. Vorerst, muß ich erneut bemerken, da die Auffindung von Akten in Archiven mitunter einiges an Zeit benötigt, falls Akten nicht überhaupt in Verstoß geraten sind, wie es so anschaulich in (altem, aber noch immer gebräuchlichen) österreichischem Amtsdeutsch formuliert werden kann. Aber auch hier bin ich zuversichtlich, den vorbereitenden Akt des Bundesministeriums für Wissenschaft und Forschung noch aufzufinden.

Im kurzen, weil formalisierten Antrag dieses Ministeriums an den Bundespräsidenten wird der Antrag wie folgt motiviert: „...Seine auszeichnungswürdigen Verdienste sind in seinen zahlreichen wissenschaftlichen und politischen Artikeln aber auch in seinen Werken, die zum Verständnis der österreichischen und mitteleuropäischen

⁵ PREČAN, Vilém. *Život a dílo J. W. B.* In: BRÜGEL, Johann Wolfgang. *Češi a Němci 1918–1938*. Praha 2006, S. 9–47.

⁶ Ein geplanter Bericht über dieses Interview in der heutigen Veranstaltung muß daher entfallen; ein solcher Bericht wird vielleicht nachgereicht werden können.

Geschichte und Politik vor allem im angelsächsischen Raum beigetragen haben, begründet. Besonders erwähnenswert wären dabei seine Bücher: *Ludwig Czech. Arbeiterführer und Staatsmann*⁷, *Tschechen und Deutsche, 1918–1938*⁸, *Czechoslovakia before Munich: The German minority problem and the British appeasement policy*⁹ und *Tschechen und Deutsche, 1939–1946*¹⁰.

Einen Tag nach Einlangen des ministeriellen Antrags, unterschrieb am 24. August 1976 Rudolf Kirchschräger (hierorts vielleicht als österreichischer Botschafter der 60er Jahre in Prag noch in Erinnerung) die Verleihung des Berufstitels Professor an Brügel.

Mehrmals deutete ich schon an, daß Johann Wolfgang Brügel in Österreich kaum in Erinnerung geblieben ist. Dies spiegelt sich nicht zuletzt an der minimalen österreichischen Beteiligung an der heutigen Veranstaltung wider. Zwar hatten sich ursprünglich drei weitere Kollegen – so wie ich in fortgeschrittenem Alter – an einer Teilnahme interessiert gezeigt, mußten dann aber absagen. In der jüngeren Kolleg/innenschaft dominieren – derzeit – andere Forschungsfelder, wie Alltagsgeschichte, Gender- und Cultural Studies etc. In Wahrnehmung dieser Veranstaltung haben wir in Österreich von unserer hier doch beeindruckend zahlreich anwesenden tschechischen Kolleg/innenschaft Anregungen zu übernehmen, in Zukunft neben den sicherlich ebenso relevanten Forschungsfeldern, die ich vorhin benannte, wieder stärkere Aufmerksamkeit auch der politischen Geschichte im engeren Sinn zuzuwenden. Ich selbst stehe nicht an, von meinem hoch geschätzten Kollegen und lieben Freund Vilém Prečan die auch für Österreich interessanten Dimensionen der Biographie Johann Wolfgang Brügels nahegebracht bekommen zu haben.

So halte ich dieses Zusammentreffen im Kontext mit dem Forschungsschwerpunkt *Deutscher Antifaschismus in der Tschechoslowakei* für äußerst wichtig. Eben deshalb ist vor allem auch der Stadt Hustopeče

⁷ BRÜGEL, Johann Wolfgang. *Ludwig Czech. Arbeiterführer und Staatsmann*. Wien 1960.

⁸ Ders., *Tschechen und Deutsche, 1918–1938*. München 1967.

⁹ Ders., *Czechoslovakia before Munich. The German minority problem and the British appeasement policy*. London 1973.

¹⁰ Ders., *Tschechen und Deutsche, 1939–1946*. München 1974.

zu danken, nicht nur, daß sie im Vorjahr Johann Wolfgang Brügel die Ehrenbürgerschaft verliehen hat und somit einen Impuls zur Beschäftigung mit diesem gesetzt hat. Den besten Beweis dafür liefert die Initiative des hiesigen städtischen Museums und Frau Mag. Dr. Sonja Nezhodová, diese Veranstaltung durchzuführen. Diese Initiative beweist auch, daß eine Stadt nicht groß sein muß, um überregional wirksam zu werden. Ich darf also der Hoffnung Ausdruck verleihen, daß diese Veranstaltung keinen Schlußpunkt darstellt, sondern einen Ausgangspunkt für weitere gemeinsame historische Anstrengungen bilden wird.

Denn nur gewissenhaft historisch gesicherte Erinnerung kann die Grundlage für zukünftige, demokratische Gestaltung des friedlichen Zusammenlebens von Menschen und Gesellschaften ausmachen. Anders formuliert – frei nach Jürgen Habermas, auch wenn es in Zeiten postmoderner Beliebigkeit pathetisch klingen mag – eine unbevormundete Historie muß wesentlich dazu beitragen, daß verfälschte Geschichte nicht zum politischen Motiv werden kann.

Resumé:

Anton Staudinger

Johann Wolfgang Brügel a Rakousko

JWB byl významnou postavou česko-německého politického života i významným autorem, který se tématem česko-německých vztahů zabýval vlastně celý život. Jeho osobnost je však důležitá i z pohledu dějin rakouské sociální demokracie. Výrazně se JWB na tomto poli profiloval při řešení problémů sociálně demokratických uprchlíků, kteří odešli z Rakouska po nastolení Dolfusovy diktatury po březnu 1933. Dalším významným bodem je také publikační činnost JWB v průběhu 2. světové války i po ní. Ve svých textech pro rakouské noviny se JWB věnoval především příkladu politiky, již prováděla britská Labour party. Tato kapitola jeho působení však dosud bohužel nebyla historicky zpracována. Z pohledu jeho historických prací je pro rakouskou sociální demokracii nejdůležitější především práce na téma atentátu na Fridricha Adlera, v níž používá dosud opomíjené prameny, které dokáže zajímavým způsobem konfrontovat. V 70. letech 20. století JWB několikrát vystoupil v Rakousku se svými příspěvky právě na téma dějin rakouské sociální demokracie. Nejen za ně, ale především za jeho celoživotní dílo mu byl poté udělen v Rakousku v roce 1976 titul profesora.

Irene Bruegel

Deutscher, Tschechoslovake oder Sozialdemokrat? Identität und Verdrängung im Leben des J. W. Brügel und seiner Familie

Erst nach dem Lebensende meines Vaters Johann Wolfgang Bruegel hat die Identitätspolitik wachsende Bedeutung in Britannien erfahren. Jedoch seine Schriften zum Thema Minoritätenrechte – in der Vorkriegs-Tschechoslowakei und anderswo – sowie seine Herkunft und Lebensgeschichte veranschaulichen einen für die heutige Zeit ganz besonders wichtigen Punkt, nämlich, dass Identitäten nicht strikt festgelegt und ethnische Umgrenzungen konstruiert, nicht vorgegeben sind. Gleichzeitig hatte er aber die weitblickende Ansicht, dass sich ethnische Identität nicht auflösen lässt, sondern dass sie vom Staat respektiert werden muss – wenn dieser Staat im wahren Sinne multi-ethnisch ist. Diese Einsicht ist weiterhin gültig.

Die Schriften, durch die mein Vater heute geehrt wird, waren politische, niemals persönliche Aufzeichnungen. In seinem persönlichen Verhalten war er immer bescheiden, persönlicher Gewinn war ihm nicht wichtig. Er hat im Namen der Unterdrückten unnachgiebig „die Wahrheit“, so wie er sie sah, gesucht.

Ich bin mir nicht sicher, wie mein Vater auf die heutige Veranstaltung reagiert hätte. Öffentlich wäre er verlegen gewesen und hätte zu seiner Entschuldigung einen Witz gemacht, aber insgeheim wäre er hoch erfreut. Seine Aufrichtigkeit mag uns ein Beispiel gesetzt haben, aber der ständige Trieb, die „Wahrheit“ bis in das kleinste Detail herauszufinden, machte ihn, als Vater, etwas schwierig. Trotzdem hoffe ich, dass meine persönlichen Erinnerungen seine öffentliche Persona zu umrahmen vermögen.

Seit seiner Geburt hier in Hustopeče/Auspitz vor 101 Jahren hat er vier verschiedene Identitäten verkörpert – kulturgemäss war er Deut-

scher, von Geburt bzw. Taufe aus war er Katholik (obwohl nicht-praktizierender) und durch seine Familienherkunft war er Jude mit Verwandten, welche tschechisch und deutsch sprechen konnten. Im Laufe der Jahre kamen noch folgende Identitäten hinzu: treuer tschechoslowakischer Staatsbürger, Ausländer bzw. Flüchtling, kosmopolitischer Gegner des Kommunismus, Sozialdemokrat. Seine Politik war ein wesentlicher Bestandteil seiner Identität. Die Wurzeln dieser Identität sind unter anderem auch in dieser Stadt und in ihrer Bindung an Masaryk zu suchen. Schon Brügels Vater, der hiesige Jurist, war mit der österreichischen Sozialdemokratie stark verbunden. Mein Grossvater weigerte sich Geschäftsmann zu werden und spezialisierte sich stattdessen als Richter schliesslich auf Arbeiter-Entschädigungsansprüche. Die Redlichen, seine Verwandten mütterlicherseits, waren Eigentümer der lokalen Hustopeče Eisenbahn-Nebenstrecke. Von ihnen hatte er seine grosse Reiselust und die Vorliebe für Zugreisen geerbt: mein Vater und ich haben zusammen regelmässig Eisenbahn-Fahrpläne studiert.

Mein Vater selbst hätte die Politik ins Zentrum seiner Identität gestellt, aber in seinem Meinungsaustausch mit Herrn Professor Prečan kamen noch andere Aspekte seiner Identität als Deutscher zum Vorschein. Zu seiner Flucht aus Prag, die schon im Dezember 1946 erfolgte, äusserte er sich: „Ich konnte dort nicht mehr leben. Vor allem nicht als Ich selbst leben; ich hätte mich verleugnen müssen; meine ganze Identität und meine Vergangenheit, mein ganzes Wesen, und das liegt mir nicht und das mache ich nicht. Ich bin nicht nach Deutschland oder Österreich gegangen, weil ich ein anderer Mensch hätte werden müssen. Im Deutschland hätte ich mich als ein Reichsdeutscher ausgeben müssen; in Österreich als ein Österreicher, das war ich nicht, und ich wollte Ich selbst bleiben. Ich konnte dies nur in England. Grossbritannien ist das einzige Land, in dem man als nicht- Eingeborener sein eigenes Leben leben kann.“

Ich glaube, dass er in Wirklichkeit London meint, denn die englische Provinz der fünfziger Jahre war ihm vollkommen fremd. Nur in einer Grossstadt, in der es eine zahlenreiche kontinentaleuropäische Bevölkerung (vor allem eine deutschsprachige Gemeinschaft und deren kulturellen Aktivitäten) gab, konnte er überhaupt hoffen, ein Deutscher in seinem Sinne zu bleiben. Dabei bin ich auch überzeugt, dass seine „deutsche“ Identität im Unterbewusstsein im Wesentlichen die eines

assimilierten Juden war, deren Kultur in Deutschland und Österreich vernichtet wurde, aber im Nordwesten Londons in den Nachkriegsjahren immer noch existierte. Jedenfalls waren die meisten seiner guten Bekannten in London weltliche Juden. Er machte sich öfters lustig über diejenigen unter ihnen, die bestrebt waren, ihre Namen dem Englischen anzupassen, damit sie als Engländer und nicht als Juden galten. Ganz stolz sagte er zu Professor Prečan, dass er immer an seinem deutschen Namen festhalten würde. In Wirklichkeit war er pragmatischer als in seiner Selbstdarstellung und liess sich Jan oder John Brugel in Prag oder in London nennen.

Sein Deutsch-Sein ist auch dann zum Vorschein gekommen, als er schilderte, wie sich deutschstämmige Staatsbeamte im tschechischen Staatsdienst in den 30er Jahren zu verhalten hatten. Er sah es als selbstverständlich an, dass Deutsche unter sich deutsch sprechen würden und schien darüber verärgert zu sein, dass jegliche Korrespondenz zwischen Deutschen ins Tschechische übersetzt werden musste, bevor sie ins Archiv ging. Aus der Londoner Perspektive des 21. Jahrhunderts scheint seine Ansicht gefühllos, wenn nicht sogar arrogant, zu sein.

Gleichzeitig muss man sagen, dass er ein Deutscher war, der in Opposition zu fast jeder erdenklichen Art des deutschen Nationalismus stand, ganz besonders gegen den Begriff des *Sudetendeutschtums*.

Jüdisch war er eigentlich nur in seiner Art Witze zu erzählen und in der Talmud-Art zu argumentieren. Was Möbel, Essen und vor allem das Prinzip, nachdem „Vater das letzte Wort hat“, anbelangt, war unsere Familie wie aus Mitteleuropa verpflanzt – so hob sie sich von den englischen Familien ab.

Er verleugnete die Spannungen, die mir als Kind sehr scharf bewusst waren, wie wohl fast allen Flüchtlingskindern. Für uns war es wirklich schwierig in London der 50er Jahre als „Deutsche nach seiner Vorstellung“ zu leben – nicht zuletzt auch deswegen, weil er darauf bestand, mit uns deutsch zu sprechen. Uns störte es sehr, ihn aber überhaupt nicht, dass wir eine Minderheit der Minderheiten waren – Engländer waren wir nur in Deutschland. Wir waren aber keine Deutschen, da er täglich seine *Rudé Právo* von „zu Hause“ bekam, und wir waren auch nicht Tschechen, da er uns Zugang zu dieser Sprache verwehrte, um sie im Geheimen mit seiner Frau zu sprechen. Manchmal wunderten wir uns, wie andere Eltern mit ihrer einzigen Muttersprache sich über

Angelegenheiten unterhielten, die nicht für die Ohren ihrer Kinder bestimmt waren.

Gleichzeitig gab es auch Vieles in seiner Identität, was fortschrittlich und zukunftsdenkend war. Seine Frau verdiente das meiste Geld, fuhr mit dem Auto und traf die wichtigen Entscheidungen. Er arbeitete zu Hause und, wenn alles andere schiefging, kümmerte er sich um uns Kinder. In gewissem Masse hatte er sich an den Verlust seiner Macht angepasst, wie auch an die „marginality“ des Daseins als Flüchtling ohne Beruf.

Selbst im Jahre 1945 meinte meine Mutter, dass er durch das Exil in Britannien einen Vorteil wegen den Beziehungen zu Schlüsselpersonen unter den linken Intellektuellen hatte. Er meinte, dass seine Kontakte mit G.D.H. Cole, Laski und Viktor Gollanz ihm helfen könnten, den tschechischen Staat, nach dem er strebte, aufzubauen. Seine internationalistische Identität und sein Verlangem im Zentrum der weltpolitischen Bühne zu stehen, half ihm mit Allem fertigzuwerden, über jegliches Heimweh hinwegzukommen.

Das Fortschrittliche in seiner Persönlichkeit zeigte sich auch darin, dass er in der Nachkriegszeit feministische und besonders antikolonialistische Bestrebungen für wichtig hielt. Wir hatten Untermieter aus Afrika und Indien; es waren sicherlich Akademiker, aber damals wurden solche Leute von nur wenigen Londoner Einwohnern in ihr Heim aufgenommen. Ausserdem arbeitete er mit afrikanischen Gewerkschaftlern und mit Sozialdemokraten vom indischen Subkontinent zusammen. Vielleicht ist es auch überraschend, dass er, ein eingefleischter Fleischesser, es nicht duldete, dass Tiere in Käfige eingesperrt wurden und er verweigerte es uns, in einen Zirkus mit Tierschau oder in einen geschlossenen Zoo zu gehen. Wir durften nicht einmal unsere Kaninchen in einen Stall tun, sondern mussten sie frei herumlaufen lassen.

Anders als meine Mutter, die täglich mit Engländern zusammenarbeitete und sich ehrlich wie zu Hause fühlte, blieb er durch und durch ein Ausländer; vielleicht weil er älter und in seinen Gewohnheiten schon festgefahren war, als er nach Britannien kam. Die Widersprüchlichkeit dessen nach England zu gehen, um ein Deutscher zu bleiben, fasst sein Dasein in wenigen Worten zusammen. Die englische Insularität und Unwissenheit über kleine Länder, die „weit weg“ erschienen,

hat ihn stets beunruhigt. Es tat ihm besonders weh, dass seine Warnungen über die politischen Entwicklungen in der Tschechoslowakei im Jahre 1947 von seinen Bekannten, die der britischen Regierung nahe standen, nicht beachtet worden waren.

In Gedanken hatte er die Tschechoslowakei nie verlassen und er korrespondierte auf verschiedenen Wegen so weit wie möglich mit Leuten, die hier geblieben waren; tschechischen Rundfunk hörte er besonders als er für den tschechischen Sender der BBC und für Radio Free Europe arbeitete. Er war hoch erfreut über den Prager Frühling und die Gelegenheit, die Tschechoslowakei zum ersten Mal nach 20 Jahren wieder zu besuchen, obwohl ihm bewusst war, dass er ein Anderer geworden war. Meine Mutter drückte es folgendermassen aus: „1967 gingen wir in die Tschechoslowakei. Es war, als ob wir erst am Tage zuvor weggegangen wären. Wir sprachen davon, eine Wohnung in Prag zu suchen, aber ich glaube nicht, dass wir hätten umsiedeln können. Es war zu kleinstädtisch. Wolfgang hat es so ausgedrückt: *Alle schauen dir in die Töpfe*. Ich glaube nicht, dass man dort glücklich sein könnte, nachdem man in England gelebt hat. Man ist nicht mehr derselbe Mensch, der wegging, weil man einen erweiterteren Horizont hat. In London kann man so verrückt sein, wie man will, aber in Prag hätte die ganze Strasse über uns und unsere seltsamen Verhaltensweisen gerredet.“

Mein Vater hätte sich über die Wiedereingliederung der Tschechischen Republik in Zentraleuropa als Teil der Europäischen Union gefreut, wo Engländer fröhlich und frei nach Prag reisen und junge Tschechen sich mehr oder weniger in London zu Hause fühlen. Er identifizierte sich sehr stark mit dem Begriff eines Europas vieler Nationen und deshalb würde ihn die, wenn auch verspätete, Übersetzung seiner Werke ins Tschechische ganz besonders befriedigen und nichts hätte ihn freudiger überrascht, als dass der Beitrag der deutschsprachigen Sozialdemokraten zur tschechoslowakischen Geschichte hier, in Hustopeče, gefeiert wird.

Resumé:

Irene Bruegel

Němec, Čechoslovák nebo sociální demokrat? Proměny identity v životě Johanna Wolfganga Brügela a jeho rodiny

Můj otec se po celý svůj život věnoval jednomu velkému tématu: problému identity, národnosti a jejímu vztahu ke státu. Jeho práce na toto téma se týkaly politiky, neřešil v nich osobní problémy, nýbrž po celý svůj život hledal pravdu. Již od svého narození ztělesňoval několik identit: kulturně byl Němcem, nábožensky byl pokřtěným, ale nepraktikujícím katolíkem, rodinnou historií židem s česky i německy hovořícími příbuznými. V průběhu let se přidávaly i další identity: československý občan, později cizinec, resp. utečenec, kosmopolitní protivník komunismu a sociální demokrat. Středem jeho zájmu však byla vždy politika. Když se v roce 1946 rozhodl pro emigraci do Londýna, učinil tak z toho důvodu, že si přál zůstat Němcem tak, jak si tento pojem definoval v rozdělené Evropě on sám. Osobně se domnívám, že svou roli zde sehrála i jeho židovská identita, kterou podvědomě překrýval svou německou identitou. Většina jeho londýnských přátel byli ostatně židé. On sám byl však Němcem, který všemi způsoby bojoval proti německému nacionalismu a který byl velkým odpůrcem pojmu „sudetoněmectví“ (Sudetendeutschums). Židem byl jen tím, jakým způsobem vyprávěl židovské vtípy, a svým způsobem argumentace, která byla vždy vpravdě talmudská. Byl také stoupencem feminismu a antikoloniálního hnutí. Na rozdíl od své ženy, která byla díky své práci v každodenním styku s Brity, však zůstal v Anglii cizincem. Nezapomněl však na Československo: pracoval pro Svobodnou Evropu i pro české vysílání BBC. Byl by dnes potěšen faktem, že se Česká republika stala členem Evropské unie, neboť byl vždy stoupencem společné Evropy.

Robert Kvaček

Glosa věrného čtenáře

Několikanásobný vděk cítím k Johannu Wolfgangu Brügelovi. Tento vděk stále trvá, byť od jeho prvotních pocitů uplynuly desítky let. Je to především vděk čtenáře a historika rozhlížejícího se historickou epochou, kterou by rád poznal a odborně vykládal. Objevil jsem Brügelovy *Tschechen und Deutsche 1918–1938* a ponořil se do nich usilovně, s pozorností vážící si každého detailu, se snahou nejen se dozvědět, ale také se snahou rozumět, pochopit a orientovat se v autorských přístupech, v metodě i ve způsobech a měřítcích autorova hodnocení. Téma Němců v Československu trpělo v československém dějepisectví ideologickými jednostrannostmi. Studium Henleinovy strany mě přivedlo ke strukturovanému pojetí její podoby a vývoje, ač jsem se mu věnoval jen v rámci mnohem širší, československé a evropské problematiky. Interpretačně, byť stručně, jsem jej tehdy formuloval ještě bez povědomí o Brügelově práci. Tato práce mi krátce poté naplno otevřela toto plně závažné, citlivé, dramatické a konec konců i tragické téma novodobého česko-německého a německo-českého stýkání a, stále více, i potýkání. Brügelův přístup k němu se mi stal blízkým, neboť mi zároveň ukazoval, jak je chápal, cítil a posuzoval německý demokrat. Mohutně na mě působí Brügelova kniha dodnes, zachovává si dodnes svou hodnotu, kterou pro mě měla při prvním čtení.

Můj vděk Brügelovi ještě vzrostl po setkání s ním v Praze. Mělo zvláštní předeheru. Brügela zaujalo, jak jsem v monografii o Československu a Evropě¹ a v samostatných studiích zpracoval tajná jednání prezidenta Beneše s německými emisary Albrechtem Haushoferem a Karlem Trauttmansdorffem koncem roku 1936. Napsal mi, chtěl další vysvětlení, doplnění, případné nové poznatky a poslal mi i určitou fak-

¹ KVAČEK, Robert. *Nad Evropou zataženo. Československo a Evropa 1933–1937*. Praha 1966.

tografii z Haushoferovy pozůstalosti. Také uvažoval, že bychom spolu navštívili von Trauttmansdorffa, který žil kdesi v Alpách. Jeho svědectví o pražských rozhovorech ve *Franfurter Allgemeine Zeitung* bylo jednostranné a značně neúplné, až nepřesné, jak jsme se s Brügelem shodli. Proto chtěl Brügel s von Trauttmansdorffem mluvit. Nedošlo k tomu, neboť von Trauttmansdorff schůzku tak dlouho odkládal, až přišlo oznámení, že zemřel.

J. W. Brügel mi také zaslal svou knihu o Ludwigu Czechovi,² kterou jsem ale nikdy nedostal. O daru jsem se dozvěděl až od něj samotného v Praze. Řekl jsem mu, kde asi skončila: nedivil se – autor emigrant, ústřední postava sociální demokracie, to nemohlo cenzurou Státní bezpečnosti projít. Dokonce se mi omluvil, že adresáta zásilky uvedl do jistého podezření. Mohl jsem mu na to odpovědět, že podezřelý jsem již dávno kvůli *Osudné misi*, který byla ideologicky prokleta a zásahy zvenčí pak značně poznamenána a znetvořena.³

V Praze jsme se samozřejmě k tématu tajných schůzek Beneše s německými emisary vrátili. Brügel mimo jiné zaujalo, jak jsem propojil toto téma s „kauzou Tuchačevskij“, kterou Schellenbergovy paměti, publicistika, publicistický bulvár i vážná literatura opatřily – podle mě – tolika smyšlenkami, že je již nemožné je vyvrátit, neboť žádná smyšlenka, která vyhovuje poptávce a představám a s tématem má reálnou styčnou plochu, se nedá vyvrátit. Neoponoval mi, ale ani nepřítakal – ostatně z mé strany šlo zatím jen o verzi, která potřebovala rozpracovat a dostatečně zdůvodnit. To se mi podařilo teprve v 90. letech, kdy jsem se seznámil s celou pražskou korespondencí sovětského vyslance Sergeje Alexandrovského.

Brügel mi vyprávěl o Praze ve 30. letech, jak ji zažíval, cítil, jak se mu vryla do paměti. Zalidňoval mi ji. Vešli jsme do jedné kavárny, chtěl být chvíli sám. Čekal jsem venku. Přišel – a řekl mi, že je tam znovu všechny viděl, Čapka, Peroutku, a jmenoval další a další spisovatele, novináře i politiky, kteří všichni vytvářeli dobové demokratické ovzduší. Rozhovořil se o nich, charakterizoval je, naslouchal jsem mu, přiznám se, dychtivě. Brügel se přitom zřejmě rozpomínal více pro sebe, než pro

² BRÜGEL, Johann Wolfgang. *Ludwig Czech. Arbeiterführer und Staatsmann*. Wien 1960.

³ KVAČEK, Robert. *Osudná mise*. Praha 1958.

posluchače. „Žil jsem,“ dodal, „od narození v několika zemích, ale mám jedinou vlast, Československo 30. let. Kdo je nepoznal, neví, co je to demokracie, ač už byla ohrožena, či právě proto.“ Možná, že se tu až příliš ozvala nostalgie, možná, že zapůsobila znovu viděná Praha. Pohnutkou mohla být také snaha českého historika připomenout si, co Československo onoho desetiletí znamenalo. Dojalo mě to a nikdy na to nezapomenu. V jedné přednášce jsem o tom později vyprávěl studentům. Myslím, že ani na to nezapomenu.

Hlavní část mých pražských rozhovorů s J. W. Brügelem patřila dotazům na německý aktivismus a postavení sociální demokracie v něm. Jaké měl naděje, když už jeho vyhlídky a vliv nadějně nevypadaly? Mohl se zrodit, napadlo mě, jakýsi společný česko-německý aktivismus, který by byl jednou z forem českoslovenství? Brügel zdůrazňoval, že česká část německé sociální demokracie uměla myslet a „domýšlet“ československy. Přiblížil mi, jak její vedení „padlo“ na jaře 1938. Znal jsem se s bývalým ministrem a národním demokratem Františkem Ježkem, který nahrazoval Czecha ve vládě. Bylo zajímavé a užitečné srovnat jeho verzi této výměny se svědectvím a výkladem Brügelovým tlumočícím vlastně prožitek Czechův. „Český“ tlak na Czechův odchod vycházel, podle Ježka, hlavně z vedení agrární strany, a propojil se s kontraverzemi v Czechově straně. Brügel uvažoval, že novoaktivismus byl také německou podobou počínající generační výměny v československých politických stranách, která měla přivádět do jejich čela mladší funkcionáře. Všude, nejen v německé, ale i v české sociální demokracii, ale také třeba v národní demokracii a v Hlinkově straně i ve stranách dalších, se zároveň spojovala s ideovými a ideologickými konstrukty.

Jedinečné setkání s J. W. Brügelem mi potvrdilo tíži ztrát demokratů, jež muselo Československo pocítit po roce 1945. Způsobilo je rozbití československého státu, osudy jeho částí za světové války a vývoj po ní. Zasáhly citlivě českou společnost, ve složité poválečné době chybělo Československu i vlivné působení německých demokratů, tedy také politicky přemýšlejících a jednajících intelektuálů Brügelova typu. Byly to ztráty nezacelitelné a měly pokračovat. J. W. Brügel se dnes navrácí alespoň v českém překladu jeho *Čechů a Němců 1918–1938*.⁴ Jistě najde stejně vděčné čtenáře, jakým jsem se stal já před mnoha lety.

⁴ Srv. BRÜGEL, Johann Wolfgang. *Češi a Němci, 1918–1938*. Praha, 2006.

Resumé:

Robert Kvaček

Die Glosse des dankbaren Lesers

Das Buch Tschechen und Deutsche 1918–1938 von Johann Wolfgang Brügel war für mich in den sechziger Jahren Beispiel einer ganzheitlichen, ungeteilten Sicht der tschechisch-deutschen Beziehungen in der ersten Tschechoslowakischen Republik. Ich war sehr dankbar für dieses Buch. Ich hatte auch Gelegenheit, J. W. Brügel persönlich kennenzulernen. In Prag diskutieren wir über die geheimen Verhandlungen zwischen Beneš und Haushofer-Trauttmansdorff und auch über die sudetendeutschen aktivistischen Parteien. J. W. Brügel repräsentiert für mich die demokratische Elite in der Tschechoslowakei.

Miloš Trapl

Hustopeče v době narození a mládí Johanna Wolfganga Brügela

Johann Wolfgang Brügel pobyl v Hustopečích po svém narození pouze tři roky, poté se jeho rodiče odstěhovali do Brna. Samozřejmě nemohl ani on mít jakékoliv povědomí o tom, co se v těch letech ve městě událo, jisté však je, že se později o své rodné město zajímal, dojížděl sem za svými prarodiči a sledoval, co se zde dělo.

Na počátku 20. století byly Hustopeče (německy Auspitz, česky do roku 1925 Hustopeč¹) sídlem okresního hejtmanství, tedy střediskem politického či správního okresu, jenž se skládal ze tří soudních okresů: Hustopeče (měl 18 obcí), malý okres Klobouky u Brna (13 obcí) a rozsáhlý okres Židlochovice (do roku 1901 měl 46 obcí).² Ve městě byly vedle hejtmanství i další úřední instituce jako berní úřad, oddělení kontroly finanční stráže, okresní četnické velitelství a okresní soud, na němž působil Brügelův otec, a řada dalších.³

Vzhled města se ve druhé polovině 19. století výrazně změnil. Zmizely staré hradby, byly zbořeny i historické brány, které uzavíraly vnitřní město od předměstí, kterými byly původní osídlení Česká Ves, Nová a Kotlářská Ulice, Příční, Dlouhý a Horní Cejl...⁴

¹ Podle obvyklých zvyklostí však v našem příspěvku popisujeme město dle dnešního názvu Hustopeče.

² Roku 1901, kdy byl vytvořen soudní okres Pohořelice (připadl k politickému okresu Mikulov, bylo k tomuto novému okresu přičleněno 10 obcí ze soudního okresu Židlochovice. Za nacistické okupace byly německé obce okresu Hustopeče i s bývalým okresním městem přičleněny k landrátu Mikulov. Roku 1945 byl okres Hustopeče obnoven, ale roku 1960 byl zrušen a město i značná část jeho obcí byly přičleněny k okresu Břeclav.

³ BARTOŠ, Josef – SCHULZ, Jindřich – TRAPL, Miloš. *Historický místopis Moravy a Slezska v letech 1848–1960*. Svazek 9. Ostrava 1984, s. 219.

⁴ Tamtéž.

Počet obyvatel města od prvních sčítání lidu stagnoval. V roce 1900 zde žilo 3 603 obyvatel, jejichž počet poklesl do roku 1910 na 3 473.⁵ Zajímavý byl vývoj národnostní situace, již se budeme věnovat později. Stagnaci zaviňovalo (mimo národnostní situaci) hlavně to, že Hustopeče byly sice hospodářským, zvláště obchodnickým a řemeslnickým centrem okresu, ale nebylo zde významnějšího průmyslu. Většina obyvatelstva byla zaměstnána v zemědělství, v němž významné místo zaujímalo vinařství. V celém okrese byl největším průmyslovým podnikem cukrovar ve Velkých Pavlovicích, kde byl i dvůr habsburského císařského velkostatku Hodonín, v němž pracovala řada zemědělských dělníků z Hustopečí.

V Hustopečích byly významnější jen zdejší cihelny, z nichž ta největší, jejímž majitelem byl Brügelův dědeček Jakob Redlich, měla roku 1910 celkem 120 zaměstnanců. Jinak zde byly jen dvě malé továrny na zpracování lékořice, nacházely se zde i drobné výroby cukrovinek, lihovin, sodovek, octa a sýra a dva menší mlýny, z nichž jeden byl větrný a druhý vodní (nazývaný Vlčí) tvořil samotu nedaleko města. Kulturní život města ovlivňovala Seidlova knihtiskárna, která vychovala během své činnosti řadu zručných sazečů.

Žádný ze zmiňovaných podniků nebyl takového rozsahu, aby ovlivňoval hospodářský vývoj města. Tato situace byla způsobena i tím, že město kdysi (roku 1839) odmítlo připojení na železnici Břeclav – Brno a zůstalo tak mimo hlavní trať. V roce 1894 byla sice z nádraží v Šakvicích zřízena do Hustopečí místní lokálka, která však objížděla takřka celý katastr města a byla tak dlouhá 7 km, zatímco vzdušnou čarou je to o mnoho méně. Navíc jezdila jen dvakrát denně a velmi pomalu. V roce 1909 koupil trať továrník Jakob Redlich. Proslulé byly málo výkonné lokomotivy, vyřazené z jiných tratí, jež měly název *Auspitz* (německy Hustopeče) a *Tereza* (podle majitelovy manželky, Brügelovy babičky). Situace se příliš nezlepšila ani po první světové válce. Johann Wolfgang Brügel měl však výhodu, že se jako majitelův vnuk mohl vozit vlakem zdarma, čehož prý při návštěvách Hustopečí často využíval.⁶

Hustopečské vinohradnictví prošlo počátkem dvacátého století jistou krizí. V roce 1900 byla rozloha vinic na hustopečském katastru (měřil

⁵ Tamtéž.

⁶ Podle Brügelových vzpomínek, které jsou v držení jeho dcery dr. Brügelové.

2743 ha) 578 hektarů, největší na celé Moravě. Proslulé byly hustopečské trhy vína, pořádaly se i časté výstavy vína, jejichž nejčastějším pořadatelem byl německý okresní spolek pro zemědělství a vinařství. Ve vinohradnictví bylo potřeba čelit četným škůdcům, hlavně houbovitě perenospoře. Velkou katastrofou se však stal v celém našem vinohradnictví révokaz vinný, zvaný americký, který začal ničit vinařství na celé jižní Moravě od konce 19. století. V Hustopečích se objevil poprvé roku 1902 na hoře zvané Murker. Bylo nutno provést radikální rekonstrukci vinohradů na tzv. americké podložky, jež víno před révokazem chránily. Znamenalo to však obrovský pokles rozlohy vinic, které po rekonstrukci obnášely místo původních 578 jen 40 hektarů. V té době již byl rozsah vinic okresu Hustopeče značně převyšován rozlohou vinic v okrese Mikulov. Počet vinic ve městě se však po překonání problémů s révokazem postupně opět zvyšoval.

Významné bylo také hustopečské ovocnářství, v němž se vedle tradičních odrůd stejně jako na celé jižní Moravě pěstovaly meruňky. Počátkem 20. století se obnovovala výsadba broskví. Specifické pro Hustopeče bylo pěstování lékořice, využívané jak jsme již zmínili i průmyslově, a jedlých kaštanů. V pěstování obilí převládala pšenice, mezi okopaninami cukrová řepa, využívaná hlavně velkopavlovickým cukrovařem.

O zdraví obyvatel pečovali okresní a obvodní lékař a praktický lékař v místní městské nemocnici, kde byl vedle něj ještě opatrovník. Nemocnice měla kapacitu jen několika lůžek a nepřesáhla ráz tehdejších provizorních ošetřoven. V provozu však byla starobylá lékárna z 18. století. Působilo tu i pět porodních asistentek⁷ a tři zvěrolékaři (okresní, obvodní a zvěrolékař v městských jatkách). Již na počátku století se uvažovalo o vodovodu, ale plány na jeho zřízení byly pro nedostatek financí odloženy, stejně jako nebylo provedeno vydláždění některých silnic a chodníků.

V politickém životě města hrála od posledních desetiletí 19. století mimořádnou roli národnostní situace. Při prvním sčítání lidu, v němž se uváděla tzv. obcovací řeč a k němuž došlo roku 1880, se k české řeči přihlásilo 521 lidí, tj. téměř 16% obyvatel. To zřejmě vyvolalo u německé většiny, která jinak ovládala okresní úřady i správu města, významné okresní i městské instituce, hospodářské orgány i školství, obavy, neboť

⁷ Jedna z nich asistovala i při porodu J. W. Brügela.

největší část hustopečského okolí byla česká.⁸ V posledních desetiletích 19. století proto němečtí činitelé projeví výraznou snahu zvrátit dosa-
vadní trend národnostního vývoje a bránit přílivu českého obyvatelstva.
V jejich zájmu tak nebylo rozšiřovat průmysl, organizovat výstavbu
a město rozšiřovat. To také vedlo vedle výše uvedených skutečností
k hospodářské stagnaci města a k neustálému, byť pomalému poklesu
obyvatel koncem 19. a počátkem 20. století. Německé většina se snaži-
la tuto retardaci města zakrýt alespoň vnějšími efekty. Tak proběhly po-
čátkem 20. století dvě okázalé stavební akce. Jednou z nich byla rozsá-
hlá adaptace farního kostela sv. Václava, s jehož přestavbou se začalo
roku 1902. Tehdy byla postavena nová monumentální novogotická věž,
jejíž střecha byla pokryta těžkými měděnými plátny (obdoba věže chrá-
mu sv. Štěpána ve Vídní), k věži byl přistavěn i kamenný ochoz. Také
střecha kostelní lodi a interiér chrámu doznaly radikální úpravy. Již roku
1905, právě v roce Brügelova narození, mohl brněnský biskup Paul
hrabě de Huyn nově opravený kostel vysvětit.⁹

Důstojným protějškem kostela se stala ve stejné době i nová radnič-
ní budova, jejíž projekt zadalo roku 1904 městské zastupitelstvo profe-
sorovi německé techniky v Brně dr. Ferdinandovi Hrachovi. Projekt byl
realizován již následujícího roku. Radnice byla postavena v novorene-
sančním slohu, měla tři poschodí a mohutnou věž. V budově byly umís-
těny vedle městského úřadu a jeho sekretariátu i městská policie, měst-
ská spořitelna, důchodkový úřad obce, a později i četnická stanice
a notářství.

Mezi politickými stranami ve městě a jeho okolí hrály prim hlavně
německé nacionalistické strany. V soudním okrese Hustopeče byla nej-
silnější *Deutsche Volkspartei*. Poměrně dobré pozice měla i německá křes-
ťanskosociální strana, k níž patřil i dlouholetý starosta města Eduard
Schleimayer, který v tomto úřadě působil od roku 1889 do roku 1919.
Nepatřil k největším nacionalistům (prý vlivem matky, rodilý v Praze),

⁸ V roce 1900 bylo v soudním okrese Hustopeče 56,81% a roku 1910 57,65% Čechů,
v soudních okresech Klobouky a Židlochovice byla naprostá české většina. Srv. BAR-
TOŠ, Josef – SCHULZ, Jindřich – TRAPL, Miloš. *Historický místopis Moravy a Slez-
ska v letech 1848–1960*. Svazek 9. Ostrava 1984, s. 209.

⁹ Váha kostelní věže přispěla, vedle zvýšeného dopravního ruchu a dalších okolností,
o mnoho let později – roku 1961 – k jejímu zřícení. Trosky věže tehdy poškodily i kos-
telní loď, což údajně využili komunističtí činitelé ve městě ke zboření zbytku kostela.

patřil však k vinařským odborníkům. Po 24 let vykonával funkci po-
slance zemského sněmu, kde často promlouval na téma povznesení vi-
nařství a potírání vinařských škůdců. Mnoho let také vykonával funkci
ředitele městské spořitelny. Býval nazýván „hustopečským Luegerem“
podle dlouholetého starosty Vídně, křesťanského sociála dr. Karl Lue-
gera. Strana, k níž později na celý život přimkl Johann Wolfgang Brügel
– německá sociální demokracie – měla v málo průmyslovém městě slab-
ší pozice.

Pokud jde o snahu německé většiny bránit počesťování města, je
možno říci, že byla úspěšná. V roce 1900 se k české obcovací řeči při-
hlásilo pouze 354 lidí, tj. 9,83% obyvatelstva. Po ochabnutí českých
národních snah na konci 19. století¹⁰ nastala po roce 1905 druhá,
bouřlivější etapa, kdy česká menšina nastoupila cestu k vydobytí si vý-
znamných pozic v kulturním životě města. Velký význam pro ni zna-
menal příchod evangelického faráře Vlastimila Svatopluka Jurena,
který se do Hustopečí přistěhoval roku 1905. V té době se český spo-
lečenský život omezoval na vysedávání v české hospodě, na taneční zá-
bavy, občasně přednášky a kuplety, jež v české hospodě provozovali
ochotníci z českých obcí. Českým rouchem se město odělo jen v době
trhů, kdy se z okolních obcí shromáždilo velké množství českého ven-
kovského lidu.

Germanizace ve městě pronikala především mezi školní mládež, jenž
byla nucena navštěvovat německé školy, protože české v Hustopečích
nebyly. Německé školy byly tehdy v Hustopečích následující: dvě obec-
ní – čtyřtřídní chlapecká, již spravoval nadučitel V. Domes s pěti učite-
li, a pětiletá dívčí spojená s měšťanskou školou, jejímž ředitelem byl
Alois Elis a měla devět učitelů. Byla zde i živnostenská pokračovací
škola, na níž učili učitelé obecné školy. Nejvyšším typem školy byla nižší
reálka založená roku 1870 proslulá později tím, že na ní v letech
1873–1874 studoval T. G. Masaryk. Jejím ředitelem byl na počátku
20. století J. Gschland, byla čtyřletá a měla šest profesorů.¹¹

¹⁰ Ochabla i činnost českého *Čtenářského spolku*, založeného roku 1891 Filipem Kobe-
rem, jenž býval první trhlinou v německém rázu města. V 90. letech 19. století byla za-
ložena i česká *Rolnická záložna* a časopis *Slovanské listy*.

¹¹ TRAPL, Miloš. *Hustopeče v období národnostních zápasů*. In: *Hustopeče. Dějiny města*.
Hustopeče 1972, s. 121.

Nová etapa ve vývoji české menšiny nastala roku 1908 založením místního odboru *Národní jednoty pro jihozápadní Moravu*.¹² Jejím hlavním záměrem bylo otevření české školy v Hustopečích. Již na zahajovací schůzi odboru spolku ve středisku Čechů – v nedávno založeném Národním domě – podal farář Juren návrh na zřízení české školy, pro který získal hustopečský český venkov. Musela být soukromá – tzv. maticní, protože bylo jasné, že hustopečská německá radnice ji vydržovat nebude.¹³ Proto byl ve městě v únoru 1909 ustaven odbor *Ústřední Matice školské*. Ustavující schůzi odboru řídil známý český katolický politik a poslanec P. Tomáš Šilinger. Po delších debatách se rozhodlo, že bude třeba otevřít českou ne střední, ale obecnou školu¹⁴ a byl zvolen výbor pro její ustavení v čele s farářem Vlastimilem S. Jurenem.

Po schválení myšlenky založení české obecné školy *Ústřední Matice školskou* a po získání nejnutnějších finančních prostředků zahájil výbor potřebné kroky u úřadů.¹⁵ V srpnu 1909 využili příznivé situace, neboť německý okresní hejtman rytíř von Ehrenfeld byl na dovolené a správu úřadu řídil jeho český zástupce komisař Štěpán Slavotínek. Ten zařídil díky svému vlivu u úřadů vše potřebné: 15. srpna povolila otevření školy okresní školní rada a 23. srpna 1909 zemská školní rada v Brně. Místnost pro školu byla pronajata za dramatických okolností v domě obchodníka Františka Váhalu v Panské ulici č. 122. Farář Jurenovi se podařilo předstihnout starostu Schleimayra, který z pověření hustopečské

¹² *Národní jednota pro jihozápadní Moravu* vznikla roku 1885 a počátkem 20. století měla sídlo v Brně. Její působnost ovšem zahrnovala celou jižní Moravu, stejně jako olomoucká *Národní jednota pro severovýchodní Moravu* působila i v západní části severní Moravy.

¹³ Základní typy škol byly v té době vydržovány obcemi. Tam, kde vedení obce školu platit nechťelo, musela být škola vydržována soukromě, většinou národními školskými spolky, na české straně *Ústřední Matice školskou*, na německé straně spolkem *Deutsche Schulverein*. Státní menšinové školy byly uzákoněny až za první republiky.

¹⁴ Návrh na založení střední školy podal farář Juren, ale většina účastníků se vyslovila pro školu obecnou.

¹⁵ O založení české školy v Hustopečích podávají zprávu především vzpomínky, z nichž celá řada byla otištěna v publikaci *60 let českého školství v Hustopečích (60 let českého školství v Hustopečích*. Hustopeče 1969), dále ve vzpomínkách faráře Jurena, jež jsou uchovány v kronice města z let 1900–1945, již vypsál úředník Městského národního výboru František Procházka z neúplné německé kroniky a doplnil i jinými materiály. Další údaje jsou také v publikaci KRYČER, Robert. *Jihomoravští hraničáři. Kus historie a přítomnosti*. Brno 1925. Srv. též *Hustopeče. Dějiny města*. Hustopeče 1972.

radnice, jež se právě dozvěděla o povolení otevřít českou školu, utíkal za Váhalou a nabízel mu v případě odmítnutí velké peníze. Přišel však pozdě, neboť německá městská rada se o zřízení školy dozvěděla až z tisku a její protest zemskému úřadu byl striktně zamítnut. Čeští úředníci z okresního úřadu zajistili také schválení místností pro školu u F. Váhalu za vyhovující, ač mohlo být mnoho námitek z hlediska hygieny i prostorových možností. Němci se však pomstili komisaři Slavotínkovi, který byl za svou aktivitu přeložen z Hustopečí. Vedle něho a faráře Jurena se o českou školu zasloužili i úředník hejtmanství Rudolf Sárka, český okresní školní inspektor Čeněk Vorel, pozdější rada politické správy Richard Kabela a řídící učitel Emil Žalud. Výraznou pomoc jim poskytli podporovatel české menšiny v Hustopečích katolický politik a poslanec rakouské říšské rady P. Tomáš Šilinger a Zemská školní rada moravská.¹⁶

Zpráva o založení české školy vyvolala u hustopečských německých nacionálů divokou odezvu a již od září 1909 nastaly ve městě tvrdé útoky Němců proti místním Čechům. Již počátkem měsíce byli ve městě napadeni účastníci české protestní schůze proti uzavření české školy v Poštorné v Dolních Rakousích.¹⁷ V dalších letech německé násilnosti vrcholily. Byla vytloukána okna Rolnické záložny, Národního domu i v soukromých českých bytech. Házení cihel do oken českých občanů, zvláště v nočních hodinách, se stalo pro zfanatizované příslušníky německé městské spodiny oblíbenou kratochvílí. V citované publikaci *60 let českého školství v Hustopečích* je otištěn dopis české holčičky z Hustopečí kamarádce do Prahy, v němž popisuje, jak její otec dal do okna „nudlbrét“ (vál na těsto), takže kameny a cihly jim už nelétají až do ložnice. Také mazání zdí budov obývaných Čechy blátem, mazání klik lejnem, noční hlučné průvody Němců a tzv. „kočičiny“ (Katzenmuzik)¹⁸ před domy českých činitelů byly jevem velmi častým. Organizování akcí se

¹⁶ Tamtéž, s. 122.

¹⁷ Poštorná byla velká obec těsně u Břeclavi, ležící však již v Dolním Rakousku, v níž byla silná česká většina. Přesto byla zdejší česká škola na počátku 20. století několikrát uzavřena dolnorakouskými úřady. To vyvolávalo časté protesty jihomoravského českého obyvatelstva. Po roce 1918 byla Poštorná připojena (s celým Valtickem) k ČSR, dnes je součástí Břeclavi.

¹⁸ Tyto bouřlivé noční demonstrace, doprovázené křikem, tlčením do kovových předmětů a falešné hraní na hudební nástroje před budovami neoblíbených osobností bývaly obvyklé v roce 1848, německá mládež však nezapomněla a aplikovala je v Hustopečích.

ujal především německý spolek *Nationalrath* založený krátce předtím na obranu pozic německví v Hustopečích. I někteří němečtí vážení občané, např. notář Karl Ludwig, podpláceli různá individua a podněcovali je k protičeským akcím.¹⁹

Česká škola – pochopitelně jednotřídní – zahájila vyučování dne 17. září 1909 a měla 38 žáků a žákyň. Prvním učitelem byl Karel Farský, který měl za sebou již značné zkušenosti s nacionálními útoky, neboť učil již řadu let na menšinových školách v Čechách i v rakouském Slezsku. To, co v Hustopečích však do té doby ještě nezažil. Mezi českými obyvateli města si však svou prací ve škole i osobní neohrožeností získal oblibu.

Německé násilnosti po zahájení vyučování v české škole ještě výrazně vzrostly a navíc začaly násilnosti páchané německou mládeží – pošťvanou rodiči – na českých dětech. Byl bitý, strkány do bláta, německé děti na ně plivaly. Jejich rodiče byli přemlouváni, aby je ze školy odhlásili, bylo jim vyhrožováno, nadáváno, ba v některých případech došlo i k ekonomickému nátlaku, zvláště když správa císařského velkopavlovického dvora nutila zemědělské dělníky, aby posílali své děti do německé školy a hrozila jim jinak propuštěním ze zaměstnání.

Situace se v Hustopečích na podzim roku 1909 vyhrotila tak, že mnozí čeští předáci vycházeli z domu jen ozbrojeni a docházelo k mnoha přímo kuriózním situacím, kdy byli neozbrojeni čeští občané přímo pronásledováni. Stalo se tak např. šakvickému faráři Josefu Mulyšovi, který v říjnu převzal výuku katolického náboženství v české škole.²⁰ Opilý Němec jej honil více než hodinu po hustopečských ulicích s lahví piva v ruce, až jej konečně vysvobodil učitel Farský, který vyběhl z domu s revolverem. Podobně se stalo i některým Čechům, kteří přijeli do Hustopečí z jiných měst a nebezpečí podcenili. Dne 3. října napadli Němci dokonce budovu Národního domu; čeští hosté sice utekli zadním vchodem, zato však byl zdemolován celý inventář včetně nábytku.

Je jisté, že Johann Wolfgang Brügel se (nejen vzhledem ke svému věku) těchto nacionalistických štvanic, o nichž se pochopitelně v Brně dobře vědělo, neúčastnil a není také známo, že by na nich měli účast jeho

¹⁹ Mezi tyto podněcovatele zřejmě nepatřil německý starosta E. Schleimayer, nacionálním útokům však neodporoval.

²⁰ Poněmčelý Čech – římskokatolický hustopečský farář a děkan Roháček – odmítl náboženství vyučovat. Evangelické náboženství vyučoval V. Juren.

prarodiče, kteří jako většina ostatních Židů, byť německy mluvících, stáli poněkud stranou těchto národnostních rozporů.

Německé násilnosti v Hustopečích vyvolaly silnou odezvu v moravském českém táboře a staly se předmětem četných článků v tisku, zvláště ve *Slovanských listech* a v *Lidových novinách*. Již uváděný poslanec P. Tomáš Šilinger podal o hustopečských událostech naléhavou interpelaci na moravském zemském sněmu a mluvil o nich i na říšské radě. V řadě okolních českých obcí, např. 24. října 1909 v Kloboukách, 7. listopadu ve Velkých Pavlovicích, v Rakvicích i jinde se konaly protestní tábory lidu proti řádění německých nacionalistů v Hustopečích. Také některé obecní výbory českých obcí v regionu podaly protestní rezoluce hustopečskému hejtmanovi. Záležitosti se ujalo i moravské místodržitelství v Brně a došlo tak k energičtějším úředním zákrokům. Do Hustopečí byla vyslána četnická asistence, která hlídala české budovy a zasahovala proti nejdívočejším výtržníkům. Došlo i k soudním vyšetřováním a k odsouzení několika Němců.²¹ Přesto však německé protestní akce zcela neustaly. Docházelo k nim i v dalších letech, zvláště při příležitostném větším soustředění Čechů (např. při návratech z národních akcí v okolních obcích či při odvozech českých branců z okolí). Nový, silnější německý nápor proti české škole a Čechům vůbec pak nastal za první světové války.

České obyvatelstvo nápor německého nacionalismu vydrželo. Upevnilo se i české národní povědomí, rostl počet českých školních dětí (roku 1910 jich bylo 58, koncem první světové války již 169). Již 13. září 1910 bylo povoleno otevřít druhou třídu školy a byl přijat i druhý učitel Emil Žalud. V březnu roku 1913 se škola po velkých sporech s městskou radou přestěhovala do nové, byť stále ještě plně nevyhovující budovy. Až do roku 1919, kdy byla postátněna,²² zůstala škola soukromou, udržovanou Ústředním výborem brněnské *Národní jednoty pro jihozápadní Moravu* za pomoci *Ústřední Matice školské*. Velkou podporu měla u dámského odboru *Národní jednoty*, který pořádal pro děti různé sbírky a vánoční nadílky. Ještě před první světovou válkou byla v Hustopečích (rovněž u krejčovského mistra Váhalý) otevřena i česká mateřská škola, jejíž první pěstounkou se stala Kateřina Váhalová.

²¹ Podle vzpomínek uváděných ve výše citovaných pramenech a literatuře. Tam i podrobnější údaje o založení školy.

²² Škola byla tehdy postátněna na základě nového zákona o národních školách (menšinových).

Také český spolkový život se rozšířil: v roce založení školy bylo založeno hudební těleso, roku 1911 vznikl okresní učitelský spolek, v Národním domě začala být provozována česká ochotnická představení a roku 1912 byla založena jednota *Sokola*, jejímuž vzniku předcházelo sokolské cvičení ve Velkých Bílovicích, kde byli čeští účastníci z Hustopečí nadšeně přijati a rozhodli o založení sokolské jednoty ve městě. Na zpáteční cestě byli sice přepadeni Němci, shromážděnými v Německém domě, podařilo se jim však bez úhony uniknout.²³

Také německé obyvatelstvo (jak bylo již několikrát zmíněno) se sdružovalo ve spolcích. Výrazně nacionální charakter měl zdejší odbor *Austria Svazu Němců jižní Moravy (Bund der Deutschen Südmährens)* a školský spolek *Schulverein*. Pozadu však nezůstával ani střelecký spolek, jehož cvičení a akce byly často provázeny protičeskými výtržnostmi. Výrazně německý národní charakter měl i tělocvičný spolek *Turnverein*, akademický spolek *Rugia*, studentský podpůrný spolek aj. Z kulturních spolků byl nejstarší a nejkvalitnější mužský pěvecký (*Männerengesangverein*) z roku 1862 a čtenářský (*Kasinoverein*) z roku 1869, významný byl i spolek pro založení a vydržování německé lidové knihovny. Z hospodářských spolků měl velké zásluhy spolek pro zemědělství a vinařství. Dobře organizován a vybaven byl i městský sbor dobrovolných hasičů (založený roku 1875), který pořádal okázalá a precizní cvičení.

V náboženském životě města měla převahu římskokatolická církev. Ve městě bylo děkanství s farou a kostelem sv. Václava. Vedle toho zde byla i početná židovská náboženská obec, která měla v roce 1900 celkem 260 osob v čele s rabínem. Postupně rostl i počet evangelíků. Evangelická obec helvetského (reformovaného) vyznání si získala význam v národnostním boji zvláště díky faráři V. S. Jurenovi. V roce 1910 se k evangelíkům hlásilo 122 občanů.

Shrneme-li vývoj města do první světové války, pak vidíme, že v době Brügelova narození a prvních let jeho života, byly Hustopeče výrazně pod vlivem národnostních problémů a zápasů. Situace se výrazně změnila za první Československé republiky, kdy začal nástup české menšiny na cestu získání rozhodujících pozic. V čele národního tažení byl místní odbor *Národní jednoty*, jenž se snažil „oplatit“ Němcům nepřijemnosti

²³ TRAPL, Miloš. *Hustopeče v období národnostních zápasů*. In: *Hustopeče. Dějiny města*. Hustopeče 1972, s. 124.

z doby monarchie. Nejdříve to bylo ve školství, kdy hned roku 1919 byla nejen česká obecná škola postátněna, ale bylo zřízeno i české reálné gymnázium, roku 1931 byla otevřena i česká měšťanská škola a živnostenská škola pokračovací. Čeští nacionalisté se snažili zrušit německou reálku, která se bránila mj. tím, že převzala vzhledem k někdejšímu studiu TGM na ní, název Masarykova. Snahy o její zrušení však pokračovaly. Reálka byla paradoxně zrušena až nacistickým režimem po okupaci Hustopečí v říjnu 1938 německou armádou.²⁴

Národní jednota slavila v Hustopečích největší úspěch v roce 1934, když po vyloučení nacionálně socialistických členů městského zastupitelstva²⁵, včetně tehdejšího starosty dr. Alexandra Czižka, a po jejich nahrazení loajálními Němci byl starostou města zvolen poprvé Čech – MUDr. František Hložek.

V té době však již Johann Wolfgang Brügel neměl v Hustopečích takové zázemí jako dříve. Jeho prarodiče zemřeli. Redlichova cihelna se roku 1921 stala akciovou společností a za hospodářské krize ve 30. letech zanikla. On sám se roku 1929, kdy se stal tajemníkem německého sociálně demokratického ministra dr. Ludwiga Czecha, odstěhoval z Brna do Prahy a do svého rodiště již častěji nedojížděl.

²⁴ Hustopeče byly po okupaci pohraničí v roce 1938 připojeny k landrátu Mikulov a přestaly být okresem.

²⁵ Nacistická strana (DNSAP) byla v ČSR koncem roku 1933 úředně rozpuštěna.

Resumé:

Miloš Trapl

Hustopeče zur Zeit der Geburt und Jugend von Johann Wolfgang Brügel

Hustopeče (dt. Auspitz) war zum Zeitpunkt der Geburt J. W. Brügels (er zog im Alter von 3 Jahren mit seinen Eltern nach Brünn und kam nur gelegentlich nach Hustopeče) Sitz der Verwaltung und der Gerichtsbarkeit des Bezirks. Der Charakter der Stadt wurde vor allem durch das Handwerk und den Handel geprägt. Der verhältnismäßig größte Industriebetrieb am Ort war die Ziegelfabrik von Brügels Großvater Jakob Redlich. Er kaufte 1909 die hiesige kleine lokale Eisenbahn, mit welcher der kleine Brügel oft spazierenfuhr. Eine große Bedeutung hatte auch der Weinanbau, der allerdings zu Beginn des 20. Jahrhunderts unter einem Schädlingsbefall litt. Die Bevölkerungszahl in der Stadt stagnierte (sie betrug nicht ganz dreieinhalbtausend). Eine große Rolle spielte die nationale Frage. Die deutsche Mehrheit, umgeben vom tschechischen ländlichen Umland, kontrollierte die Stadtverwaltung und versuchte die Entwicklung von Hustopeče zu beschränken, damit die Tschechen aus der Umgebung nicht hierherkamen. Die größten nationalen Konflikte wurden um das Schulwesen, welches bis zum Jahre 1909 ausschließlich deutsch war (Realschule, 2 Volksschulen, Bürgerschulen) ausgetragen. Im Jahre 1909 gelang es der tschechischen Minderheit eine private Schule in Hustopeče zu eröffnen (finanziert durch tschechische Vereine), was wiederum außergewöhnlich stürmische antitschechische Aggressionen hervorrief, die nur durch eine spezielle Polizeieinheit aus Brünn beigelegt werden konnten. Zwar konnten die Tschechen ihre Schule bewahren, die nationalen Probleme setzen sich allerdings auch weiter fort.

Petr Dvořáček

Podvojnost identit Johanna Wolfganga Brügela

Mým úkolem je pokusit se pohlédnout na Brügelovo dílo *Češi a Němci 1918–1938* především prismatem jeho textu a některých s ním souvisejících skutečností. Chtěl bych v hrubých rysech odpovědět na otázku, co všechno lze z takového textu vyčíst, pokud se nesoustředíme v první řadě na obsah, na vlastní sdělení, které je tu ovšem pochopitelně hlavním účelem a cílem.

J. W. Brügel byl postavou v naší kulturní historii ojedinělou, ba unikátní. V jistém ohledu jej lze srovnávat třeba s Lenkou Reinerovou, žijící legendou, v jiném například s Ferdinandem Peroutkou. Dílo, které nemá a přirozeně už nebude mít obdoby, vzniklo z autorova celoživotního zjitřeného zájmu o politické dění a z možnosti toto dění později obsírně reflektovat. Brügelova unikátnost a neopakovatelnost je ovšem dána souběhem dalších okolností, dispozic, předpokladů i osudových předurčeností. Řada z těchto okolností, které vznik díla umožnily, zároveň vykazuje jistou dichotomii, rozkročenost mezi dvěma póly, mezi dvěma břehy jedné řeky. Lze hovořit o pólech několikeré Brügelovy identity¹: (1) Brügel je Němec (židovského původu) s kořeny v německé minoritě – a zároveň člověk, který žije ve svém českém (zemském) domově, jež přijal za svůj. Je to (2) státotvorný, „aktivistický“ (německý) publicista a ministerský úředník (československého) státu, identifikující se s politickým celkem, v němž žije. Nápadná je (3) hluboká rozdílnost Brügelovy existence předválečné a poválečné: předtím vysoký

¹ Je zajímavé, že právě o otázce Brügelových identit hovořila ve svém příspěvku jeho dcera paní dr. Irene Brügelová. Srv. příspěvek BRUEGEL, Irene. *Deutscher, Tschechoslowake oder Sozialdemokrat? Identität und Verdrängung im Leben des Johann Wolfgang Brügel und seiner Familie.*

správní úředník a uvědomělý občan republiky s enormním zájmem o veškeré dění kolem sebe, se snahou pomáhat, pozitivně ovlivňovat dění – potom historik „na plný úvazek“ a exulant, komunistickým režimem přinejlepším vůli ignorovaný. Mimořádně důležitým aspektem Brügelovy osobnosti je (4) i jeho politický život: Brügel je přesvědčený sociální demokrat s důrazem na obou složkách toho pojmu, sociální – demokrat tělem i duší. (5) Určitá (velmi významná) dvojakost (i dvojjakost) se nakonec promítá i do textu samého.

Nejvíce nasnadě je pochopitelně Brügelova etnická, národní identita: na jedné straně jeho zakořenění mezi rodnými Němci, na druhé zakotvení v nově definovaném domově, v nové republice – osud, který sdílel se třemi miliony svých krajanů (dichotomie patrná už z jejich označení: Deutschböhmen, čeští Němci). Kardinální otázkou je tu pro autora otázka perspektiv vzájemného národnostního soužití, soužití Čechů a Němců. V rovině politické ji klade mnohokrát, mnohokrát na ni odpovídá z pozice přesvědčeného demokrata žijícího v demokratickém státě, své soudy podpírá i mnoha citáty, zejména Masarykovými, Benešovými, Jakschovými a řadou dalších. Právem konstatuje, že z tohoto politického hlediska byly v ČSR podmínky dobré, že existovaly všechny předpoklady pro budoucí pozitivní vývoj (jak praví titulěk jedné podkapitoly: *Ani ráj, ani peklo*) a že ČSR byla na nejlepší cestě stát se státem v tomto ohledu téměř vzorovým. (To vše ovšem pochopitelně platí jen zhruba do první poloviny 30. let 20. století, pak mu už nezbyvá než jen registrovat zprvu pozvolný a následně i prudký pád všech nadějí.)

Otázka takovéhoho perspektivního soužití dvou (i více) národů, z nichž žádný se nevyvyšuje nad druhý, je mu kardinální otázkou ovšem ještě spíše v perspektivě velmi vzdálené, v perspektivě, která se už vymyká aktuálním politickým kategoriím, jež mohou být náchylné na nejrozličnější výkyvy vnější politické situace (jak se také prokázalo). Brügel, sám objekt řečené rozpolcenosti, si na základě detailního poznání raných československých dějin – poznání na vlastní oči a posléze formou reflexe – zřetelně uvědomuje, že tvrdošíjné setrvání na českém a německém sebevymezení onou perspektivní cestou k budoucnosti není: taková cesta vede jen do pevností a zákopů, do táborů českých, nebo německých nacionalistů, šovinistů, mezi německé nácionály či nácionální socialisty. Uvědomuje si i to, že dělit obyvatelstvo určitého politického celku podle národnosti, na minority a majoritu je kritérium sice nejvý-

raznější, nejnápadnější a nejjednodušší, ale zároveň nejpovrchnější a velmi problematické. Je to dělení, které v sobě skrývá stálý potenciál konfliktů.

Tato otázka perspektivní (ale v době, kdy dílo psal, už zcela fiktivní) budoucnosti je „rozpuštěna“ v textu, je spíše obsažena mezi řádky, než aby byla vyslovována explicitně. Je to otázka po někdejších dávno ztracených možnostech a je kladena v rovině svrchovaně obecné. Překonání této dichotomie, této rozpolcenosti, byť v rovině ideální, je totiž zároveň základním předpokladem pro překonání jeho vlastní, vnitřní autorovy rozpolcenosti – rozpolcenosti mezi německým původem a zakotvením v českém prostředí československého státu. Je to tedy zároveň otázka po jeho vlastní, nové osobní identitě jakožto překonání této rozpolcenosti. V žádném případě nemá ovšem na mysli nějaké srůstání, nějakou postupnou asimilaci dvou národů, a v každém případě se domnívá, že (ve smyslu Masarykových slov) by bylo zapotřebí „dvaceti, padesáti let klidného vývoje“, než by byly patrné jakési výsledky. V demokratickém duchu, který mu byl vlastní, je mu prvním, krokem k takovému perspektivnímu a méně konfliktnímu soužití, který také zřetelně formuluje, ohled na legální zájmy druhého národa a vzájemné vyhovování těmto zájmům či jejich uznávání, tak jak se to nutně muselo běžně dít, a také dalo na té nejnižší, lokální úrovni. Tak, jak se v té či oné formě nutně musí dít i na úrovni opačné, globální, v nové Evropě, jejíž obrysy Brügel na sklonku života stačil zaznamenat.

Brügel patřil mezi ty své krajany, kteří se angažovali ve prospěch československého státu, patřil tedy mezi státotvorné, „aktivistické“ Němce. Němec Brügel pracoval na významné pozici ve státní správě. Poznal české a československé prostředí nikoli jen jako pozorovatel, ale patřil mezi jeho spoluvůrce, tedy znal republiku dokonale zevnitř. Brügel zároveň reprezentuje ty Němce, kteří nemají k Čechům a k Československu apriorně negativní postoj, naopak. Společný stát bere za svůj, identifikuje se s ním, považuje jej za svůj pravý domov; uvědomuje si, že je to domov, který soužitím s druhým národem není omezován, naopak je obohacován. Jasně si uvědomuje (a nejen on), že obě složky českého zemského národa, česká i německá, se vzájemně potřebují. Lze říci, že tento svůj domov znal, miloval jej, a proto k němu mohl plným právem zaujímat kritická stanoviska: není to kritika cizince, je to kritika „našince“; není to nenávistná kritika člověka, který se v ČSR cítil být ve věze-

ní, nýbrž člověka, který cítil svobodu svého domova, ctil ji, člověka, jehož touhou ovšem bylo dospět k její dokonalejší podobě. Je kritický obdobně, jako byl Ferdinand Peroutka, jako byl Emanuel Rádl (i když konkrétně s Rádlem společnou řeč nenašel). Jeho postoj k Čechům lze označit též jako kritické sympatie, jak to v doslovu ke knize *Češi a Němci 1918–1938* formuluje dr. Kural.² Přesně stejně však Brügel měří i Němcům! Jeho nemilosrdný posměch stíhá nacionalisty na obou stranách. Neopomine se samozřejmě zmínit ani o i kladech, o vstřícných krocích, o dosažených výsledcích a co nejobjektivněji je zhodnotit.

Jeho pozice je tedy především pozicí člověka, který se v poměru k objektu svého zkoumání nalézal uvnitř a zároveň venku (materií žil a poslzeze ji reflektoval), člověka, který je subjektem a zároveň objektem svého zkoumání, a to ve vztahu k obou pólům svého zakotvení – k Němcům i k Čechům – a i v této velmi složité situaci si zachovává maximální míru objektivitu (či tato složitá situace mu naopak pomáhá a nutí ho být objektivním). V tom je, domnívám se, jeden z prvků Brügelovy unikátnosti: druhého takového dokonale a hluboce „bipozičního“ historika nemáme (a už mít pochopitelně nebudeme – třebaže českoněmeckých autorů – politiků, historiků či publicistů píšících o dějinách vztahů Čechů a Němců, namátkou Wenzel Jaksch, Paul Molisch, Emil Franzel, nebylo jistě málo. I Ferdinand Seibt, přestože pochází z Čech, je už historikem spíše čistě německým).

Je to zároveň přístup, jakého je v Čechách svrchovaně zapotřebí. Mezi historiky i mezi českou veřejností přezívají do značné míry pocity trvale tradované ublíženosti; postoje mnoha českých historiků i části veřejnosti jsou především obranné a Čechy apriorně exkulpující, pohodlně využívající toho, že Československo se ocitlo mezi vítězi. Premisy takových postojů, zdánlivě ospravedlňovaných dějinným vývojem, většinou se však jen nesoucí v intencích latentního i zjevného předválečného českého nacionalismu, jsou například tyto: MÝ jsme trpěli, MÝ jsme TUDÍŽ neviní, MÝ jsme TUDÍŽ měli právo na odplatu; NAŠE republika byla vzorová ukázka demokracie; to ONI se chtěli odtrhnout, to ONI pořád kverulovali, to ONI rozpoutali válku, ONI ať nesou následky. MÝ patříme mezi dobré, ONI jsou zlí... A tak dále. Kdo se jed-

² KURAL, Václav. *Doslov k prvnímu českému vydání*. In: BRÜGEL, Johann Wolfgang. *Češi a Němci 1918–1938*. Praha 2006, s. 697–714.

nou vydá cestou takto laděných úvah, okamžitě sklouzává do hlubokého kvazilogického kolejiště seskládaného ze schémat a klišé, z něhož neexistuje žádná výjimka, žádná odbočka, žádné východisko. Takové je uvažování českých nacionalistů. Tento aprioristický, pro poznání vlastní minulosti zcela neproduktivní postoj, ba postoj jakékoli poznání zcela znemožňující, Brügel účinně, přesvědčivě, dokonale bourá a předkládá místo něj obraz mnohem výstižnější a věrohodnější. Jeho dílo je velmi výrazným příspěvkem k českému vyrovnávání s minulostí, je průkazným korektivem extrémních postojů z jedné i z druhé strany.

Johann Wolfgang Brügel je člověkem navýsost politickým a je i zapáleným obhájcem svého smýšlení. Je to přesvědčený sociální demokrat s důrazem na obou složkách toho pojmu: člověk s velkým sociálním cítěním a zároveň bytostný demokrat, demokrat masarykovského ražení. Slušný člověk v nejlastnějších slova smyslu. Ostře se vymezoval jak vůči komunistům, tak vůči extrémní pravici. Zejména pro aktivní henleinovce nemá jediného dobrého slova, i když naopak masy svedených či podvedených Henleinových voličů neobviňuje ze žádné krvelačnosti. Jedním z důkazů vysoké míry Brügelovy objektivnosti je tu ovšem skutečnost, že při vši stranické zapálenosti naopak dokáže spravedlivě a obsáhle ocenit i argumentaci politických odpůrců. Nejnápadnější to je v dlouhých pasážích věnovaných výkladům z pohledu německých vyslanců v Praze, zejména Kocha a Eisenlohra, ale i jinde.

S jeho angažovaným politickým přesvědčením jsou ovšem spojena i některá negativa jeho práce: některé pasáže jsou spíše než historickým textem jednoznačnou propagandistickou obhajobou sociálnědemokratických pozic, argumentů, jednotlivých politických činů, apod. Zde se projevuje Brügel-politický publicista, text tu připomíná politický pamflet, jakési vyrovnávání účtů s ideologickými odpůrci současnými i minulými. Ten, kdo bude v knize hledat pasáže apriorních soudů, pasáže naplněné jistou předpojatostí, ba stranickopolitickou demagogií, nalezne je... Je třeba ovšem zdůraznit, že to vše jsou jen určité vymezené partie, které nijak nenarušují podstatu sdělení. Jsou to pasáže jaksi „navíc“. Bylo by z hlediska geneze tohoto díla ostatně velmi zajímavé zjistit, jaké partie to byly, které byl Brügel na nátlak nakladatelství přinucen z původního znění svého díla kvůli rozsahu vypustit, jak o tom píše dr. Prečan v úvodu ke knize.³ Taková možnost však už pravděpodobně neexistuje.

³ PREČAN, Vilém. *Život a dílo J. W. B.* In: BRÜGEL, Johann Wolfgang. *Češi a Němci 1918–1938*. Praha 2006, s. 9–47.

Jestliže se nyní vrátíme k textu samému, k textu v užším slova smyslu, můžeme i zde konstatovat několikerou podvojnost: Dílo je na jedné straně pochopitelně založeno na faktech, výkladech, interpretacích podávaných autorem samým, tedy na autorském textu. Kromě toho je však nabit externím dokumentačním materiálem nejrůznějšího charakteru, jež autor obsírně cituje: jsou to především diplomatické materiály, listiny a různé depeše, telegramy, demarše i pravidelně odesílané zprávy; dále autor cituje projevy parlamentní (stenografické záznamy) i stranicové, zápisy z politických jednání, výroky, zprávy všemožných institucí a funkcionářů nadřízeným orgánům, nejrůznější výklady časopisecké, novinové, cituje ze sekundární literatury, přejímá velké množství unikátních archivních materiálů. Výběr zahrnuje časový úsek zhruba padesáti let. Byla to doba, kdy se vlivem nových okolností rychle měnily a rozvíjely zejména české výrazové prostředky. Tyto rysy dávají tedy dílu charakter značné rozmanitosti, kterou je účelné aspoň v určitých rysech zachovávat i v překladu. Nejde tu jen o pouhou doslovnou informaci o obsahu citátu, ale i o postižení případných stylistických zvláštností těchto originálů. Ferdinand Seibt, sám historik z nejfundovanějších, i když s mnohem širším záběrem profesionálního zájmu, považoval Brügelu za neocenitelný pramen poznání. Sám autorský text není suchopárným výkladem, výčtem, faktografií: poloha strážlivého výkladu se střídá s pasážemi zapálené obhajoby či prudké obžaloby; na volbě jazykových prostředků je patrná nejenom kultivovanost autora, ale i jeho bojovnost, polemická zanícenost, někde souhlas, nadšení, jinde znechucení, odpor, podiv, ironie, sarkasmus. Ve svém zápalu je mnohdy subjektivní, ale tato subjektivita je mj. výrazem úporné snahy o dosažení objektivitu!

Tím zároveň dospíváme k poslední ze zmiňovaných podvojností, která je však rozhodující pro charakteristiku textu samého, textu v užším, ale i širším slova smyslu, a která zároveň vyplývá ze všeho, co bylo řečeno výše. Jako zásadní charakteristika díla se v tomto smyslu jeví jeho podvojnost celého textu, daná prací historika na jedné straně a sdělením svědeckým (dokumentárním) na straně druhé. Jedno je podmíněno druhým, obojí se doplňuje. Tímto zcela zřejmým podvojným charakterem se nemají jen omlouvat případná (výše zmíněná) negativa textu a není to jen honosnější vyjádření případné autorské subjektivity (ostatně i profesionální historik bývá nutně též subjektivní, tak jako každý badatel je formován mnoha okolnostmi, a výsledky jeho práce jsou nutně dotvá-

řeny i jeho osobností). Nikoli, v tomto případě je kombinace přístupu historického a svědeckého obohacena a vede nesporně k vyšší kvalitě historické práce. Pojem „svědectví“ tu nelze srovnávat s úzce pojatými výpověďmi „svědků doby“ („Augenzeugenberichte“), lidí, kteří pro archivní účely referují o zkušenostech a poznacích ze svého bezprostředního okolí, o svém (úzkém) výseku skutečnosti (až teprve rozsáhlý souhrn takových materiálů může v rukou historika vydat určitý komplexnější obraz). Svědectví je v Brügelově případě míněno v plném pozitivním naplnění toho slova: provází ho nezbytná šíře záběru, hloubka pohledu, zapálenost pro věc a pro poznanou pravdu. Syntézou „historického“ a „svědeckého“ přístupu vzniká dílo, které přestává být „sekundární literaturou“, ale samo se proměňuje ve svěbytnou součást historické skutečnosti a samo se stává závažným primárním zdrojem, tedy prvořadým historickým pramenem.

Petr Dvořáček**Zur Identitätendichotomie Johann Wolfgang Brügels**

J. W. Brügel war eine einzigartige, ja unikale Erscheinung in der böhmischen Kulturgeschichte. Diesem Wesensmerkmal liegt ein Zusammentreffen von mehreren Voraussetzungen und Gegebenheiten zugrunde. Die meisten dieser entscheidenden Umstände weisen zugleich eine gewisse Zweiteilung, eine gewisse Dichotomie auf: (1) Brügel ist ein in seinem böhmischen, von ihm akzeptierten Heim lebender Deutscher, unter den Deutschen verwurzelt, im Tschechestaat verankert. Die Frage des Zusammenlebens ist für ihn eine grundlegende Frage. Die (nicht mehr zu realisierende) Übewindung des Zwiespalts zw. Tschechen u. Deutschen bedeutet ihm eine Frage der Findung seiner eigenen Identität. (2) Er ist ein staatstragender aktivistischer deutscher Publizist und Ministerialbeamter, der den tschechoslowakischen Staat als solchen akzeptiert. Seine Kritik der republikanischen Verhältnisse „vom Standpunkt eines Sympathisanten“ aus, „von außen“ und zugleich „von innen“ her, ist somit völlig am Platze; darüber hinaus und vor allem ist sie für die Tschechen und ihre Vergangenheitsbewältigung von riesigem Nutzen. (3) Auffällig ist die Diskontinuität der Vor- und Nachkriegsexistenz des Verfassers. Sie gab ihm jedoch die Möglichkeit, das zu Hause Erfahrene und Erlebte im Ausland (kontinuierlich und konsequent) zu verarbeiten. (4) Brügel ist ein überzeugter Sozialdemokrat – mit Betonung beider Teile der Zusammensetzung: ein entschiedener Demokrat von Masaryk-Prägung mit starker sozialer Empfindung. Als politisch engagierter Mann „mißbraucht“ er allerdings seinen historischen Text manchmal zu rein propagandistisch-publizistischen Ergüssen. (5) Eine tiefgreifende Dichotomie weist der Text als Ganzes auf: er ist ein Ergebnis der Arbeit eines Historikers einerseits, und ein ungemein wichtiges Zeugnis der Zeit andererseits: dieser Zwiecharakter vermindert keinesfalls den Wert des Werkes, im Gegenteil: Das Werk wird somit zur primären historischen Quelle.

Setkání s Johannem Wolfgangem Brügelem

Moje první setkání s Johannem Wolfgangem Brügelem (dále jen JWB) se odehrálo v jeho londýnském domě, v Connaught Drive, na okraji Hampsteadu, kde jsem ho na jeho pozvání navštívil. Muselo to být někdy v létě 1971, tedy téměř na konci mého studia v Cambridge. Jak k tomu došlo? Žil jsem tehdy třetím rokem v Cambridge, kde jsem získal stipendium na koleji – jak říkával můj český tutor Petr Stern – „svatojánské“ (St. John's College) a kde jsem pracoval na disertaci z dějin druhé světové války. Jednoho dne jsem při četbě *Timesu* narazil mezi dopisy redakci na jméno, které jsme znal z literatury: akademik Ivan Majský. Přispěl tehdy do debaty kolem sudetské krize neobyčejně dlouhým textem, který byl protkaný citáty a odkazy na sovětské dokumenty.¹ Majský jako bývalý velvyslanec v Londýně za sudetské krize a vysoký sovětský hodnostář samozřejmě hájil tezi o připravenosti SSSR pomoci Československu v září 1938 proti německé agresi. Sovětská média tehdy pokračovala v likvidaci Pražského jara, které se dalo interpretovat jako jeden veliký a zmařený pokus se z tohoto spojení vyprostit.

Ve své odpovědi akademikovi Majskému jsem použil relativně nová fakta, která ještě nebyla v západní literatuře dostupná. Citoval jsem z depeší čs. vojenského atašé v Moskvě, které byly poprvé zveřejněny na konferenci historiků k 30. výročí Mnichova. Konference se konala v Praze po okupaci, již se zúčastnil také historik profesor Robert Kvaček. Plk. Dastych si v Moskvě zoufal nad tím, že veškeré jeho pokusy domluvit se se sovětskými kolegy, jak konkrétně organizovat leteckou pomoc Československu, dosud nikam nevedly, protože velitelství a štáb sovětského letectva byly úplně paralyzovány následkem čistek. Žádná

¹ *The Times*, 8.6.1971.

konkrétní dohoda, jak zajistit letiště v ČSR pro přijetí sovětských letadel v případě německé agrese, nebyla možná. Neexistovala infrastruktura pro navigaci, přistání, doplnění pohonných hmot a servis. Zmizeli především kompetentní důtojnici, které pohltil gulag.

K mému velkému překvapení *The Times* moji polemiku s Majským otiskly.² Řada čtenářů mi odepsala; mezi nimi právě mně dosud neznámý JWB, jehož dopis obsahoval hned pozvání, abych ho navštívil. Musil jsem si honem dočíst ty nejdůležitější Brügelovy práce a hlavně články, které se vztahovaly k mému tématu. Když jsem ho brzy poté navštívil v jeho domku v Connaught Drive č.31 (hned za okružní dálnicí; dostat se tam pěšky nebylo jednoduché), půjčil mi svou nepublikovanou přednášku *Did the Soviet Union want to fight for Czechoslovakia in 1938?* Víím, že jsme se už kvůli titulu dostali do sporu, protože jsem kladl větší důraz na vojenské a logistické faktory. Přiznal jsem se mu, že by se mi více zamlouval titul *Was the Red Army and Air Force in a position to fight in Czechoslovakia...?* Už tehdy jsem si všiml, že JWB byl zcela absorbován prioritou diplomacie a takové otázky, jakou byla mobilita a operační radius střeleckých divizí Rudé armády a sovětských letadel, jej příliš nezajímaly. „K čemu všechny ty přísliby letecké pomoci, když na Slovensku nebyla připravena letiště, pohonné hmoty a střelivo pro sovětská letadla?“, argumentoval jsem. Byl jsem zklamán, že JWB považoval tyto otázky za trivia. Rozhodující pro něj byly smlouvy a jejich plnění, zkrátka jednání na nejvyšší úrovni. Na druhé straně jsem si velice cenil toho, jak JWB při té příležitosti vyzdvihl kritický článek jednoho z mých pražských kolegů, předčasně zesnulého Franty Lukeše.³

Nicméně se mi zdálo, že JWB byl se mnou dost nespokojen. Proč prý nepracuji na tématu zeměpisně blízkém střední Evropě a plýtvám časem dokončováním dizertace o Indii za druhé světové války. Opověděl jsem tak, jak jsem odpovídal seriózním tazatelům: pokud se nedostanu do českých archivů – a jako politický uprchlík, odsouzený do vězení za

² Reakci na Majského bylo mnoho. Můj dopis redakci byl publikován v *The Times* dne 22. 6. 1971.

³ LUKEŠ, František. *Poznámky k čs.-sovětským stykům v září 1938*. In: *Československý časopis historický*, 16, 5/1968, s. 703–731. Později JWB sám publikoval na toto téma jednu ze svých glos, založenou na pečlivě vybraných citátech, které desautovaly sovětskou tezi o nezištné vojenské pomoci. BRÜGEL, Johann Wolfgang. *Dr. Beneš on the Soviet 'Offer of Help' in 1918*. In: *East Central Europe*, vol.4, 1/1977, s. 56–59.

„nezákonné opuštění republiky,“ jsem tuto možnost neměl – nemá to smysl. Jestli jsem se ale v oné době začal opět věnovat československým tématům,⁴ tak k tomu vedle mých setkání se Sirem Cecilem Parrottem a Hugh Seton-Watsonem rozhodně přispěl i JWB.

Vídali jsme se pak častěji, zejména když jsem poslední léta před svým odchodem do USA bydlel v Londýně. Tři roky jsem pracoval v německém historickém institutu, který byl právě v Londýně založen. JWB tam často chodil na naše přednášky, stejně jako na School of Slavonic and East European Studies, kde působili Hugh Seton-Watson a Francis L. Carsten, se kterými jsem se pravidelně stýkal. Vzpomínám si, že jsme se často vídali na *Velehrad*, což byl katolický hospic na Notting Hill Gate v blízkosti československého velvyslanectví, který jsem poznal ještě ze srpna a září 1968, kdy tam otec Lang a jeho kolegové tolik vykonali pro uprchlíky z Československa. Tam se i v následujících letech scházeli pravidelně členové londýnské pobočky *Společnosti pro vědu a umění* a JWB snad nevynechal ani jednu schůzku, ať již jako posluchač a debatér nebo jako přednášející.

Přístup k velkým knihovnám Britského muzea a londýnské fakulty pro slovanská a východoevropská studia (School of Slavonic and East European Studies) mi umožnil dohnat alespoň některé hluboké mezeiry ve znalosti početných Brügelových prací, kam patří např. i jeho průkopnický článek o vysídlení sudetských Němců ve *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*⁵, ve kterém podal jako jeden z prvních vyváženou genezi sudetoněmecké otázky od vzniku první republiky a zejména vývoj postoje Edvarda Beneše k německému problému.

Náhoda tomu chtěla, že můj pobyt v Anglii se překrýval s nejnplodnějším obdobím v Brügelově spisovatelské činnosti. Roku 1967 vydalo mnichovské nakladatelství Nymphenburger Verlagshandlung 1. díl *Tschechen und Deutsche 1918–1938*.⁶ V roce 1973 vyšly JWB hned kníž-

⁴ Moje krátká studie o vojensko-politických aspektech obrany ČSR na vrcholu sudetské krize byla toho výsledkem: HAUNER, Milan. *Září 1938 – Kapitulovat či bojovat?* In: *Svědectví* 49/1975.

⁵ BRÜGEL, Johann Wolfgang. *Die Aussiedlung der Deutschen aus der Tschechoslowakei. Versuch einer Darstellung der Vorgeschichte*. In: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 8, 2/1960, s. 134–164.

⁶ BRÜGEL, Johann Wolfgang. *Tschechen und Deutsche, 1918–1938*. München 1967. Recenzi bylo hojně a vesměs v důležitých periodících, např. *The Times Literary Supplement*, 6.7.1967 na titulní stránce.

ky dvě: *Czechoslovakia before Munich*⁷ a *Stalin und Hitler: Pakt gegen Europa*⁸. *Czechoslovakia before Munich* je shrnutí 1. dílu ve stručnější podobě a stala se zřejmě nejznámější Brügelovou knihou.⁹

Měl jsem příležitost recenzovat Brügelovu knihu *Stalin a Hitler. Pakt proti Evropě*, která pojednávala o tragickém období 1939–1941. JWB v ní použil 394 dokumentů, většinou už publikovaných. Doplnil je jedinečnými ukázkami ze svého osobního archivu, kam po léta ukládal citáty Klementa Gottwalda, Waltera Ulbrichta, či Maurice Thoreze, aj. Osobně bych je hodnotil jako příklady polemické zručnosti JWB. Nicméně v očích tehdejších nejvyšších kapacit na historii nacistického Německa JWB vážně narušil nepsaná cechovní pravidla historiografie. Vytýkali mu, že jeho způsob drastického krácení dokumentů vede spíše ke karikatuře historie, protože „místo historického vysvětlení mu jde především o morální odsouzení.“¹⁰ „Komu je určena tato kniha?“, táže se Eberhard Jäckel v recenzi provokativně nazvané *Im Geiste des Kalten Krieges*. Asi těm, co ještě věří v legendu důsledného antifašistického postoje komunistů. Dnes už ale nestačí, zdůrazňuje Jäckel, že místo historického výkladu budeme rozdávat kolem dokola jen špatné známky za nemravné chování.¹¹

V následujícím roce 1974 vyšel druhý díl *Tschechen und Deutsche 1939–1946*.¹² Ne sice tak objemný jako první, ale stejně bohatý, ne-li bohatší, co do pramenů v podobě pamfletové literatury a vzácných tiskovin, které měl JWB k dispozici ve svém archivu. Snažil jsem se být úzkostlivě objektivní a posloužit čtenáři při četbě tohoto navýsost důležitého a svou povahou kontroverzního tématu. Vedle tendenčních souborů dokumentů, které vznikly v Československu před rokem 1990 a ve Spolkové republice Německo pod patronací sudetoněmeckých organizací, měl JWB přeci jen otevřený přístup k archivním sbírkám v Německu, v Anglii (zejména ke korespondenci Foreign Office ohledně Čes-

⁷ BRÜGEL, Johann Wolfgang. *Czechoslovakia before Munich. The German minority problem and the British appeasement policy*. London 1973.

⁸ BRÜGEL, Johann Wolfgang. *Stalin und Hitler: Pakt gegen Europa*. Wien 1973.

⁹ *The Times Literary Supplement*, 27.7.1973.

¹⁰ HILLGRUBER, Andreas. *J. W. Brügel. Stalin und Hitler. Pakt gegen Europa*. In: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 23/1975, s. 256–258.

¹¹ JÄCKEL, Eberhard. *Im Geiste des Kalten Krieges*. In: *Die Zeit*, 8. 2. 1974.

¹² BRÜGEL, Johann Wolfgang. *Tschechen und Deutsche, 1939–1946*. München 1974.

koslovenska a řešení sudetoněmecké otázky uložené v Public Record Office) a v USA. Vedle toho existovaly samozřejmě publikované diplomatické prameny, zejména Akten zur deutschen auswärtigen Politik a Foreign Relations of the United States. Pokud vím JWB nečetl rusky a ruských dokumentů v překladu téměř nepoužíval.

Recenzi jsem napsal a odeslal. Myslel jsme si, bláhový, že tím pro mne tato záležitost skončila. Avšak, chyba lávky! Neznal jsem své pappenheimské! Zanedlouho po publikaci mojí recenze jsem dostal od JWB dopis obsahující ne jednu, ale celý katalog kritických připomínek. Tvrdíte, JWB psal docela věcně, že jsem nedodržel chronologii, dopustil se nepřesností, atd. Můžete mi označit přesně o které stránky, event. poznámky se jedná?! Co naplat. Musel jsem si rezervovat nadcházející víkend, abych si znovu přečetl své poznámky a osvěžil si pasáže z Brügelovy knihy. Bohudík jsem tyto problematické pasáže našel bez velkého zdržování a mohl tak autora uspokojit. JWB opověděl skoro obratem; zase věcně a neosobně. Beze stopy humoru, ale i bez jakékoliv výčitky. Ve většině podobných případů – a hovořím na základě trpké i bohaté osobní zkušenosti – bych si asi znepřátelil kolegu-historika možná nadosmrti. Ne tak JWB. Nepředstíral, že byl především polemickým žurnalistou, nikoliv katedrovým historikem. Ačkoliv ho rakouská vláda vyznamenala profesorským titulem, bral to spíše jako projev kolegiálního uznání od vládnoucí rakouské sociální demokracie, jejichž ministry a funkcionáře znal. JWB přijal moje připomínky, zejména pokud se týče posunuté chronologie a nepřesných citací, naprosto věcně bez sebemenší známky hořkosti. Dokonce mi poslal průklep dopisu, ve kterém instruoval redaktora nakladatelství Nymphenburger Verlag, aby do příštího vydání knihy mé připomínky zahrnul.

Mezitím se na historické scéně objevil mladší americký historik, Ronald Smelser z University of Utah, který se vrhl na studium sudetského problému v ČSR a který se musel jednoho dne nevyhnutelně dostat do konfliktu s Brügelovým jednostranným portrétem Konrada Henleina. JWB totiž zastával tezi, spíše intuitivně, jak se často novinářům stává, ale o to svěřepěji, že Henlein byl de facto Hitlerovým agentem, snad ještě před vznikem *Sudetendeutsche Heimatsfront* (SdH), přejmenované brzy na *Sudetendeutsche Partei* (SdP), aby se mohla zúčastnit parlamentních voleb v roce 1935 – a k nemilému překvapení mnohých dokázala jako nejsilnější strana v ČSR i vysoce zaskórovat.

V té době jsem žil již v Americe a můj kontakt s dr. Brügelem byl omezen na korespondenci. Ronalda Smelsera jsem potkal jednoho dne na konferenci v Pittsburghu. O přestávce se mne zeptal, jestli tuším, proč mu JWB nemůže přijít na jméno. Upozornil jsem ho na vstupní pasáž v jeho vlastní knize, kterou polemicky naladěný Brügel nemohl přečíst jinak, nežli jako doslovné vypovězení války.¹³ V témže roce vyšla Smelserova ostrá kritika Brügelova. Brügelovi prý nejde ani tak o historickou analýzu, jako o vynášení hotového rozsudku. Smelser vytykal Brügelovi, že schéma henleinovsko-hitlerovské konspirace proti československému státu je zjednodušený stereotyp, kterým se nedají vysvětlit časté konflikty a krize uvnitř samotného sudetoněmeckého hnutí; stejně tak jako neuspokojuje Brügelovo líčení anglických politiků jako naivních hlupáků, kteří neprohlédli včas Henleinovo přetvářování.¹⁴

JWB si samozřejmě nedal ujít příležitost k odvetě. Jeho polemic- ký temperament, zocelený zkušenostmi v exilu, si v ničem nezadal s mladším Smelserem. Další Smelserův provokativní článek *Nazis Without Hitler: The NSDAP and the First Czechoslovak Republic*¹⁵ přilil jen více oleje do už tak rozpáleného Brügelova kotle. JWB se revanšoval Smelserovi celým katalogem nastrádaných citátů. Brügelova teze je patrná již v názvu jeho kritické odpovědi: *Nazis without Hitler? Nazis before Hitler! The Story of the DNSAP*.¹⁶ Tím JWB jasně definoval svou tezi. Nedokázal ji však doložit nezbytnými důkazy, které by prokázaly, že *Deutsche Nationalsozialistische Arbeiterpartei* (DNSAP) založená v Čechách jako „protonacistický“ spolek již na počátku století, jež měla v pražském parlamentu až do svého rozpuštění 1933 vždy několik poslanců, přijímala direktivy od Hitlerovy sesterské NSDAP. Smelser se nedal přesvědčit Brügelovou zjednodušenou konstrukcí, jakoby DNSAP byla dvojčetem mnichovské NSDAP a že na Henleina je třeba se dívat od samého začátku jako na představitele Hitlerovy páté kolony v ČSR.

¹³ SMELSER, Ronald M. *The Sudeten Problem 1933–1938. Volkstumspolitik and the Formulation of Nazi Foreign Policy*. Middletown 1975, s. 3.

¹⁴ Týž, J.W. Brügel. *Tschechen und Deutsche, 1918–1938*. In: *Central European History*, 8/1, March 1975, s. 73–77.

¹⁵ Týž. *Nazis Without Hitler: The NSDAP and the First Czechoslovak Republic*. In: *East-Central Europe*, 4/1, 1977, s. 1–19.

¹⁶ BRÜGEL, Johann Wolfgang. *Nazis without Hitler? Nazis before Hitler! The Story of the DNSAP*. In: *East-Central Europe*, 6/1, 1979, s. 40–46.

Smelser naproti tomu přesvědčivě argumentoval, že Henleinovy politické počátky před založením SdH nemohly být spojovány s českými nacisty (DNSAP), protože Henleina a jeho spolupracovníky vyneslo na povrch turné hnutí a organizace bývalých frontových vojáků (Kamaradschaftsbund). Dosavadní historické bádání nepřineslo důkazy o přímém kontaktu mezi Hitlerem a Henleinem předcházející anšlusu Rakouska, kdy bylo setkání obou politiků poprvé doloženo. Henlein byl sice představen Hitlerovi v roce 1936 spolu se stovkou dalších během berlínské olympiády, ale důkazy o konspiračních úmyslech vyvěrajících z tohoto setkání nebyly dosud sneseny, třebaže bylo veřejným tajemstvím, že Henleinova SdP dostávala vydatnou a pravidelnou finanční podporu z říše pro svůj tisk a propagandu.

Za důležitý mezník v krátké historii SdP je považován Henleinův dlouhý dopis Hitlerovi z 19. listopadu 1937,¹⁷ ve kterém vyjádřil své přesvědčení, že nevidí možnost dorozumění mezi Němci a Čechy v Československu a že řešení může přijít pouze z říše a to cestou „přivtělení“ („Einverleibung“) sudetoněmeckých území, ba celého česko-moravsko-slezského prostoru k říši... což ovšem nesmí hlásat na veřejnosti, dokud SdP existuje jako legální strana uvnitř Československa hlásícího se k demokracii, jehož integritu musí na veřejnosti hájit.¹⁸ Stalo se tak měsíc po tzv. teplickém incidentu, který je považován za přelom v politice SdP vůči pražské vládě. Hitler sice na dopis neodpověděl, ale s Henleinovou dvojčejnou taktikou zřejmě souhlasil. Potvrdil to během první společlivě doložené audience s Henleinem, krátce po anšlusu Rakouska, 28. března 1938 v Berlíně, kdy si Henlein vymohl, že cílem jeho taktiky bude žádat vždy více, tak aby Praha nemohla jeho požadavky nikdy uspokojit.¹⁹

Brügelovu novinářskou dovednost hbitě ale zásadně reagovat na velká témata doby, jsem ocenil znovu během urputné polemiky mezi domo-

¹⁷ Adresován ministrovi zahraničí K. von Neurathovi s žádostí o předání kancléřovi. Po zpracování dokumentu doporučil stat. tajemník v. Weizsäcker, aby schůzka s Henleinem se zatím nekonala: *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918–1945*. Baden-Baden 1950-. Serie D, díl II (cit. *ADAP/D/II*), # 23. Smelser nazval Henleinův dopis „the document of submission.“

¹⁸ Tamtéž, s. 41, 47. Srv. též BRÜGEL, Johann Wolfgang. *Tschechen und Deutsche, 1918–1938*. München 1967, s. 327.

¹⁹ *ADAP/D/II*, #107.

vem a exilem na téma odsunu. Tato polemika, vyvolaná ostře kritickou statí anonymního slovenského autora *Danubia* (Ján Mlynárik), zaplnila od roku 1978 stránky časopisu *Svědectví*.²⁰ JWB byl jedním z prvních, kdo se přihlásil o slovo. Imponovala mi především Brügelova schopnost nahradit nacionalistický argument kritériem všelidským a jeho obrana lidských práv. Vzpomněl si totiž, jak v padesátých letech diskutoval na téma odsunu s českými kolegy v Londýně. Když tehdy argumentoval, že zbavení se tří milionů vlastních obyvatel znamenalo „abdikaci víry v politickou demokracii,“ která by měla být schopna řešit i ty nejkomplikovanější otázky, reagovali kolegové tím, že to není tak důležité, protože se Němci stejně s odsunem smíří. JWB prý jim odpověděl, že na tom pramálo záleží, „poněvadž Češi by se s tím smířit neměli.“²¹

Chtěl bych ještě přidat několik myšlenek k tomu, jak JWB zakončil druhý díl své knihy *Češi a Němci 1939–1946*. Ukončil jej tím, že označil Adolfa Hitlera za hrobaře (Totengräber) sudetských Němců a vůbec všech Němců, kteří ztratili v letech 1945–46 svůj domov (Heimat).²² Náhlé použití jména německého diktátora jako hlavní příčiny zkázy sudetských Němců muselo překvapit mnohé čtenáře, protože tento kauzální řetězec počínající Hitlerem se ani v jednom díle *Čechů a Němců* nevyskytuje.

Myslím, že dnes už se nemůžeme spokojit s odsunutím tak kolosální viny jako byla vina za rozpoutání druhé světové války a jejich důsledků na jednoho osudového historického činitele, třebaže se jmenoval Hitler a jeví se nám jako střed všech ohavností světa. Nezapomeňme také, že téměř všichni nacističtí váleční zločinci se před soudem uchylovali k této průhledné taktice, kterou bylo svalit hlavní vinu na mrtvého Hitlera, aby tím zmenšili svou osobní zodpovědnost. S Hitlerem musíme odsoudit i celý neblahý trend německých dějin směřujícím k výlučnosti, nadřazenosti a k pokusu nastolit světovládu. Filosof a pedagog Friedrich Wilhelm Förster (1869–1966), významný německý pacifista – kterého snad JWB poznal osobně (?) – považoval Hitlera za posledního, zato však konsekventního vykonavatele naprosto perverzní německé

²⁰ DANUBIUS. *Těžko o vysídlení československých Němců*. In: *Svědectví* 57/1978, s. 105–122.

²¹ Tamtéž, s. 103–104.

²² BRÜGEL, Johann Wolfgang. *Tschechen und Deutsche, 1939–1946*. München 1974, s. 273.

Ostpolitik.²³ Försterův ideál byla federalizovaná střední Evropa, nikoli Evropa rozdělená na národní státy. Jeho vzorem byl Konstantin Frantz, důsledný federalista a oponent Bismarckova sjednocování Německa ohněm a mečem pod pruskou orlicí. V Hitlerovi, ve kterém Förster viděl pokračovatele Bismarckovy negativní politiky, bylo jistě mnohem více jedovatých esencí nežli jedna zkažená Ostpolitik.²⁴

Oslavy Brügelových osmdesátých narozenin v roce 1985 jsem se už v Anglii nezúčastnil. Mezi jeho gratulanty byla řada významných osobností. V paměti mi utkvěli moji přátelé: sympatická gratulace z pera mého cambridgeského tutora Petra Sterna²⁵ anebo gratulace od mého vzácného kolegy Jaroslava Krejčího, která byla přečtena v českém vysílání BBC. Kdo mohl tušit, že za necelý rok a půl už tu dr. Brügel nebude.

Zpráva o smrti dr. Brügela mne zastihla také v Americe.²⁶ Korespondoval jsem si ovšem s jeho paní Josefínou. Byl jsem nicméně mile překvapen, kolik nadšených nekrologů se objevilo, například od lidí, od kterých jsem to naprosto nečekal, protože s JWB neustále polemizovali.

To, čeho jsem si u JWB nejvíce vážil a co pro mne jako absolventa komunistických škol a částečně i univerzit, bylo osvěžujícím objevem, byla jeho naprosto nenucená německo-česká dvojjazyčnost, kterou už jsem pokládal za dávno vyhynulou následkem druhé světové války. Spoluobčanům německého jazyka, kteří se neprovinili kolaborací s nacisty, nebylo po roce 1945 dovoleno na veřejnosti hovořit vlastní mateřtinou. Ti, kteří nedokázali změnit svou identitu, anebo jim to připadalo absurdní jako manželům Brügelovým, dali přednost opakovanému exilu, aby si uchovali svou lidskou důstojnost a udrželi si svou víru v demokracii.

Rád bych zakončil svou vzpomínku na JWB citátem, který si on sám vybral do záhlaví své práce *Češi a Němci 1918–1938*, která byla konečně přeložena do češtiny. Je to jeden z Goethových citátů, ke kterým se JWB

²³ FÖRSTER, Friedrich Wilhelm. *Erlebte Weltgeschichte 1869–1953*. Nürnberg 1953, s. 172–178.

²⁴ Josef Goebbels označil při pálení knih 10.5.1933 Förstera jako *Gesinnungslump und politischer Verräter*. Z iniciativy prezidenta Beneše bylo nejznámější dílo Försterovo, *Europa und die deutsche Frage* (1937), přeloženo a dvakrát česky vydáno, srv. FÖRSTER, Friedrich Wilhelm. *Evropa a německá otázka*. Přeložila A. Birnbaumová, předmluva Jan J. Růckl. Praha 1938. Totéž. Praha 1948.

²⁵ STERN, Petr. *Johann Wolfgang Brügel*. In: *The Historical Journal*, 28/4, 1985.

²⁶ *The Times*, 20.6.1986.

rád vracel. Bylo by hezké, kdybychom my všichni dokázali překonat nacionální nenávisť ještě před dosažením šedesátky, tak, jak to popsal Goethe v jednom ze svých rozhovorů s Eckermannem (14.3.1830). Kdyby většina našich otců a dědů byla schopna řídit se Goethovým pravidlem už ve třicítce, zachránilo by to možná Evropu od obou světových válek a jejich hrůz, včetně hromadných likvidací, deportací a odsunů. JWB mi připadal jako člověk, který se snažil Goethův ideál naplnit. Když jsem ho poznal, byl jistě ve věku, kdy se kvalifikoval pro Goethův požadavek: „Nacionální nenávisť je prazvláštní věc. Na nejnižším stupni kultury vy- padá nejsilněji a nejběsileji. Existuje však také stupeň, na kterém ji vůbec nenajdete a na němž si člověk připadá jakoby stál nad národy: po- cituje štěstí či bolest národa sousedního jako by totéž postihlo jeho vlast- ní národ. Tento stupeň odpovídal mé povaze a utvrdil jsem se v něm ještě než jsem dosáhl šedesáti let.“

Résumé:

Milan Hauner

Begegnung mit Johann Wolfgang Brügel

„Überhaupt ist es mit dem Nationalhaß ein eigenes Ding. Auf den untersten Stufen der Kultur werden Sie ihn immer am stärksten und häufigsten finden. Es gibt aber eine Stufe, wo er ganz verschwindet und wo man gewissermaßen über den Nationen steht, und man ein Glück oder ein Wehe seines Nachbarvolkes empfindet, als wäre es dem eigenen begegnet. Diese Kulturstufe war meiner Natur gemäß, und ich hatte mich darin befestigt, ehe ich mein sechzigstes Jahr erreicht hatte.“ (Goethe im Gespräch mit Eckermann, 14.3.1830) Äußerst selten findet man Menschen, auf die das berühmte Goethe-Zitat zutrifft. Zu diesen Menschen gehörte JWB. Dass er selbst diese weisen Zeilen als eine ständige Herausforderung empfunden hat, bezeugt die Wahl dieses Ausspruches als Motto für seine wohl gewichtigste Arbeit, Tschechen und Deutsche.

Der Autor dieser Erinnerung, Jahrgang 1940, teilte im englischen Exil wenigstens eine Phase des ereignisreichen Lebenslaufes mit dem fast zwei Generationen älteren JWB. Wie JWB kam er nach England als Exulant, allerdings viel später, im Jahre 1968 nach der Unterdrückung des Prager Frühlings. Im Sommer 1971 hat Hauner durch die Veröffentlichung eines winzigen Leserbriefes an die Londoner Times JWBs Aufmerksamkeit auf sich gezogen. Seine Kritik der häufig missbrauchten sowjetischen Behauptung, die Tschechoslowakei im September 1938 durch eine aktive militärische Hilfeleistung unterstützt zu haben, hat die beiden Exulanten mit böhmischen Wurzeln zusammengebracht. Der Verfasser beschreibt weitere Begegnungen mit JWB in der geistig fruchtbaren Atmosphäre der britischen Hauptstadt in den späteren 70er Jahren. Zwei Werke von JWB hat er damals rezensiert, den 2. Teil der Tschechen und Deutsche, 1939–46, und den Dokumentarband, Stalin und Hitler 1939–1941. Obwohl JWB in einigen Fällen mit Hauners Kritik nicht einverstanden war, blieb das freundschaftliche Verhältnis zwischen den beiden auch weiterhin erhalten.

Hauner beschreibt auch wichtige Momente aus der lebhaften Polemik zwischen JWB und dem amerikanischen Historiker Ronald Smelser, bei der es besonders um die Interpretation der Person von Konrad Henlein und dessen Abhängigkeit von Berlin ging. JWB hat auch in die bekannte Vertreibungs-Diskussion von 1978 miteingegriffen, die durch die „Danubius Thesen“ verursacht worden war und zwischen den Dissidenten in der Heimat und dem Exil ausgetragen wurde. Kurz vor dem Schluss weist der Verfasser noch auf die vieldeutige Brügel'sche Bezeichnung von Hitler als dem „Totengräber des Sudetendeutschtums“ hin und erwähnt die ergänzenden Gedanken zu diesem Thema durch einen anderen wichtigen deutschen Emigranten, F. W. Förster.

Ad vocem: Prager Aufruf.
Nejen ze života
Johanna Wolfganga Brügela

O díle a o politickém angažmá Johanna Wolfganga Brügela (dále jen JWB) se v zasvěcenějších kruzích leccos ví. O jedné pozoruhodné epizodě z jeho života se však neví a ani vědět nemůže. Je zakódována v hrstce nikdy nezveřejněných Brügelových dopisů adresovaných historikovi Vilému Prečanovi v letech 1984–1986¹ – tedy v době, kdy Prečan žil a působil v exilu, kde pobýval také Brügel.

Texty jsou psány s mimořádným zaujetím a ve svém celku představují cennou sondu do programotvorné debaty chartistů, která se rozpoutala v první polovině osmdesátých let. Některé texty předával Vilém Prečan významným aktérům české opozice a mluvčím Havlovi, Šimečkovi, Dienstbierovi a dalším. Není tedy od věci předpokládat, že v úsilí českého disentu ujasnit si, odkud přichází a kam jde, zanechal i Brügel dosud nepřečtenou stopu.

V možnostech mého příspěvku samozřejmě není zabývat se všemi aspekty Brügelova angažmá. Soustřeďuji se proto na ostrou kritiku takzvané *Pražské výzvy* v textu nadepsaném *Ad vocem: Prager Aufruf*.² Text je datován 19. března 1985 a obnáší asi 50 řádků strojopisu. Výzva sama je pak otevřeným dopisem, jenž je adresován kongresu zastřešující organizace západních mírových hnutí Evropského nukleárního odzbrojení – END. Výzva obracela pozornost na křiklavou středoevropskou anomálii, kterou ještě v polovině osmdesátých let představovalo rozdělené Německo a povzbuzovala k překonání tabu, jímž se mírová smlouva s Německem stala. Nikoli kvůli modrým očím Němců, jak se tenkrát říkalo, ale kvůli „míru a svobodě“ v Evropě.

¹ Dopisy se nacházejí v pozůstalosti Johanna Wolfganga Brügla, Archiv der sozialen Demokratie der Friedrich-Ebert Stiftung, Bonn.

² Faksimile Brügelova textu *Ad vocem: Prager Aufruf* se nachází v obrazové příloze na konci knihy pod číslem 20.

Nekonvenční pointa výzvy zřejmě rozhodla o tom, že se stala nejčastěji citovaným dokumentem z intelektuální dílny českých disidentů. Po téměř samovolném pádu berlínské zdi 9. listopadu 1989 a německém sjednocení, dříve než se rok s rokem sešel, se stala také dokumentem nejslavnějším.

Johann Wolfgang Brügel zesnul v roce 1986, sjednocení Německa se tedy nedožil. Jeho názor, že expozice německé otázky byla krokem zcela pochybeným,³ bychom tedy mohli považovat za věc dějinami „vyřízenou“. Brügel však nebyl muž, který střílel pánubohu do oken. Byl to muž pevných zásad, a kdyby se byl dožil oslavovaného „zázraku“ roku 1989, jistě by si byl všiml, že mezi předpoklady *Pražské výzvy* a vlastním „skutkovým dějem“ zeje docela slušná mezera. Proces sjednocení Německa se totiž neuskutečnil na základě programového spojení všech hlavních segmentů evropské demokracie a na základě součinnosti Helsinek „shora“ i „zdola“ (což byl základní postulát výzvy), ale především na základě konzervativně laděné iniciativy německého kancléře Helmuta Kohla.

I.

Klíč k Brügelovu přemýšlení o *Pražské výzvě* nabízí jeho řečnická otázka: „Was soll durch ‚Annäherung‘⁴ von demokratischer EG und undemokratischer RGW erreicht werden? Annäherung von Feuer und Wasser?“ Čeho se má dosáhnout „sblížením“ demokratického Evropského společenství (ES) a nedemokratické Rady vzájemné hospodářské pomoci (RVHP). Sblížení ohně a vody?

Johann Wolfgang Brügel samozřejmě musel vědět, že sblížení „ohně a vody“ v jakémsi smyslu již dávno začalo. Ohlašovala je strategická formule *změny prostřednictvím sblížení* (*Wandel durch Annäherung*), která vzešla z dílny německé sociální demokracie už na počátku 60. let 20. století. Z takto přehozené strategické výhybky polemizující s fundamentalistickým antikomunismem se zrodila německá („Brandto-

³ „Ganz verfehlt scheinen mir die Bemerkungen über die Teilung Deutschlands.“ (JWB)

⁴ Uvozovky JWB.

va“) východní politika, která vyvrcholila smlouvami Spolkové republiky Německo se Sovětským svazem, NDR a s ČSSR (v letech 1971–1973). Bez ní nebylo myslitelné ani radikální „sblížení“ Západu s Východem v procesu Konference o bezpečnosti a spolupráci (1972–1975) a už vůbec ne přijetí pověstného Závěrečného aktu 1. 8. 1975 v Helsinkách.

V Brügelově řečnické otázce o ohni a vodě z roku 1985 se zrcadlila spíše skepse vůči helsinskému procesu. Pro Sověty měl být především potvrzením územní a politické reality, která se vytvořila v Evropě v důsledku druhé světové války a poválečného vývoje, a nástrojem mezinárodní spolupráce v podmínkách mírového soužití, jež by šla „reálnému socialismu“ k duhu. Ale takto vykalkulovaný cíl se zvrtil: procesy, které uvedly Helsinky do chodu a urychlily ideologický rozklad „komunistických“ mocenských elit, generovaly stále účinnější nápor hnutí za občanskou svobodu (Helsinek „zdola“), které vyvrcholily pokojnou středoevropskou revolucí a kolapsem sovětského impéria.

Zvláště konzervativní skeptici vidí ovšem věci jinak. Soudí, že zánik komunismu by s ohledem na jeho vnitřní slabost nastal tak jako tak. A někdy se dokonce soudí, že helsinský proces byl spíše brzdou než motorem změny, že helsinský „historický kompromis“ vítězství Západu ve studené válce spíše oslabil a znehodnotil. Stoupenci tohoto vidění světa, v němž se studená válka mění v neměnnou konstantu čtyř dekad „zločinného, nelegitimního a zavrženíhodného“ režimu, jsou obvykle přesvědčeni, že hlavním činitelem „vítězství Západu ve studené válce“ byla politika „uzbrojení“ Sovětského svazu prosazovaná Ronaldem Reaganem, konzervativní nápor proti sociálnímu státu ztělesněný Margaret Thatcherovou a duchovní ofenzíva Jana Pavla II. Tedy světodějné vnější faktory bezvýznamné vnitřní evoluce.

Myšlení Johanna Brügela tímto konstruktem jakýchsi paralelní dějin samozřejmě nevysvětlíme. Jeho problém také netkví v tom, že už v roce 1985 nezahlédl to, co se odehrálo na konci dekády (nezahlédl to pochopitelně ani iniciátoři a autoři *Pražské výzvy*). Jeho problém tkví ve skutečnosti v tom, že nezahlédl to, co měl před očima: že mocná západní mírová hnutí první poloviny osmdesátých let nebyla jen podnikem prázdných „naparovačů“ („Wichtigmacher“), ale nereflekтовanou formou Helsinek „zdola“, a tedy přirozený spojenec helsinských občanských skupin rozbíjejících coby Helsinky „zdola“ mříže sovětské impériální klece zevnitř.

Byla to mírová hnutí, která nastolila otázku změny statu quo svou vizí rozpuštění obou vojensko-politických bloků. A nebylo rozhodující, že ji nastolila s pacifistickými iluzemi a jednostrannostmi. Rozhodující bylo, aby jejich východní protějšek našel cestu ke společné programatice. Autoři *Pražské výzvy* ji našli v „helsinské výhradě“ sociálnědemokratického kancléře Helmuta Schmidta: v jeho deklaraci práva Německa na mírovou smlouvu, které trvá. Německé helsinské výhradě čelila sovětská politika ideologickou hradbou, jejíž nejjobskurnější součástí byla doktrína o vzniku dvou německých národů – národa socialistického a kapitalistického. Jejím praktičtějším ekvivalentem byla devíza „Nic není otevřeno!“ Platilo-li pro německého kancléře, že nárok Němců na mírovou smlouvu neměnně trvá, pak pro Moskvu platilo, že územní i politický status quo v evropském středu je nezměnitelný: ať si němečtí „revanšisté“ myslí a hlásají cokoli. Definitivní není jen hranice na Odře a Nise, ale i NDR jako plod vítězství socialismu na německé půdě, a pravověrní socialisté si mohou počkat, až k socialismu dozraje i Západ.

Nic tak nevyovídá o iluzornosti těchto postulátů jako charakter dramatické proměny německé krajiny na přelomu let 1989–1990. Před pádem berlínské zdi volaly zástupy obyvatel NDR *Wir sind das Volk!* (*My jsme lid!* = my, na ulicích, nikoli vy, v sekretariátech státostrany) a sotva zeď padla, šířila se jako oheň ve stepi její třaskavá obměna: *Wir sind ein Volk!* (*Jsmo jeden národ!*). Do téhož povážlivého schodku v realistickém odhadu dějinné situace zapadá i vyjádření Michaila Gorbačova z roku 1987. „Sjednocení Německa,“ prohlásil Gorbačov tenkrát (a navíc v knize o perestrojce!), „je otázkou zcela spekulativní.“ Aktuální měla být za sto let. (Dlužno dodat, že v nejosvícenějších okruzích sovětských elit, které se ještě ke slovu nedostaly, se smýšlelo jinak).

Na pozadí tohoto obrazu vynikne „neopatrnost“ Gorbačovova záslužného odvolání Brežněvovy doktríny o společné obraně socialismu. Doktrína vznikla jako odůvodnění intervence v Československu a vyžadovala tedy takovou intervenci v protisměru, která by konsolidovala demokratický obrat v evropského středu i shora. Absence takovýchto kroků mohla mít jen jeden efekt, a ten se dostavil: situace v zemích stále ještě satelitních musela metropoli přerůst přes hlavu.

II.

V našem kontextu však není nejdůležitější to, že se nekonaly kroky napravující kalamitní důsledky intervence přímo v Československu, a nepřímou i v NDR (nabízely se v souvislosti s návštěvou Michaila Gorbačova na počátku jara 1987). Ba, ani to, že sovětské předání nemohli dorůst ke strategii založené na univerzalistické původnosti evropské myšlenky. Nejdůležitější je fakt, že jejich slabý smysl pro dějinnou realitu korespondoval s obdobným, a zdaleka nikoli překonaným jevem na Západě. Německý filozof Peter Sloterdijk na něj po převratu narážel titulkem svého eseje *Pročtne Evropa?* z roku 1994. Výmluvnější nežli burcující titul eseje je jeho podtitul *Myšlenky o programu jedné světové velmoci na sklonku věku její politické absence*. Esej postuluje dvojjedinou nutnost: nutnost pročtení Evropy ze spánku, který byl produktem jejího subalterního postavení ve světě ovládaném dvěma supervelmocemi, a nutnost odpoutat se od tisícileté imperiální tradice „přenášení říše“ (translatio imperii).

Postoj sociálního demokrata Johanna Wolfganga Brügela k německé pointě Pražské výzvy představuje střípek evropské „ospalosti“, která zmohla i německou sociální demokracii tak, že „spát“ nechala i helsinskou výhradu. Jinými slovy: svou původnost vyjádřenou politikou sblížení Západu s Východem nedokázala vybavit druhým dechem.

Můžeme se dohadovat, co všechno německou demokratickou levicí do ospalého kouta zahnal. Jistě by přišla na přetřes krize klasického sociálního státu vybavující druhým dechem spíše konzervativní rivaly. Ale jakmile bychom se dotkli Margaret Thatcherové jako hlavní evropské ikony novokonzervativního či „revolučně“ konzervativního světa, narazili bychom na tutéž „ospalost“. Na konci roku 1989 ji z ní neprobudil ani sám pád berlínské zdi, ale program urychleného sjednocení Německa, který vyhlásil její německý kolega. Byla jím natolik vyděšena, že se vši svou energií začala přesvědčovat francouzského prezidenta Françoise Mitteranda o potřebě uzavřít britsko-francouzskou alianci s protiněmeckým hrotem. Marně. A není divu. Mitterandova Francie, jsouc zakotvena v ose Paříž – Bonn, neměla možnost se jí ze dne na den vzdát. Musela vsadit na úprk vpřed – na politickou integraci Evropy na širším a hlubším základě, pakliže chtěla účinně bránit evoluci strhávající Německo na cestu neoimperiálního „Sonderwegu“.

Mitterandův „úprk vpřed“ v mnohém osvětluje i pohyb „dole“. Velmi podobným „úprkem“ byla v jistém ohledu i německá pointa *Pražské výzvy*. V poslední instanci vzešla ze sporu o poválečné vysídlení českých Němců. Tuto otázku nastolilo *Frankenské prohlášení* významných reprezentantů exilu (mezi nimiž byli i čelní exkomunisté včetně Zdeňka Mlynáře) z roku 1987. Postulát demokratické plurality konkretizovalo „vylučovacím principem“ jako principem, který v české politice nabral dech právě vysídlením českých Němců. Skutečně dramatický přelom však představoval až příspěvek historika *Danubia* (Jana Mlynářika) od-suzující transfer Němců jako nespravedlivé vyhnání. Disent se zpolarizoval i se svým zázemím: na jednom jeho pólu se nahromadily resentimenty zabarvené nepříliš kritickým zatracováním „předků“, na druhém konci se objevila jejich neméně přímočará apologie. Hrozba destrukce zesílila, když se na půdě *Charty 77* začal vynořovat spor o vztah ke kontroverznímu mírovému hnutí a když Ronald Reagan na podporu projektu „hvězdných válek“ očitoval dokument *Charty 77* obracející se k západním mírovým hnutím zády. Tehdy začala už situace pro „úprk vpřed“ dozrávat. Bylo třeba konkretizovat program politické integrace Evropy na širším a hlubším základě tak, aby zahrnoval německou otázku způsobem, který by byl s to získat souhlas na obou pólech potenciálního opozičního společenství. *Pražská výzva* byla pokusem o vyřešení tohoto úkolu.

Na pozadí takto vyznačeného úkolu, se ostře rýsuje osobnost Johanna Wolfganga Brügela jako postava obrácená do budoucna. Podíval se historikovi Milanu Hüblovi, který jej překvapil svým „obratem v německé otázce, v níž to, co se dělo po válce, nejdříve odsoudil a pak ospravedlnil jako samozřejmost“, ale ani ho přitom nenapadlo ztotožnit se s táborem radikálních odpůrců tzv. Benešových dekretů, jejichž platformou se po převratu stalo *Smíření 1995* požadující dialog s „revizionistickou“ sudetoněmeckou politickou reprezentací. Ve svém londýnském exilu stál vně domácího sporu, ale zároveň s českou věcí intenzivně žil. Symbolizoval tak charakteristický rys doby: mocné tříbení duchů, z něhož měla vykristalizovat ideově politická orientace hnutí za občanskou svobodu.

III.

Ten, kdo se ocitl v klíčové dějnotvorné roli, byl ovšem Helmut Kohl, z něhož se rodil kancléř Sjednotitel. Na pořadu dne měl „anšlus“: přímočaré přičlenění východních německých zemí ke Spolkové republice. To se promítlo i v prokalkulované improvizaci náhražky mírové konference: v jednání na jaře 1990, které vešlo do dějin pod značkou 2 + 4 (oba německé státy + USA, SSSR, Velká Británie a Francie). Dále se jej zúčastnilo jen Polsko legitimizované svým geopolitickým postavením i nejtragičtějším válečným údělem a také neméně jedinečným zájmem na stvrzení postupimského ujednání ve věci západních hranic země.

Přičlenění východních zemí k Spolkové republice byla nejméně tvořivá destrukce reálného socialismu. Zatížilo německou společnost nadměrnými ekonomickými ztrátami, astronomickými finančními náklady a paternalistickou deformací identity východoněmeckých občanů právě v okamžiku, kdy se občany stali. Plody politiky, kterou původně iniciovala německá levice, padly do klína německé pravici a vývoj v Německu tak předznamenal ultrarestaurační výkyv v celém helsinském prostoru na východ od Labe.

Obecnější příčinou této evoluce byla všestranná vnitřní slabost proto-moderního socialismu. Rovněž slabost teoretická: jedním z jejích četných rysů byl slabý smysl pro geopolitické aspekty rozchodu s imperiální modernou. Brügelovo „ad vocem“ je v tomto směru zvláště poučným příkladem provozní slepoty. Školský příklad. Johann Wolfgang Brügel nepochyboval o tom, že mírová smlouva s Německem by byla „dobrou věcí“, ale důraz vzápětí posunuje do protisměru: mluvit o smlouvě prý „nic neznamená“, pokud se neřekne s jakým Německem má být uzavřena. Smysl tohoto „mit welchem (Deutschland)“ pak demonstruje tím, že tlačí do pozadí téma rozdělení Německa a vyzvedává téma nedemokratickému charakteru Německé „demokratické“ republiky, neboť o to, abychom odsuzovali rozdělení Německa, nejde. Jde o skutečnost, že osmnácti miliónům Němců jsou upírány demokratické svobody, jímž se těší padesát miliónů Němců.

Chtěl tím Brügel říci, že napřed je třeba instalovat demokratické poměry a teprve potom bude mít smysl mluvit o sjednocení Německa prostřednictvím mírové smlouvy? To by byla příliš nápadně neživotná konstrukce. Lze proto důvodně pochybovat o tom, že by mu byla zcela

cizí „finta“ *Pražské výzvy* spojující německý národní zájem na sjednocení země s potřebou obratu k demokracii v celé Evropě.

Spíše lze předpokládat, že pro Brügela bylo příliš samozřejmé to, co vůbec samozřejmě nebylo, a co se vyjeví, položíme-li si otázku, s jakým Německem se mírová smlouva uzavřít nemohla. Řeč je zde o politickém táboře v Německu, který si vysloužil ošklivý název „revanšisté“. Brügelovo přesvědčení, že vtažení německé otázky do debaty bylo „ganz verfehlt“, bylo totiž silně motivováno zkušeností, že sama expozice německé otázky nahrává komunistům, kteří budou disidenty pomlouvat jako spojence revanšistů.⁵ Slovo *die Revanchisten* přitom uvozovkami neopatřil. On je za revanšisty sui generis měl! A věděl, že Češi se revanšistů ve své velké většině štítí. A disidenty, kteří se přimlouvají za Němce, budou s nimi strkat do jednoho pytle. Zaregistroval ovšem, že *Pražská výzva* odmítá revizi hranic na Odře a Nise. Věděl také, že komunisté ji nebudou číst tak, jak je psána a míněna, a přitom jim „nelze zabránit, aby nešířili lži“. Proto rezignovaně dodal, že jim aspoň není nutno předkládat laciné záminky na stříbrném podnosu: „Man muss ihnen keine Vorwände gratis ins Haus liefern.“

V tomto postoji se promítla Brügelova pověstná nechuť k jakékoli odrůdě německého národovectví a zvláště k národovectví sudetoněmeckému. Je pověstná. Jeho vlivům čelil Brügel i na půdě sociální demokracie. Když se na počátku druhé světové války v Londýně štěpil sudetoněmecký exil na proud zhruba řečeno „československý“ a „protičeskoslovenský“, ani v nejmenším nezaváhal. Podobně jako nezaváhal, když se předák jeho skupiny Zinner rozhodl ke spolupráci s komunisty.

Brügel, dokonale obeznámený s německým politickým terénem, dobře věděl, že jeho konstantou jsou svazy vyhnanců (a významné části německých konzervativních politiků), které se s důsledky porážky hitlerovského Německa nesmířily. Odtud jejich sázka na takové vítězství svobody nad komunismem, které by Němcům umožnilo získat bez války to, co hitlerovské Německo svou válkou prohrálo. Přesně podle Jaspersova postulátu, že instancí, která rozhoduje o „politických vinách“ spojených s válkami, je vítěz války (nikoli individuální svědomí, jako v případě mravní viny, nebo soud, jako v případě viny kriminální). V daném případě se ovšem předsta-

⁵ „Setzt die Initianten des Pragers Aufrufs der Gefahr aus, von Moskau als Alliierte von Revanchisten verleumdet zu werden.“ (JWB)

va vítěze nepojí k historickému vítězi druhé světové války, ale k vítězi ve válce, která přišla po ní. K vítězi ve čtyřicetileté studené válce se „zločinným, nelegitimním a zavrženíhodným“ komunismem. Německá pointa takto pojatého vítěze zní: reálnými vítězi epochy válek dvacátého století nejsou Češi nebo Poláci, ale Němci. Ti nejporaženější jsou Češi: prohráli Masarykův stát, na nějž byli tak hrdí a proti němuž se Němci bouřili...!

Tak se vracíme ke kancléři Kohlovi: byl to totiž on, kdo těmto resentimentům vyšel vstříc v okamžiku, kdy to česká strana nečekala. Po podpisu *Česko-německé deklarace* v lednu 1997 na otázku, jak to bude s německým majetkem v Česku, odpověděl, že to je samozřejmě otázka otevřená. Jak to v takovýchto chvílích bývá, leckdo na české straně usoudil, že to je plod československé diplomacie z časů Jiřího Dienstbiera: měla se postarat o to, aby se věc zcela uzavřela už na jaře 1990 na konferenci 2 + 4. Je to složitější: o Deklaraci z roku 1997 prohlásil kancléř Kohl, že není konečnou stanicí v urovnávání vzájemných vztahů mezi Němci a Čechy, nýbrž mezistanicí (*Zwischenstation*). A sotva může být pochyb o tom, že konferenci 2 + 4 by hodnotil stejně i v tom případě, kdyby se jí Československo zúčastnilo.

Problém, který tkví v Kohlově odpovědi na otázku po majetku sudetských Němců, není totiž ryze právní, ba ani jen právně-politický. Jedna z klíčových tezí *Česko-německé deklarace* totiž stanoví, že obě strany si ponechávají svůj právně-politický názor na děje spojené se spornými pohledy na minulost. Ale co by se vlastně muselo s českými a německými právně-politickými stanovisky stát, aby se vztahy mezi oběma zeměmi odpoutaly od mezistanice a dospěly do stanice konečné? K odpovědi na takto vyhocenou otázku nelze dospět na poli ryze právních ujednání. Přesněji: v souhrnu všech dílčích ujednání a rozhodnutí nehovoří právo pro německou, nýbrž pro českou stranu. Pokud jde o ryze právní otázky, pak Češi už v konečné stanici jsou. Němci mohou vyvrátit toto stanovisko jen v případě, že vyvrátí tzv. Benešovy dekrety i Postupim jako historickou nespravedlnost a zločin.

Jít touto cestou znamená pokračovat na cestě dvacátého století „jako války“ a přenést tím války dvacátého století do století jednadvacátého. Alternativou tohoto postoje je aliance všech „probuzených“ Evropanů, Evropanů odhodlaných kriticky zpracovat a aktuálně „odpracovat“ minulost spojenou se všemi válkami dvacátého století. To je ovšem úkol dějinně-politický a v nejširším slova smyslu kulturní a komplexní.

IV.

V rozhovoru s Johannem Wolfgangem Brügelem o *Pražské výzvě* má z tohoto hlediska zvláštní místo jeho kritika dokumentu *Charty 77* publikovaného k výročí 21. srpna 1968 v londýnském týdeníku *New Statesman* dne 23. 8. 1985. Své zděšení nad tím, kam se *Charta 77* řítí, dává najevo hned první větou: „Měl jsem obavy, že *Pražská výzva* by mohla budit nové iluze, ale skutečnosti jsou mnohem horší“⁶ Charakteristický je údiv, který následuje vzápětí: „Nevím, proč chartisté hledají dohodu s „unilateralisty“ (čímž se myslí mírová hnutí volající po jednostranném jaderném odzbrojení Západu), kteří přinejmenším chtějí něco docela jiného a kteří by, kdyby zvítězili, chtěli nechtě docílili zániku Charty. Dokud chartisté trpělivě vysvětlovali, že nemůže být míru bez svobody, mělo to určitý smysl. Ale toto stanovisko *Pražská výzva* opustila“.

Johann Wolfgang Brügel se rozčiloval právem, kdekoli a kdykoli narázil na pacifistickou tendenci klást Západ a Východ na jednu úroveň přesně podle úsloví jeden za osmnáct, druhý za dvacet bez dvou.⁷ A ani v nejmenším se nemýlil, když útočil na pacifistickou krátkozrakost, která vidí zdroj násilí a války v tom, že se zbrojí (a nikoli v povaze zájmů těch, kteří zbrojí). Útočil také na mělkou představu o tom, že všechny neduhy světa tkví v bipolárně rozděleném světě jako takovém (a nikoli v tom, proč je rozdělen).

Ale pro tvrzení, že *Pražská výzva* opustila princip nedělitelnosti míru a demokracie nemá žádný vážný důvod: její autoři ani v nejmenším nepředpokládali, že Varšavská smlouva je symetrickým protějškem Severoatlantického paktu, poněvadž věděli, že je nástrojem obludné moci, která degradovala občany na poddané a spojence na satelity. Skutečný a zřejmě klíčový rozpor mezi autory *Pražské výzvy* a Johannem Wolfgangem Brügelem tkvěl v jiném vztahu či jiném pojetí západní společnosti: v jiné intenzitě a kvalitě kritického vztahu k Západu.

A neplatilo to jen pro exkomunisty typu Jiřího Dienstbiera, Jiřího Hájka a mé maličkosti. Pro Václava Havla byl komunismus „obrazem Západu ve vypouklém zrcadle“⁸ a demokracie neměla být podřízena

⁶ Text je psán česky.

⁷ Gleichsetzung beider „Grupierungen“ ist grundsätzlich verfehlt.“ (JWB)

⁸ HAVEL, Václav. *Moc bezmocných*. Hrádeček 1978.

„nesmyslnému ekonomickému růstu“ (a tedy ani zájmům „zbrojařů“). JWB sice poznamenal, že na Východě samozřejmě není všechno černé a na Západě všechno bílé a že proti mnohému z toho, co se děje na Západě, má mnohé výhrady,⁹ ale vlastní obsah této teze nerozvádí. Naopak. Rozhovor okamžitě vrací do kolejí „základní skutečnosti“ (*grundlegende Tatsache*), která tkví v tom, že „jedno uskupení představuje porobu (*Knechtschaft*) a druhé svobodu (*Freiheit*)“.

Autoři *Pražské výzvy* měli samozřejmě dost fantazie, aby si dovedli představit, že jistý segment mírových aktivistů by se mohl snadno stát bezděčným nástrojem sovětské politiky, ale z toho pro ně neplynulo, že sporný je étos hnutí jako celku. Nepovažovali je tedy za protivníky, ale za spojence v zápase o novou orientaci světa, a neobraceli se zády k jeho nabídce k dialogu. Václav Havel to opsal trochu omluvným výrokem o bazální disidentské slabosti pro mravní étos společenského angažmá, jež uprostřed vyspělé konzumní společnosti dává přednost starosti o osud světa.¹⁰

To byl ovšem dost podstatný rozdíl v pohledu na svět, zabarvený navíc Brügelovou identifikací s konzervativním autorem české provenience – s Václavem Rackem (pseudonym českého samizdatového publicisty). Závěry Rackovy výbojné polemiky s čelným představitelem Evropského nukleárního odzbrojení profesorem Edwardem P. Thompsonem v britském týdeníku *New Statesman* z jara 1983 charakterizoval Brügel jako „téměř klasické“. Ještě dráždivější kolorit dodává věci skutečnost, že Thompson v roce 1981 navštívil Prahu, a to na zpáteční cestě z Budapešti, ale na rozdíl od Maďarů mu prý Češi dveře neotevřeli (přesně podle pozdější Brügelovy emotivní rady). Thompsonova budapeštská přednáška přesto v českém disentu kolovala a byla předmětem vážných úvah. V květnu 1983 pak vyšel v Londýně sborník statí o míru a svobodě českých autorů, který uspořádal Jan Kavan a vydala jej jeho exilová agentura Palach Press. Vedle statí Jiřího Hájka a Ladislava Hejdánka byl do něho zařazen i můj otevřený dopis E. P. Thompsonovi, jenž Racek pro změnu dehonestoval jako produkt eurokomunismu v jeho nejsostifikovanější verzi.

⁹ „Ich habe an vielen Dingen im Westen vieles auszusezten.“ (JWB)

¹⁰ HAVEL, Václav. *Anatomie jedné zdrženlivosti*. Napsáno v Praze v dubnu 1985 pro mírový kongres v Amsterdamu a mezinárodní sborník o evropské identitě.

Rackova poněkud denunciačně strižena charakteristika měla logiku: můj jazyk byl jistě bližší austromarxistovi Hilferdingovi, autorovi díla o finančním kapitálu, jenž inspiroval Lenina, než „postimperiálnímu“ Peteru Sloterdijkovi, jenž chápal rozchod s tradičním přenášením říše/translatio imperii jako obrat v evropské „mýtomotorice“. A moje kritika pacifisticky laděné vize rozpuštění Varšavské smlouvy i Severoatlantického paktu musela konzervativce iritovat už proto, že výslovně zavrhovala „novokonzervativní“ rétoriku Margaret Thatcherové. A jako tečka za věcí může sloužit fakt, že na ideu spojení perspektivy míru s „novodemokratickým“ obratem, z něhož se měla zrodit Evropa samosprávná „navenek i dovnitř“ reagoval Edward P. Thompson, takto marxisticky orientovaný historik, uznalou statí, která vyšla v jeho knize *Heavy dancers* v roce 1985.

V.

Věcněji určuje vzdálenost mezi Brügelem jako sociálním demokratem atlantického stříhu a autory *Pražské výzvy* Brügelova obrana Severoatlantického paktu. Pakt podle Brügela „vznikl jen proto, aby ochránil svobodu, která ještě v Evropě (po válce) zbyla“ a stal se tak „nenahraditelnou zárukou míru a svobody v Evropě“.¹¹ Jeho rozpuštění a odchod vojenských jednotek USA z Evropy, což byl požadavek, který *Pražská výzva* mírovým hnutím koncedovala, proto, pokud trvají „současné hrozby“, nepřichází v úvahu.

I v takto naznačeném geopolitickém půdorysu světa se sice skrývá metafora demokratického ohně a nedemokratické vody, ale ani v tomto případě nejde o to, k jakému útvaru se pojí svoboda a k jakému poroba, ale o letitou tradici spojenou s proslulým varováním Dwighta Eisenhowera před manévry takzvaného vojensko-průmyslového komplexu, tj. před politikou podřizující demokracii „zbrojařům“. Ale fakt, že uvedené tradici JWB zjevně nevěnoval přímou pozornost, ač už se dva, tři roky přetřásal projekt hvězdných válek Ronalda Reagana jako projev syndromu přeexponované vojenské síly, neznamená, že si ji nevsímal nepřímo.

¹¹ „Der NATO-Pakt ist eine garantie für Frieden und Freiheit in Europa. Seine Auflösung und der Abzug der militärischen Verbände der USA kommen nicht in Frage, solange die heutige Bedrohung bestehen bleibt.“ (JWB)

To lze vystopovat z kritiky dokumentu vydaného mluvčími *Charty 77* k 21. srpnu 1985.¹² Podle JWB opakuje a zhoršuje některé omyly *Pražské výzvy*, nejpovážlivější je prý interpretace aktuálního vývoje v Sovětském svazu. Řeči o tom, že lidé sledují tamější „nový vývoj“ s oživením, že čtou a poslouchají Gorbačovovy projevy, mohou být dobrým argumentem proti husákovské strnulosti, píše Brügel, ale podněcují nové iluze o pánech v Moskvě. Brügel uzavírá: Nepamatuje si snad nikdo z autorů prohlášení jaké nesmysly se hlásaly před třiceti roky o Malenkovovi, když nahradil Stalina? Je skutečně vyloučeno, aby se lidé učili ze zkušenosti?

J. W. Brügel zjevně přehlédl propastný rozdíl mezi režimem, který se sotva vydal na cestu „destalinizace“, a režimem, který se potácel pozdními Helsinkami. Gorbačov nebyl replikou sporného Malenkova, podobně jako Alexander Dubček nebyl replikou Antonína Novotného. Gorbačov a Dubček reprezentovali zcela jiný historický stupeň, zcela jinou kvalitu a dynamiku rozkladu bezperspektivního režimu. Ale Brügel ostře vnímal nebezpečí, které plynulo z vlivu reformně komunistických iluzí na demokratickou opozici. Při vší úctě ke glasnosti a perestrojce Michaila Gorbačova nelze pominout, že nereprezentoval občanské hnutí za obrát k demokratickému míru (za likvidaci paktů), ale angažmá liberálního křídla imperiální elity za „trvalý mír“ mezi supervelmocemi.

Tato teze nás ještě jednou vrací k Brügelovu důrazu na mír „ve svobodě“ (není míru bez svobody), neboť to, co platí, je jen mír a svoboda.¹³ Brügelovo pevné přesvědčení, že *Charta 77* toto stanovisko opustila, se dotýká subtilního, ale zároveň význačného problému jazyka *Pražské výzvy* a dokumentů, které kritizuje. Jejich východiskem je pojem demokratický mír, neboli mír s přívlástkem „demokratický“, na rozdíl od míru „imperiálního“, jenž je založen na hegemonii velmocí. Toto východisko bylo mnohým upřímným reformátorům dubčekovského ražení zcela cizí, žili „centristickým“ přesvědčením, že reformní politika se dá dělat jen se sovětským souhlasem a v souladu se zájmy sovětského vedení. Demokratickou opozici, která tento rámec prolamovala, podezřívali z nepochopení reality, z planého, nezodpovědného a dobrodružného radikalismu.

¹² Byli jimi Jiří Dienstbier, Eva Kantůrková a Petruška Šustrová

¹³ „Es zählen nur Frieden und Freiheit.“ (JWB)

Analogickou distinkci mezi reformní či reformistickou orientací a demokratickou opozicí vystihl Adam Michnik ve svém eseji *O novém evolucionismu* z poloviny sedmdesátých let. Michnik klade svou novoevolutionistickou perspektivu proti perspektivě „revizionistické“, zapletené v iluzích, že reforma vzejde z liberálního křídla aparátu strany či liberálního křídla etablovaného v Moskvě. V hlavách exkomunistů, kteří patřili k aktivu *Charty 77*, se střetaly oba způsoby myšlení. Hlavní autoři *Pražské výzvy* (Dienstbier, Havel a moje maličnost) vsadili na německou pointu, aby vyhranili demokratickou perspektivu Helseinek „zdola“. Exkomunisté kolem Jiřího Hájka ji naproti tomu „žehlili“ z obavy, že chartisté si naběhnou, tedy z obavy, kterou vyjádřil i Johann Wolfgang Brügel. Jsem si ostatně jist, že Jiří Dienstbier, který *Pražskou výzvu* v jejím konečném znění zredigoval, by se neodvážil tvrdit, že z jeho „bruslení mezi kamarády“ (jeho autentický výrok) vzešel dokument bez jakéhokoli odlesku „centristického“ myšlení a že ohledy k němu nepoznamenaly ani dokument k 21. srpnu 1968.

VI.

Ze všeho, co Johann Wolfgang Brügel „stran *Pražské výzvy*“ a věcech kolem ní v roli strážce důsledně demokratické perspektivy napsal, vytušíme pohnuté drama středoevropského vzdělance. Nepochybně se na konci exilu střetl s fenoménem, jenž rozjasnil jeho životní horizont, aby jej vzápětí naplnil „těžkými pochybnosti“. Za svá naléhavá varování „z londýnského závětrí“ (jak sám zdůrazňoval) se nepřestal cítit provinile. Jeho *Ad vocem* končí povzdechem: „Es tut mir leid, so negativ sein zu müssen. Sed dixi et salvavi animam meam.“ („Lituji, že se musím vyjadřovat tak negativně, ale pravil jsem a spasil jsem svou duši“).

Charta 77 neučarovala českému Němci, jemuž se Československo stalo „osudem“, náhodou: Brügel byl celým svým habitem světoobčanem a internacionalistou odchovaným reformistickou sociální demokracií, která se vzepřela bolševismu i německému imperialismu. Snadno se proto srovnal s Masarykovým rozvrhem jednotné organizace lidstva „pod vedením Západu“. V tomto smyslu měl nejbliž k Václavu Havlovi. *Pražskou výzvu* vnímal jako vykojení z této tradice.

Kritický způsob, jímž Johann Wolfgang Brügel smýšlel o *Pražské výzvě*, by jistě neovlivnil jeho vztah k událostem, které na konci jeho poslední dekády změnily svět. Určitě by ho zaujalo, že díky věhlasu *Pražské výzvy* se v Praze několik dnů po formálním sjednocení Německa (v říjnu 1990) sešli občanští aktivisté z celé Evropy i ze zámoří, aby založili *Helsinské občanské shromáždění – Helsinki Citizens Assembly* (HCA), a že o něco málo později se konala v duchu „druhých Helsinek“ evropská konference na nejvyšší úrovni v Paříži, která se zapsala do dějin Deklarací o nové Evropě – o Evropě „mírové, demokratické a jednotné“, a že přitom významně asistovala československá zahraniční politika obhospodařovaná od konce roku 1989 Jiřím Dienstbierem...

Zdrženlivější by možná byl ke zprávě, že nejaplaudovanějším řečníkem na setkání evropských i zámořských aktivistů v Praze byl Václav Havel, který v své dvojjediné roli ex-disidenta a prezidenta symbolizoval splynutí Helsinek „shora“ s Helsinkami „zdola“. Nikoli proto, že by to Havlovi nepřál. Spíše proto, že by si byl dobře vědom mnohoznačnosti tohoto zlomového okamžiku. Tak či onak, nepochybuji o tom, že Johann Wolfgang Brügel kritizoval *Pražskou výzvu* právě proto, že se angažoval ve svérázném zápasu o evropskou třetí cestu mezi dirigistickým socialismem a bezperspektivní restaurací historicky příliš opotřebovaných poměrů.

Resumé:

Jaroslav Šabata

Ad vocem: Prager Aufruf – Nicht nur aus dem Leben Johann Wolfgang Brügels

Mit ein paar unveröffentlichten Briefen, die in den Jahren 1984–1986 an den Historiker Vilém Prečan adressiert wurden, ist Johann Wolfgang Brügel in den Dialog der Charta 77-Leute mit den Repräsentanten westlicher Friedensbewegungen eingestiegen und dadurch auch in die interne Geschichte des tschechischen Dissents. Seine Debatte mit der westlichen Friedensbewegung gipfelte in dem Prager Aufruf (es ging um einen offenen Brief der fast fünfzig wichtigsten Unterzeichner der Charta 77 an den Kongress für Europäische Nuklear-Abrüstung, der im Juli 1985 in Amsterdam stattfand).

Dank des Vorschlags, die tabuisierte Frage des Friedensabkommens mit Deutschland zurück in das europäische diplomatische und politische Spiel zu bringen (um so mit der Spaltung Europas Schluss zu machen), wurde der Prager Apell zum zitiertesten Dokument aus der intellektuellen Werkstatt des tschechischen Dissidententums. Brügels Kommentar zum Aufruf mit dem Titel Ad vocem: Prager Aufruf vom 19.3.1985, der acht Tage nach seiner Veröffentlichung niedergeschrieben wurde, war aber kein Kompliment. Im Gegenteil. Das Hereinbringen der deutschen Frage in die Debatte war für Brügel eine politische Ungeschicklichkeit (wörtlich „ganz verfehlt“). Für einen Irrtum hielt er auch den Dialog der Charta 77 mit den Repräsentanten westlicher Friedensbewegungen und die Befürwortung zur Entwicklung der Zusammenarbeit beider gesellschaftlicher Systeme im Geist von Helsinki. Die Annäherung der demokratischen Europäischen Gemeinschaft und des undemokratischen Rat für gegenseitige Wirtschaftshilfe kam ihm sogar als Vereinigung von Wasser und Feuer vor.

Der Sozialdemokrat Johann Wolfgang Brügel wusste wohl, dass sich die Annäherung zwischen West und Ost bereits in der strategischen Floskel der deutschen Sozialdemokratie Wandel durch Annäherung seit Anfang der sechziger Jahre ankündigte, dass derer Früchte die „Normalisierungsverträge“ der BRD mit der Sowjetunion, der DDR und der ČSSR in den Jahren 1971–1973 waren und dass diese Umorientierung der westdeutschen Politik den Weg für die Konferenz über Sicherheit und Zusammenarbeit (1972–1975), angebahnt hat. Ihm konnte auch nicht entgehen, dass die Existenz der sogenannten Helsinki-Gruppen und vor allem der Charta 77 mit dieser Politik wesentlich bedingt war. Aber im Unterschied zu den Autoren des Prager Aufrufes war Johann Brügel nicht der Meinung, dass sich Helsinki „von oben“ mit Helsinki „von unten“ immer intensiver kombimiert, Schritt für Schritt in eine gewaltige Metaevolution verwandeln könnten und eine ähnliche Lage und Stimmung in der Mitte Europas wie im Jahre 1968 in der Tchechoslowakei erzeugen könnten.

Der Autor des Essays erklärt diesen Unterschied mit Brügels schwächeren kritischen Einstellung zum Westen. Die Urheber des Prager Aufrufes hielten den

Kommunismus als eine „Widerspiegelung des Westens im gewölbten Spiegel“ (V. Havel). Die westlichen Pazifisten hatten sie darum als Verbündete im Kampf um den Frieden und die Demokratie mit einer postimperialen Perspektive wahrgenommen. Johann Brügel sprach ihnen dagegen jeden positiven Beitrag in diesem Kampf ab. Seine kritische Einstellung im Bezug zu den westlichen Friedensbewegungen bleibt trotzdem in mancher Hinsicht respektabel. Sehr nahe stand er den Autoren des Prager Apells sowohl mit seiner Abgrenzung im Bezug zu dem dirigistischen Sozialismus, als auch zum Anklang großdeutscher Mentalität im Bezug zu der „revanchistischen“ Programmatik. Man kann vermuten, dass ihm kaum entgehen würde, dass nach dem Fall der Berliner Mauer die deutsche Politik dem Geist des Prager Aufrufs nicht folgte und folgen konnte. Der Zerfall der bipolaren Welt spielte sich zwar wie eine eigenartige Verschmelzung von Helsinki „von oben“ mit Helsinki „von unten“ (vollkommen symbolisierten das die Umstände der Präsidentenwahl von Václav Havel), aber die Art und Weise der Wiedervereinigung Deutschlands blieb dem Sinn der postimperialen Perspektive der demokratischen Wende ziemlich weit entfernt. Man kann kaum übersehen, dass dieser Ausfall innerlich mit dem zugespitz restaurativen Charakter des Unterganges der bipolaren Welt im grossen und ganzen verbunden war.

Peter Heumos

„Ein Blick in den sudetodeutschen Nazisumpf“

*Sudetendeutsche Landsmannschaft und Seliger-Gemeinde
im Spiegel der Berichterstattung der Mitteilungen der
Arbeitsgemeinschaft ehemaliger Funktionäre und
Mitglieder der Deutschen Sozialdemokratischen Arbeiter-
partei in der Tschechoslowakischen Republik 1966–1974*

In den Jahren 1966–1974 erschien in Tann, im niederbayerischen Landkreis Rottal-Inn, ein Nachrichtenblatt, das zunächst unter dem Titel *Mitteilungen der Arbeitsgemeinschaft ehemaliger Funktionäre und Mitglieder der Deutschen Sozialdemokratischen Arbeiterpartei in der Tschechoslowakischen Republik*, seit 1970 dann als *Mitteilungen der Arbeitsgemeinschaft ehemaliger deutscher Sozialdemokraten in der Tschechoslowakei* zweimonatlich in einer Auflage von rund 500 Exemplaren veröffentlicht wurde.¹

Herausgeber der Mitteilungen war Rudolf Zischka, der 1932–1938 dem Vorstand, seit März 1938 auch dem Exekutivausschuss der *Deutschen Sozialdemokratischen Arbeiterpartei* in der Tschechoslowakischen Republik (DSAP) angehört hatte und 1935 für diese Partei in die tschechoslowakische Nationalversammlung gewählt worden war. Als DSAP-

¹ Alle Angaben zu den Mitteilungen und alle Zitate daraus beziehen sich auf den Bestand dieses Periodikums im *Archiv des Instituts für Zeitgeschichte (IfZ)* in München unter der Signatur „Dn 325“. *Die Mitteilungen* liegen in hektographierter Form vor. Im Jahr 1966 wurden die Mitteilungen offenbar 14täglich herausgegeben, doch sind einige Nummern weder datiert noch nummeriert. Die Jahrgangszählung der Mitteilungen beginnt 1967. Erst ab Nr. 1/1967 tragen die Mitteilungen im Kopf des Deckblatts den Namen des Blattes; ab Nr. 1/1968 findet man auf der (nunmehr meistens gedruckten) Titelseite ein Inhaltsverzeichnis. Die Rechtschreibung der Zitate aus den Mitteilungen und des Textes im Anhang zu diesem Beitrag wurde der seit dem 1. August 1998 geltenden neuen Orthographie angepasst.

Funktionär sammelte Zischka in den dreißiger Jahren auch Erfahrungen in der Pressearbeit. Im November 1938 emigrierte er nach London, im Mai 1939 weiter nach Bolivien. Von dort übersiedelte er 1962 in die Bundesrepublik.²

Die *Mitteilungen* waren ein Einmannbetrieb, in dem Zischka die Aufgaben des Herausgebers, Redakteurs, Leitartiklers, Finanzchefs und Versandleiters in seiner Person vereinigte. Zischka handelte im Auftrag der 1964 gegründeten *Arbeitsgemeinschaft ehemaliger Funktionäre der DSAP*, deren Mitglieder überwiegend in der Bundesrepublik, ferner in Österreich, Schweden, England und Kanada lebten.³ Zum Kern der *Arbeitsgemeinschaft* gehörten Johann Wolfgang Brügel, der die Herausgabe der *Mitteilungen* finanziell unterstützte,⁴ und zwei weitere ehemalige DSAP-Funktionäre, die, wie Zischka, Abgeordnete dieser Partei gewesen waren: Franz Kögler, der die DSAP seit 1935 im Prager Parlament repräsentiert hatte und nach dem Zweiten Weltkrieg im britischen Exil geblieben war,⁵ sowie Franz Krejčí, der vor dem Münchener Abkommen aus Trutnov nach Prag übersiedelte und daher sein Abgeordnetenmandat (seit 1936) bis zur Auflösung der tschechoslowakischen Nationalversammlung am 21. März 1939 behalten konnte. Krejčí emigrierte im April 1939 nach Schweden und blieb dort – nachdem ihm die tschechoslowakischen Behörden 1945 die Einreise in die ČSR verweigert hatten – bis zu seinem Tod (1973).⁶

² Biographische Angaben zu Zischka, der 1980 verstarb, In: RÖDER, Werner – STRAUSS, Herbert A. – SCHNEIDER, Dieter Marc – FORYTH, Louise (Hrsg.). *Biographisches Handbuch der deutschsprachigen Emigration nach 1933. Band I: Politik, Wirtschaft, Öffentliches Leben*. München-New York-London-Paris 1980, S. 850.

³ Ein allgemeiner Hinweis auf die geographische Verteilung der Mitglieder der *Arbeitsgemeinschaft* in dem Brief Zischkas an Paul vom 27.10.1965. Archiv IfZ, München. Dn 325. – Zur Emigration eines Teils der DSAP-Mitglieder nach Schweden nach dem Münchener Abkommen vgl. MÜSSENER, Helmut. *Exil in Schweden. Politische und kulturelle Emigration nach 1933*. München 1974; zur DSAP-Emigration nach Kanada vgl. WIEDEN, Fritz. *The Sudeten Canadians*. Toronto 1979.

⁴ Archiv IfZ, München. Nachlass Zischka, ED 196/1, Zischka an Brügel vom 26.3.1966.

⁵ Biographische Angaben zu Kögler, der 1983 in Aylesbury (England) verstarb, vgl. RÖDER, Werner – STRAUSS, Herbert A. – SCHNEIDER, Dieter Marc – FORYTH, Louise (Hrsg.). *Biographisches Handbuch der deutschsprachigen Emigration nach 1933. Band I: Politik, Wirtschaft, Öffentliches Leben*. München-New York-London-Paris 1980, S. 377 f.

⁶ Biographische Angaben zu Krejčí, Ebd., s. 395.

Zusammengehalten wurde die *Arbeitsgemeinschaft* durch ihre Opposition zur *Sudetendeutschen Landsmannschaft*⁷ und vor allem zu der Allianz der in der *Seliger-Gemeinde* organisierten sudetendeutschen Sozialdemokraten mit der Landsmannschaft.⁸ Das bedeutete in erster Linie Frontbildung gegen den Vorsitzenden der *Seliger-Gemeinde*, Wenzel Jaksch, der den Typus des scheinradikalen, mit westlichen Traditionen zerfallenen völkischen Frondeurs verkörperte, den die Zwischenkriegsära hervorgebracht hatte,⁹ und von zeitgenössischen Politologen einem „linken Nationalsozialismus“ zugeordnet wurde,¹⁰ sowie gegen Ernst Paul,¹¹ den geschäftsführenden Bundesvorsitzenden der *Seliger-Gemeinde*,¹² die beide mit einer „braune[n] Einrichtung“ kooperierten,

⁷ Von den zahlreichen Publikationen über die *Sudetendeutsche Landsmannschaft*, die nicht aus deren Nährboden kommen, sei hier nur die neueste angeführt: SPÄTER, Erich. *Kein Frieden mit Tschechien. Die Sudetendeutschen und ihre Landsmannschaft*. Hamburg 2005.

⁸ Die *Seliger-Gemeinde* war – wie andere so genannte Gesinnungsgemeinschaften, etwa die christlich-soziale *Ackermann-Gemeinde* – nicht kollektives Mitglied der *Sudetendeutschen Landsmannschaft*, die ausschließlich auf individueller Mitgliedschaft beruhte.

⁹ Zum gesellschaftlich-politischen Nährboden dieses Typus, der zwischen kommunistischer/sozialistischer Programmatik einerseits und völkischem Radikalismus andererseits oszillierte, vgl. SCHÜDDEKOPF, Otto-Ernst. *Linke Leute von rechts. Die nationalrevolutionären Minderheiten und der Kommunismus in der Weimarer Republik*. Stuttgart 1960.

¹⁰ So die Einschätzung von Richard Löwenthal. Zit. nach dem Schreiben des Zeitnehistorikers Werner Röder an die Redaktion der *Süddeutschen Zeitung* vom 21.6.1966. Archiv IfZ, München. Nachlass Zischka, ED 196/3. – Zur Rolle von Jaksch in der DSAP vgl. vor allem BACHSTEIN, Martin K. *Wenzel Jaksch und die sudetendeutsche Sozialdemokratie*. München 1974 (Veröffentlichungen des Collegium Carolinum 29).

¹¹ Biographische Angaben In: RÖDER, Werner – STRAUSS, Herbert A. – SCHNEIDER, Dieter Marc – FORYTH, Louise (Hrsg.). *Biographisches Handbuch der deutschsprachigen Emigration nach 1933. Band I: Politik, Wirtschaft, Öffentliches Leben*. München-New York-London-Paris 1980, S. 551.

¹² Besonders die weit über politische Gegensätze hinausgehende Animosität zwischen Brügel und Jaksch ist vor dem Hintergrund einer Unterlassungsklage zu sehen, die Brügel 1960 gegen den Münchener Verlag Die Brücke angestrengt hatte: Es ging dabei vor allem um die in der Zeitschrift *Die Brücke* kolportierte Behauptung, Brügel habe mit Hilfe eines gefälschten Geheimdienstberichtes während des Zweiten Weltkrieges Jaksch eine Mitschuld an der Aussiedlung der Sudetendeutschen in die Schuhe schieben wollen. Das Münchener Landgericht entschied, dass dieser Behauptung „jede Grundlage fehlte“ und gab der Klage Brügels statt. Die Handakten dieses Prozesses, die dem Vf. von Vilém Prečan in Kopie überlassen wurden, werden für den vorliegenden Beitrag nicht genutzt, weil die Einbeziehung der Debatte über die Genese der Aussiedlung der Sudetendeutschen den begrenzten Rahmen unseres Themas sprengen würde

„in der die Funktionäre ihr liebstes Kind, das Hakenkreuz, auf der Reversseite des Rockaufschlages tragen“.¹³

Es charakterisiert weniger die politische Ausrichtung der *Arbeitsgemeinschaft* als vielmehr das politische Klima der Bundesrepublik jener Jahre, dass die Arbeitsgemeinschaft aufgrund ihrer massiven Kritik an Jakschs ostpolitischen Konzepten sofort in die kommunistische Ecke gedrängt wurde: Der Bruch, den Brügel, Kögler und Krejčí in der Emigration mit der von Jaksch geführten *Treuegemeinschaft sudetendeutscher Sozialdemokraten* vollzogen,¹⁴ hatte sie, so mochte es scheinen, in die Arme der *Zinner-Gruppe*¹⁵ (Großbritannien) bzw. der 1944 entstandenen *Vereinigung der Antifaschisten* aus der ČSR (Schweden) getrieben, die dem Führungsanspruch Jakschs im Exil entgegentraten und auf der Grundlage ihrer loyalen Haltung zum tschechoslowakischen Staat und eines orthodoxen proletarischen Internationalismus mit der tschechoslowakischen Exilregierung unter Beneš und mit tschechoslowakischen Kommunisten kooperierten. Krejčí hatte diese Politik zeitweilig mitgetragen.¹⁶ Brügel, der sich als politischer Publizist mit der Zinner-

¹³ Zit. nach dem von Zischka verfassten Leitartikel *Sudetendeutsche Politik auf dem Scheidewege*. In: *Mitteilungen*, Nr. 1/1967, S. 1–3.

¹⁴ Ausführlich zur Entwicklung der Treuegemeinschaft BACHSTEIN, Martin K. *Die Politik der Treuegemeinschaft sudetendeutscher Sozialdemokraten als Hauptrepräsentanz des deutschen Exils aus der Tschechoslowakischen Republik*. In: BOSL, Karl (Hrsg.). *Das Jahr 1945 in der Tschechoslowakei. Internationale, nationale und wirtschaftlich-soziale Probleme*. München-Wien 1971, S. 65–100.

¹⁵ Josef Zinner (1894–1961), 1933 Vorsitzender der Union der Bergarbeiter in der ČSR, seit 1940 Kopf der Opposition gegen Jaksch im britischen Exil, der sich bis Kriegsende ein Drittel der ehemaligen DSAP-Mitglieder anschloss. Zusammen mit Gustav Beuer und Alfred Peres gründete Zinner, der jede nationalpolitische Lösung des so genannten Sudetenproblems durch Aussiedlung der Deutschen aus der Tschechoslowakei ablehnte, im Oktober 1942 den Einheitsausschuss der sudetendeutschen Antifaschisten in Großbritannien.

¹⁶ Vgl. den Bericht über die politischen Verhältnisse in der tschechoslowakischen Emigration in Stockholm, den das Press Reading Bureau am 25.11.1944 dem Political Intelligence Department in London übersandte, abgedruckt bei HEUMOS, Peter. *Die Emigration aus der Tschechoslowakei nach Westeuropa und dem Nahen Osten 1938–1945. Politisch-soziale Struktur, Organisation und Asylbedingungen der tschechischen, jüdischen, deutschen und slowakischen Flüchtlinge während des Nationalsozialismus. Darstellung und Dokumentation*. München 1989, Dokument Nr. 53 (Veröffentlichungen des Collegium Carolinum 63).

Gruppe befasste,¹⁷ erklärte 1974 in den *Mitteilungen*, er habe sich in dieser Gruppe nie engagiert und wies zugleich Mutmaßungen von Protagonisten der historiographischen Rechten in der Bundesrepublik zurück, die Zinner-Organisation sei eine Marionette Beneš gewesen. Auch Kögler hatte, Brügel zufolge, der Zinner-Gruppe fern gestanden.¹⁸ Im Mai 1965 schrieb Zischka an den stellvertretenden SPD-Vorsitzenden Erler, Jaksch habe leichtes Spiel, wenn er seine politischen Gegner aus der Zeit des Exils prokommunistischer Neigungen bezichtigte: „Ein solches Argument zieht in der BR immer.“¹⁹

I.

Dass der populäre Antikommunismus mit seiner Beschwörung der Bedrohung aus dem „Osten“ in der Bundesrepublik für ein Beschweigen, Vertuschen und Schönfärben der NS-Vergangenheit und damit für eine hohe personelle Kontinuität in allen gesellschaftlichen Bereichen instrumentalisiert wurde, ist oft beschrieben worden.²⁰ Wenn Adenauer auf einem CDU-Parteitag vor dem Hintergrund politischer Verfolgung in kommunistischen Staaten Gestapo und Konzentrationslager in ein freundlicheres Licht zu rücken versuchte,²¹ dann war dies nur die logische Konsequenz seiner Strategie, die Bastionen der ehemaligen NS-Funktionselemente nicht anzutasten, auch nicht im Staatsapparat. So

¹⁷ BRÜGEL, Johann Wolfgang. *Zur Geschichte der Zinnergruppe*. Hrsg. für die *Arbeitsgemeinschaft ehemaliger deutscher Sozialdemokraten in der Tschechoslowakei* von Rudolf Zischka. Tann o.J.

¹⁸ Vgl. dazu die Beiträge von Brügel in den *Mitteilungen* Nr. 1/1974, 9 (*Märchenerzählungen über die Zinnergruppe*) und Nr. 2/1974, 6 (*Nochmals die Frage der Zinnergruppe*). Beide Artikel sind eine massive Kritik an der einleitenden Studie von Friedrich Prinz zu, vgl. PRINZ, Friedrich (Hrsg.). *Wenzel Jaksch – Edvard Beneš. Briefe und Dokumente aus dem Londoner Exil 1939–1943*. Köln 1973.

¹⁹ Archiv IfZ, München. Nachlass Zischka, ED 196/12, Zischka an Erler vom 7.5.1965.

²⁰ Neuerdings dazu BROCHHAGEN, Ulrich. *Nach Nürnberg. Vergangenheitsbewältigung und Westintegration in der Ära Adenauer*. Hamburg 1994.

²¹ Vgl. dazu den Exkurs: *Kalter Krieg, Antikommunismus und die Vergangenheit* (ohne Angabe des Vfs.), In: FREI, Norbert – FREIMÜLLER, Tobias – MIQUEL, Marc von – SCHANETZKY, Tim – SCHOLTEN, Jens – WEISS, Mathias (Hrsg.). *Hitlers Eliten nach 1945*. 2. Auflage. München 2004, S. 215–217 (dtv 340–45).

rekrutierten sich beispielsweise, wie Adenauer 1952 einräumte, zwei Drittel der Beamten des Auswärtigen Amtes aus vormaligen Parteigenossen.²²

Die *Mitteilungen* als eines der vielen Foren, von denen Impulse zur Herausbildung einer kritischen Öffentlichkeit in der Bundesrepublik ausgingen,²³ bekamen antikommunistische Ressentiments umso mehr zu spüren, als der Gegenstand ihrer Kritik, die in der Masse rechtskonservativen und reichlich mit „Ehemaligen“ durchsetzten Vertriebenenverbände, hinter jedem Einwand gegen ihre Politik „Kommunisten und Aufweichler“ witterten.²⁴ Zischka tat ein Übriges und provozierte diese Semantik: „Wenn die Russen, wie sie das erst jüngst getan haben, das deutsche Volk und seine Regierung des Revanchismus verdächtigen und davon reden, dass von unseren Häusern die Hakenkreuze herunterzuschauen, dann ist das eine Verleumdung. Wenn aber dieselben Russen sagen, dass die Sudetendeutsche Landsmannschaft eine nazistische Organisation mit revanchistischen Zielen ist, dann sagen sie die Wahrheit...“²⁵

Zu den Belegen für Revanchismus zählten die *Mitteilungen* die 1963 auf dem „Sudetendeutschen Tag“ verkündete „Staatsrechtliche Erklärung“, die unter dem Titel „Freistaat Sudetenland“ avisierte, dass die Sudetendeutschen „nach Rückkehr in ihr angestammtes Siedlungsgebiet dort auf demokratischer Grundlage ein freies staatliches Gemeinwesen errichten wollen“. Sollte Prag damit nicht einverstanden sein, hatte Bundesverkehrsminister Seebohm als damaliger Spre-

²² Stenographische Berichte des Deutschen Bundestages. 1. Wahlperiode, 22.10.1952, S. 10735 f.

²³ Über sozialistische Zirkel hinaus dürften die *Mitteilungen* einem breiteren Publikum vor allem dadurch bekannt geworden sein, dass sich die *Süddeutsche Zeitung* (München) der Auseinandersetzung zwischen der Arbeitsgemeinschaft und Jaksch annahm und darüber berichtete. Archiv IfZ, München. Nachlass Zischka, ED 196/3, Doehring an Zischka vom 18.1.1966. In diesem Brief ist von „zahlreichen Presseveröffentlichungen über unsere Arbeitsgemeinschaft“ auch an anderer Stelle die Rede. Diesen Hinweisen bin ich nicht nachgegangen.

²⁴ *Mitteilungen* Nr. 1/1967, S. 5 (*Das Testament des Sozialdemokraten Wenzel Jaksch*). – Zur Geschichte der Vertriebenenverbände s. neuerdings SALZBORN, Samuel. *Grenzenlose Heimat. Geschichte, Gegenwart und Zukunft der Vertriebenenverbände*. Berlin 2000.

²⁵ *Mitteilungen* Nr. 2/1967, S. 7 (*Die Fahne hoch...! Eine Dokumentation zu den Vorgängen in der Sudetendeutschen Landsmannschaft*).

cher der Landsmannschaft das Publikum beim Verlesen der Erklärung wissen lassen, müsse „das bolschewistische Kolonialreich vernichtet werden“.²⁶

Die Bereitschaft zu einer Diktion, die das Kind beim Namen und den „Altnazi“ einen „Altnazi“ nannte, zogen die *Mitteilungen* bei ihren Angriffen gegen die *Sudetendeutsche Landsmannschaft* auch aus der Einschätzung, dass sich die wachsende Sensibilisierung der Öffentlichkeit für die NS-Vergangenheit kaum auf Bayern und so gut wie gar nicht auf die *Landsmannschaft* erstreckte²⁷ – wohl einer der Gründe dafür, dass die „Ungebrochenen“ dort besonders gut gediehen. Der 1950 gegründete *Witiko-Bund*, „eine Art politischer Loge, in der sich aber doch so ziemlich die ganze sudetendeutsche Naziprominenz zusammenfand“,²⁸ konnte 1960 eine „stolze Bilanz“ ziehen, die im Wesentlichen auf das Konto des *Bundes der Heimatvertriebenen und Entrechteten* (BHE) ging, der dem *Witiko-Bund* mit seinen höchstens 800 Mitgliedern zunächst als Sprungbrett diente: „Heute,“ heißt es in dieser Bilanz, „haben wir Minister, Staatssekretäre, Abgeordnete, Parteivorsitzende, Bundesvorstandsmitglieder, Mitglieder [der] Bundesversammlung der Sudetendeutschen Landsmannschaft, Chefredakteure, Zeitungsherausgeber usw. usw. in unseren Reihen...“²⁹ In einer von Zischka 1965 zusammengestellten Liste von 35 Funktionären der Sudetendeutschen Landsmannschaft figurierten 17 ehemalige SS- und SA-Führer, die ihr aus dem Dritten Reich stammendes politisches Kapital längst nutzbringend angelegt hatten: als Redakteur (Foltinek), Verlagsleiter (von Hanely), Regierungsdirektor (Hergl), Oberregierungsrat (Köllner), Staatssekretär (Schwarz), Minister auf Landesebene (Stain) oder Ab-

²⁶ *Mitteilungen* Nr. 1/1967, S. 1 f. (*Sudetendeutsche Politik auf dem Scheidewege*).

²⁷ *Mitteilungen* Nr. 2/1967, S. 5 (*Die Fahne hoch...! Eine Dokumentation zu den Vorgängen in der Sudetendeutschen Landsmannschaft*).

²⁸ Zit. nach: ZISCHKA, Rudolf. *Ein Blick in den sudetendeutschen Nazisumpf. Die Zusammenarbeit zwischen den führenden Funktionären der Seligergemeinde und der Sudetendeutschen Landsmannschaft*. 1. Archiv IfZ, München. Dn 325. Der undatierte Text, der aus dem Herbst 1965 stammt, wurde unter der Bezeichnung *Memorandum* einzelnen SPD-Politikern und dem Parteivorstand der SPD zugeschickt. Archiv IfZ, München. Nachlass Zischka, ED 196/12, Zischka an den Parteivorstand der SPD vom 28.10.1965 als Anlage zu einem Schreiben gleichen Datums an die SPD-Führung.

²⁹ Ebd.

geordneter (Lange – FDP; Becher – Hospitant der CSU).³⁰ Solche individuellen Karrieren zogen Cliquenbildung und Seilschaften nach sich und wirkten dann als Multiplikatoren: Stain beispielsweise, ehemals Hitlerjugendführer, bis 1962 Arbeitsminister für den BHE in Bayern, „brachte viele Nazi-Witikonon in bayerischen Ämtern unter, ohne dass jemand Einspruch erhoben hätte“.³¹ Auf den Vorwurf, der bei der Zusammenstellung derartiger Listen natürlich auftauchte: einmal müsse doch auch bei den Sudetendeutschen „Schluss gemacht werden mit der Vergangenheit“, pflegte Zischka zu erwidern, es wäre die Aufgabe der „Altnazis“ gewesen, „Schluss zu machen“.³²

Es liegt auf der Hand, dass die *Arbeitsgemeinschaft* die *Sudetendeutsche Landsmannschaft*, deren Politik sie als „eine Gefahr für den Frieden in Mitteleuropa“ bezeichnete, nicht für legitimiert hielt, in einer Demokratie gestaltend mitzuwirken und, vor allem, Einfluss auf die Außenpolitik zu nehmen. „Die Landsmannschaften sind es, die mit ihrem nationalistischen Getue, den Aufmärschen im Stile der Nazis und den saftigen Sonntagsreden der Herren Seebohm und Jaksch dem ganzen deutschen Volke, das in seiner großen Mehrheit zweifellos den Wunsch hat, auch mit seinen östlichen Nachbarn in Frieden zu leben, selbst in dem uns sonst freundlich gesinnten Ausland den Ruf eingetragen haben, Revanchisten und unverbesserliche Störenfriede zu sein. Es muss deshalb Aufgabe aller demokratisch gesinnten Sudetendeutschen sein, den nationalistischen Tendenzen, die sich in ihrer Mitte zunehmend zeigen, entgegenzutreten.“³³

³⁰ Ebd., S. 3–5. Vgl. dazu auch das in Anm. 9 zit. Schreiben des Zeithistorikers Werner Röder an die Redaktion der *Süddeutschen Zeitung* vom 21.6.1966, mit dem Röder auf einen Bericht des Blattes über den *Sudetendeutschen Tag* vom Vortage reagierte. Röder griff die in diesem Bericht zit. Feststellung des so genannten Sprechers der Landsmannschaft, Walter Becher, auf, kein Vorstandsmitglied der Landsmannschaft habe sich „in der Vergangenheit strafrechtlich vergangen“ und wies darauf hin, es seien „mindestens acht der 13 Mitglieder des gegenwärtigen Bundesvorstandes der *Sudetendeutschen Landsmannschaft* aktive Träger der Hitlerpolitik gewesen“, beispielsweise Franz Ohmann, Mitarbeiter des Judenreferats bei der Prager Gestapo, Franz Böhm, NSDAP-Gaurichter und Beisitzer des Standgerichtes in Liberec, Victor Aschenbrenner, Gauhauptstellenleiter der NSDAP. Archiv IfZ, München. Nachlass Zischka, ED 196/3.

³¹ *Ein Blick in den sudetodeutschen Nazisumpf*, S. 5.

³² *Mitteilungen* Nr.2/1967, S. 5 (*Die Fabne hoch...! Eine Dokumentation zu den Vorgängen in der Sudetendeutschen Landsmannschaft*).

³³ Zit. nach: *Erklärung ehemaliger Funktionäre und Mitglieder der Deutschen Sozialde-*

Die *Arbeitsgemeinschaft* zog, wie auch aus diesem Text zu erkennen ist, gegen die Landsmannschaft von vornherein mit politischen Argumenten zu Feld und thematisierte die Rechtsansprüche, mit denen die Landsmannschaft ihren ost- und vertriebenenpolitischen Forderungen Gewicht zu geben glaubte, entweder gar nicht oder nur deshalb, um sie moralisch und politisch zu unterlaufen, mit anderen Worten: um die Frage nach der Legitimität von Recht über die Frage des gesetzten Rechts zu stellen. Das Misstrauen gegen Rechtsstandpunkte kam natürlich nicht von ungefähr. Spätestens die Nürnberger Prozesse hatten für Zischka erwiesen, dass unter dem NS-Regime „die zentrale Idee des Rechts – nämlich der Schutz vor Willkür und Gewalt – restlos aufgegeben und in ihr Gegenteil verkehrt worden war“.³⁴ Es sind „die heutigen Befürworter des Selbstbestimmungsrechtes der Völker,“ schrieb Zischka, die „in der goldenen Führerzeit mit ihren SA- und SS-Stiefeln jedes Recht niedergetrampelt haben“.³⁵

Der Komplex der Auseinandersetzungen um das Münchener Abkommen illustriert vielleicht am besten die politische, soll heißen: die Interessen der Tschechoslowakei mitberücksichtigende Sicht der Mitteilungen. Brügel legte 1967 den Argumentationsrahmen fest: Man komme mit der Formel vom Selbstbestimmungsrecht, die der Sudetendeutschen Landsmannschaft zur Legitimierung des Münchener Abkommens diene, nicht weiter, „weil das Selbstbestimmungsrecht des einen immer und überall seine Schranke findet in dem Selbstbestim-

mokratischen Arbeiterpartei in der tschechoslowakischen Republik. Archiv IfZ, München. Dn 325. Die Erklärung, die im Anhang zu diesem Beitrag abgedruckt wird, liegt im Bestand Dn 325 undatiert vor. Ihre endgültige Fassung war, wie aus dem Briefwechsel zwischen Zischka und Brügel zu ersehen ist, das Ergebnis einer redaktionellen Bearbeitung, die sich über Monate hinzog, da der Text der *Erklärung* mit allen Mitgliedern der Arbeitsgemeinschaft abgestimmt wurde. Der terminus post quem für die Datierung ist der Brief Brügels an Zischka vom 27.6.1965, dem Brügel eine ganze Seite mit Abänderungsvorschlägen zum Text der „Erklärung“ beifügte. Archiv IfZ, München. Nachlass Zischka, ED 196/1. Der terminus ante quem ist Zischkas Brief an den Parteivorstand der SPD vom 28.10.1965, dem Zischka ein Exemplar der Endfassung der „Erklärung“ beilegte. Archiv IfZ, München. Nachlass Zischka, ED 196/12.

³⁴ Zit. nach MIQUEL, Marc von. *Juristen: Richter in eigener Sache*. In: FREI, Norbert – FREIMÜLLER, Tobias – MIQUEL, Marc von – SCHANETZKY, Tim – SCHOLTEN, Jens – WEISS, Mathias (Hrsg.). *Hitlers Eliten nach 1945*. 2. Auflage. München 2004, S. 165–214, hier 176.

³⁵ *Ein Blick in den sudetodeutschen Nazisumpf*, S. 5.

mungsrecht des anderen“.³⁶ Der Bundesregierung sollte es deshalb darum gehen, so Brügel 1971, dieses Abkommen als rechtlich „nicht existent“ zu bezeichnen: Frankreich und Großbritannien seien im Rahmen des Völkerbündnisses verpflichtet gewesen, die territoriale Integrität eines Völkerbundmitgliedes zu verteidigen; daher war der Druck beider Länder auf Prag, einen Teil des Staatsgebietes abzutreten, völkerrechtswidrig. Der Vertrag von Locarno habe Deutschland dazu verpflichtet, alle Streitigkeiten mit der Tschechoslowakei ohne Androhung von Gewalt einem schiedsgerichtlichen Verfahren zu unterwerfen. Infolgedessen seien schon Hitlers Drohungen gegen Prag völkerrechtswidrig gewesen. Schließlich sei das Abkommen – weil vom tschechoslowakischen Parlament nicht verfassungskonform ratifiziert – auch aufgrund der tschechoslowakischen Rechtsordnung völkerrechtswidrig; das Sudetengebiet habe folglich nie aufgehört, Bestandteil der Tschechoslowakei zu sein. Daher bleibe Bonn nur die Möglichkeit, im Streit um München eine politische Lösung anzustreben. Diese müsse darin bestehen, „sich von einem Gewaltakt Hitlers mit aller Deutlichkeit zu distanzieren“.³⁷

Zischka argumentierte: Da sich 90 Prozent der Sudetendeutschen 1938 politisch mit Henlein, also mit Hitler bedingungslos identifiziert hatten, „müssen sie sich damit abfinden, dass der Verlust ihrer Heimat die Konsequenz der militärischen Niederlage Hitlers ist“. Der Krieg habe „vollendete politische Tatsachen“ geschaffen. „Wer da heute Rechtsnormen ins Spiel bringen will, der mischt die Karten falsch.“³⁸ Prononcierter als Brügel wies Zischka darauf hin, dass die Nichtbeteiligung der Tschechoslowakei an der Entscheidung von München eine beispiellose Verletzung aller völkerrechtlichen Normen gewesen sei; dies allein sei Grund genug, um das Münchener Abkommen auf dem „Schindanger der Geschichte“ zu begraben.³⁹

Brügels und Zischkas Standpunkte heben sich deutlich von dem nationalen Autismus der ostpolitischen Wortführer im rechten sudetendeutschen Milieu ab. Wenn in landsmannschaftlichen Kreisen – selten ohne eine gehörige Portion Demagogie – der eigenen Opfer von Flucht

³⁶ *Mitteilungen* Nr. 4/1967, S. 7 (*Tschechen und Deutsche*).

³⁷ *Mitteilungen* Nr. 4/1971, S. 4 f. (*Zur Frage der Gültigkeit des Münchener Abkommens*).

³⁸ *Mitteilungen* Nr. 1/1967, S. 3 f. (*Zum Streit um das Abkommen von München*).

³⁹ *Mitteilungen* Nr. 4/1972, S. 4 f. (*Wieder einmal das Abkommen von München*).

und Aussiedlung gedacht wurde,⁴⁰ verlor man kein Wort über die tschechischen und jüdischen Opfer im Protektorat Böhmen und Mähren, wie Zischka bitter feststellte.⁴¹ Auch dann, wenn sudetendeutsche Politiker ähnliche Erfahrungen machten wie Tschechen und Slowaken, fühlten sie sich in ihrem nationalen Narzissmus nicht beirrt. Das gilt zumal für Jaksch, dem im Sommer 1939 vor Augen geführt wurde – wenn auch auf einer vergleichsweise weniger gewichtigen politischen Ebene –, was das „Münchener Verfahren“, also eine die Existenzgrundlagen eines Staates betreffende Entscheidung, an der dieser nicht beteiligt wurde, moralisch und politisch für die Betroffenen bedeutet haben musste. Als Jaksch am 21. Juli 1939 in einer Sitzung des SPD-Parteivorstandes im Pariser Exil nicht nur mit scharfer Kritik an seinen großdeutsch-volkssozialistischen Plänen konfrontiert wurde, sondern auch erfuhr, dass der Parteivorstand wenige Tage vorher im Neuen Vorwärts für die Wiederherstellung der Tschechoslowakischen Republik in den Grenzen vor dem Münchener Abkommen plädiert hatte, hielt er weitere Diskussionen für überflüssig: „Er habe den Eindruck, dass die Sudetendeutschen glatt verkauft würden, ohne gehört zu werden.“⁴²

⁴⁰ Vgl. dazu den Beitrag von Zischka *Die Wahrheit über 250 000 ermordete Sudetendeutsche*, In: *Mitteilungen* Nr. 1/1968, S. 8–11, und *Mitteilungen* Nr. 1/1971, S. 1–3 (*Eine Stunde der Wahrheit*). Mit ihrer Behauptung, Vertreibung und Aussiedlung hätten 250 000 Sudetendeutschen das Leben gekostet, knüpfte die *Sudetendeutsche Landsmannschaft* nahtlos an die nationalsozialistischen propagandistischen Aufblähungen der Ausschreitungen an, die sich vor dem Zweiten Weltkrieg zumal in Polen gegen Angehörige der deutschen Minderheit gerichtet hatten („Bromberger Blutsonntag“). Zu einer realistischen Einschätzung der sudetendeutschen Vertreibungsverluste s. KUČERA, Jaroslav. *Statistische Berechnungen der Vertreibungsverluste – Schlußwort oder Sackgasse?* In: BRANDES, Detlef – KURAL, Václav (Hrsg. für die Deutsch-Tschechische und Deutsch-Slowakische Historikerkommission). *Der Weg in die Katastrophe. Deutsch-tschechoslowakische Beziehungen 1938–1947*. Essen 1994, S. 186–200.

⁴¹ *Mitteilungen* Nr. 2/1968, S. 17. Neuerdings zur sudetendeutschen „Erinnerungspolitik“ ZIMMERMANN, Volker. *Sudetendeutsche Perspektiven auf den Nationalsozialismus. Einstellungen und Wertungen von der NS-Zeit bis heute*. In: GLETTNER, Monika – LIPTÁK, Lubomír – MÍŠKOVÁ, Alena (hrsg. für die Deutsch-Tschechische und Deutsch-Slowakische Historikerkommission). *Geteilt, besetzt, beherrscht. Die Tschechoslowakei 1938–1945: Reichsgau Sudetenland, Protektorat Böhmen und Mähren, Slowakei*. Essen 2004, S. 229–248 (Veröffentlichungen der Deutsch-Tschechischen und Deutsch-Slowakischen Historikerkommission 11).

II.

Die politische Skandalisierung der *Sudetendeutschen Landsmannschaft* hatte zwar ihren Sinn in sich selbst, richtete sich jedoch, wie eingangs festgestellt, darüber hinaus darauf, die *Seliger-Gemeinde* aus der Zusammenarbeit mit der *Landsmannschaft* herauszubrechen. Diese Zusammenarbeit legten, so die Führung der *Seliger-Gemeinde*, die „Lehren der Vergangenheit“ nahe,⁴³ wozu Zischka bemerkte, die Vergangenheit sei allerdings „eine einzige Anklage gegen die Leute, die sieben lange Jahre jene Schuld auf sich geladen haben, für die heute unser Volk büßen muss“.⁴⁴ Für Zischka haftete dieser Zusammenarbeit das Odium an, dass Jaksch, Paul und andere ehemalige DSAP-Mitglieder „unsere alte Partei gewissermaßen jetzt noch gleichschalten“ wollen.⁴⁵

Zischka sah, dass die deutschen Sozialdemokraten, die in der ČSR in nationalen Fragen gemäßigt und kompromissbereit gewesen waren,⁴⁶ im Schlepptau der Landsmannschaft an diese Tradition nicht mehr anknüpfen und erst recht nicht ihre Friedenspolitik fortsetzen konnten, die sie noch im Exil des Zweiten Weltkrieges betrieben hatten.⁴⁷ Er gehe mit der Führung der *Seliger-Gemeinde* „in der Frage nicht konform, wie das Verhältnis zwischen der Bundesrepublik und der ČSSR neu gestaltet werden soll,“ erklärte Zischka 1965 in einem Brief an Paul. „Wir glauben, dass es eine große Aufgabe wäre, den Weg zu einem Frieden

⁴² Zit. nach : BUCHHOLZ, Marlis – ROTHER, Bernd. *Der Parteivorstand der SPD im Exil. Protokolle der Sopade 1933–1940*. (Projektleitung: Herbert Obenaus/Hans-Dieter Schmid.) Bonn 1995, Dokument Nr. 157 (Archiv für Sozialgeschichte. Beiheft 15). Der Artikel im Neuen Vorwärts erschien am 16.7.1939; er stammte aus der Feder von Curt Geyer, einem Mitglied des Parteivorstandes, gab aber die Auffassung des gesamten Parteivorstandes wieder.

⁴³ So Paul am 24.4.1965 vor der Bundesversammlung der *Sudetendeutschen Landsmannschaft* in Düsseldorf. Zit. nach: *Ein Blick in den sudetendeutschen Nazisumpf*, S. 6.

⁴⁴ Ebd.

⁴⁵ Archiv IfZ, München. Dn 325. Paul an Zischka vom 19.10.1965.

⁴⁶ HEUMOS, Peter. *Die Sozialistische Arbeiter-Internationale, das Münchener Abkommen und das Scheitern internationaler sozialistischer Minderheitenpolitik*. In: TAUBERT, Fritz (Hrsg.) *Mythos München. Le Mythe de Munich. The Myth of Munich*. München 2002, S. 91–112 (Veröffentlichungen des Collegium Carolinum 98).

⁴⁷ MISGELD, Klaus. *Die „Internationale Gruppe demokratischer Sozialisten“ in Stockholm 1942–1945. Zur sozialistischen Friedensdiskussion während des Zweiten Weltkrieges*. Bonn-Bad Godesberg 1976.

mit den Tschechen zu suchen, während Jaksch davon faselt, dass ‚nicht um einen Millimeter‘ zurückgewichen werden darf... Er geht fehl in der Annahme, dass alle Sudetendeutschen und insbesondere die Sozialdemokraten bereit sind, bei dem Heiligen Krieg mitzumachen, den er auf den ‚Kämmen des Böhmerwaldes‘ auskämpfen will zwischen der Freiheit des Westens und der Barbarei des Ostens...“⁴⁸

Auf diesem Weg, nämlich der Einbettung des deutsch-tschechischen Verhältnisses in das Konfliktszenario des Kalten Krieges, das die Kategorien vergrößerte und ideologisch dramatisierte, unter denen dieses Verhältnis begriffen werden konnte, war die *Seliger-Gemeinde* nach Meinung Zischkas schon zu weit fortgeschritten, um noch umkehren zu können. „Die Landsmänner in Deutschland leben ...vom Kalten Krieg mit dem Osten,“ kommentierte er im Sommer 1968 die politischen Aktivitäten eines führenden Mitgliedes der *Seliger-Gemeinde*.⁴⁹ Zwei Angebote Pauls zu Aussprachen, die eine „Spaltung in unseren Reihen“ verhindern sollten, lehnte Zischka im Herbst 1965 ab.⁵⁰

Die *Mitteilungen* verschwiegen nicht, dass zwischen der *Seliger-Gemeinde* und der Landsmannschaft Differenzen bestanden, doch machten gerade diese das ganze Ausmaß der Unterwerfung der sudetendeutschen Sozialdemokraten unter die *Landsmannschaft* deutlich. Als Paul im Dezember 1966 in einem Telegramm an Seebohm „auf das Schärfste“ gegen einen Artikel in der *Sudetendeutschen Zeitung* protestierte, in dem es hieß, „dass sich die Landsmannschaft künftig einer Partnerschaft mit der NPD nicht verschließen kann“, wurde er nicht einmal einer Antwort gewürdigt – woraus die Führung der *Seliger-Gemeinde* indessen keinerlei praktische Konsequenzen zog.⁵¹

Es wäre allerdings eine verkürzte Perspektive, alles auf die Abhängigkeit von der *Landsmannschaft* zu schieben. Gegen die (unter amerikanischem Druck zustande gekommene) Friedensnote der Regierung Erhard vom 25. März 1966, die eine ausschließlich friedliche Politik für die Wiedervereinigung proklamierte und den Austausch von Gewalt-

⁴⁸ Archiv IfZ, München. Dn 325, Zischka an Paul vom 27.10.1965.

⁴⁹ *Mitteilungen* Nr. 3/1968, S. 15 (*Kern auf der ersten Seite*).

⁵⁰ Archiv IfZ, München. Dn 325. Paul an Zischka vom 19.10.1965 und Zischka an Paul vom 27.10.1965.

⁵¹ *Mitteilungen* Nr. 3/1967, S. 1 (*Seliger-Gemeinde vor der Frage: Kapitulation vor den Nazis in der Landsmannschaft oder Auszug aus ihr. Eine neue Dokumentation*).

verzichtserklärungen mit den osteuropäischen Regierungen befürwortete,⁵² erhob der Bundesvorstand der *Landsmannschaft* nur „bescheidene Einwände“, während der Bundesvorstand der Seliger-Gemeinde „schwerste Bedenken“ äußerte. Es sei „unredlich“, der ČSSR „bedingungslose Angebote hinsichtlich des Austausches von Handelsmissionen zu unterbreiten und dabei zu verschweigen, dass die Bundesregierung, der Bundestag und die politischen Parteien der Bundesrepublik Deutschland die Vertreibung der Sudetendeutschen als ein Unrecht betrachten, das wieder gutgemacht werden muss“, zitierte Zischka in seinem offenen Brief an die Bundestagsfraktion der SPD aus dem Beschluss des Bundesvorstandes der *Seliger-Gemeinde*.⁵³ Bei den sudetendeutschen Sozialdemokraten, meinte Zischka zu dem Beschluss, „bestimmt nur eine Hand voll so genannter Berufsflüchtlinge eine Politik, die darauf gerichtet ist, jede Annäherung an unsere Nachbarn von Anfang an zu torpedieren und zur Erfolglosigkeit zu verurteilen.“⁵⁴

Neben dem offenbar wenig effektiven Versuch, die *Seliger-Gemeinde* von innen her umzukrempeln, indem deren Mitglieder mit kritischen Informationen über die Politik der *Landmannschaft* versorgt wurden,⁵⁵ unternahm Zischka zahlreiche Vorstöße, um durch Briefe an führende SPD-Politiker, den Vorstand und die Bundestagsfraktion der SPD die Einflussnahme sudetendeutscher Sozialdemokraten auf die Ostpolitik der SPD zu unterbinden. Mitglieder der *Arbeitsgemeinschaft* ermunterten ihn, damit nicht aufzuhören, „bis es uns gelingt, Jaksch und Konsorten in der SPD kaltzustellen“.⁵⁶ Hierher gehören der schon erwähnte Brief Zischkas an Erler, den außenpolitischen Experten der SPD-Führung, vom Mai 1965, in dem er eindringlich vor Jaksch warn-

te,⁵⁷ zwei Briefe an den SPD-Partei Vorstand vom Oktober 1965,⁵⁸ das oben zitierte Schreiben Zischkas an die Bundestagsfraktion der SPD aus dem Frühjahr 1966 mit der Aufforderung, sich von Jaksch zu trennen,⁵⁹ ferner der Appell Zischkas an den Partei Vorstand und die Bundestagsfraktion der SPD vom Oktober 1967, die gerade wieder beschworene „nationale Volksgemeinschaft“ der *Seliger-Gemeinde* mit der *Landsmannschaft* zum Anlass zu nehmen, um zu den sudetendeutschen Sozialdemokraten auf Distanz zu gehen.⁶⁰

Zischka, der – wie alle Mitglieder der *Arbeitsgemeinschaft*, soweit sie in der Bundesrepublik lebten – Mitglied der SPD war,⁶¹ wurde eine Zeit lang von der *Arbeitsgemeinschaft* dazu gedrängt, die SPD auch „von unten“ gegen den ostpolitischen Kurs der „Jakschisten“ zu mobilisieren: Der SPD-Ortsverein Tann (unter dem Vorsitz Zischkas) sollte im Mai 1968 qua Antrag an den SPD-Bezirksparteitag im schwäbischen Memmingen klären, „ob die Politik der Seliger-Gemeinde in der Sudetendeutschen *Landsmannschaft* ... gegenüber der Tschechoslowakei mit der Politik der SPD vereinbar ist“.⁶² Unter Berufung darauf, dass eine Erklärung des SPD-Vorstandes vom Januar 1953, wonach es „nicht Sache der Seliger-Gemeinde sein könne, politische Beschlüsse zu fassen“,⁶³ bloß noch auf dem Papier stand, plädierte Zischka für resolute Mittel, um der politischen Vereinnahmung der *Seliger-Gemeinde* durch die *Landsmannschaft* ein Ende zu setzen. Es müsse alles getan werden, hatte er schon im Herbst 1966 unter dem Eindruck des Wahlerfolgs der NPD in Bayern (15 Sitze im Landtag) erklärt, um „die in der *Landsmannschaft* wacker mitarbeitenden sozialdemokratischen Funktionäre

⁵⁷ Quelle wie Anm. 19.

⁵⁸ Quelle wie Anm. 28.

⁵⁹ Quelle wie Anm. 53.

⁶⁰ Archiv IfZ, München. Nachlass Zischka, ED 196/12, Appell an den SPD-Partei Vorstand (zu Hd. von Willy Brandt) und an die SPD-Bundestagsfraktion (zu Hd. von Helmut Schmidt).

⁶¹ Archiv IfZ, München. Dn 325, Zischka an Paul vom 27.10.1965. Die in Großbritannien lebenden Mitglieder der *Arbeitsgemeinschaft* waren – wie Kögler – in der *Labour Party* organisiert, in Schweden gehörten sie der sozialdemokratischen Partei an.

⁶² Archiv IfZ, München. Nachlass Zischka, ED 196/3, Nedela an Zischka vom 5.4.1968.

⁶³ *Mitteilungen* Nr. 6/1970, S. 2 (*Krach in der Seligergemeinde*). Vgl. auch: *Erklärung ehemaliger Funktionäre und Mitglieder*, s. 3.

⁵² Zum gesamten Komplex der Friedensnote s. WEBER, Werner – WERNER, Jahn. *Synopse zur Deutschlandpolitik 1941 bis 1973*. Göttingen 1973, S. 676 f. (Schriften des Königsteiner Kreises).

⁵³ Dieser offene Brief unter dem Titel *Frieden oder Hass? Die Friedensnote der Bundesrepublik und die Haltung der sudetendeutschen Sozialdemokraten – Ein offener Brief an die Bundestagsfraktion der SPD* wurde 1966 in einer undatierten Nummer der Mitteilungen veröffentlicht.

⁵⁴ Ebd.

⁵⁵ Archiv IfZ, München. Nachlass, ED 196/1, Zischka an Brügel vom 26.3.1966.

⁵⁶ Archiv IfZ, München. Nachlass Zischka, ED 196/3, Nedela an Zischka vom 29.4.1965.

vor die Alternative zu stellen, entweder dort aufzuhören oder in der SPD. Die Mitgliedschaft in der SPD darf nicht weiter vereinbar sein mit der Mitgliedschaft in der *Sudetendeutschen Landsmannschaft*.⁶⁴

Wir wissen bisher nicht viel darüber, in welchem Ausmaß und in welcher Weise Jaksch – und ihn hatte Zischka im Visier, wenn er einen Keil zwischen *Seliger-Gemeinde* und *Landsmannschaft* zu treiben versuchte – die Ost-, Vertriebenen- und Heimatpolitik der SPD beeinflusst hat. Nach seinem Ausscheiden aus dem SPD-Parteivorstand, dem er 1950-1956 angehörte, blieb der in der SPD immer umstrittene Jaksch für die Partei doch akzeptabel genug, um in die so genannte Ministermannschaft des SPD-Kanzlerkandidaten Brandt aufgenommen zu werden, der er bis 1964 angehörte.⁶⁵ Ein Jahr später bestellte der Parteivorstand Jaksch zu seinem „Experten für Ostpolitik“.⁶⁶ Was Zischka in erster Linie beunruhigte, war die Verbandsmacht, über die Jaksch verfügte: Neben dem Amt als Vorsitzender der *Seliger-Gemeinde* (seit 1951) fungierte Jaksch seit 1958 als Vizepräsident des BHE, dessen Leitung er 1964 übernahm, und seit 1959 auch als Präsident der Bundesversammlung der *Sudetendeutschen Landsmannschaft*. Wenn daher die SPD Jaksch Avancen machte, wie beispielsweise im Sommer 1965, als das Präsidium der Partei dem Parteivorstand empfahl, Jaksch zu beauftragen, „mit einer durch i h n [Hervorhebung von mir – P.H.] zu berufenden Arbeitsgruppe Vorschläge auszuarbeiten für die deutsche Ostpolitik und für Volkstumssicherung“, sah Zischka seine Felle davonschwimmen: Er wisse mit der SPD-Führung nichts mehr „anzufangen“.⁶⁷

Grundsätzlich hielt Zischka die Ostpolitik der SPD dennoch für die einzige vernünftige Alternative zu der mit antikommunistischen Kreuzzugsphantasien einhergehenden „Politik der Stärke“ Adenauers, die

⁶⁴ *Mitteilungen* Nr. 25/1966, S. 2 (*Nach den bayerischen Landtagswahlen*).

⁶⁵ RÖDER, Werner – STRAUSS, Herbert A. – SCHNEIDER, Dieter Marc – FORYTH, Louise (Hrsg.). *Biographisches Handbuch der deutschsprachigen Emigration nach 1933. Band I: Politik, Wirtschaft, Öffentliches Leben*. München-New York-London-Paris 1980, S. 331.

⁶⁶ Archiv IfZ, München. Nachlass Zischka, ED 196/12, Zischka an den Parteivorstand der SPD vom 28.10.1965.

⁶⁷ Archiv IfZ, München. Nachlass Zischka, ED 196/3, Zischka an Nedela vom 4.7.1965.

CDU/CSU nach der Adenauer-Ära mit Abschattierungen fortsetzten. Zischka fühlte sich in seiner Sicht vollauf bestätigt, als die sozial-liberale Koalition seit 1969 ihre ost- und deutschlandpolitischen Pläne zu verwirklichen begann.⁶⁸ Zwischendurch aber befand sich seine politische Stimmung auf einer Berg- und Talfahrt. Er geriet in Euphorie, wenn der spätere Bundeskanzler Schmidt – wie im März 1967 oder im Februar 1968 – seine Pläne zur künftigen Ostpolitik entwickelte.⁶⁹ Wenn aber Wehner – als Bundesminister für gesamtdeutsche Fragen in der Großen Koalition – zum alljährlichen Egerlandtag eilte, dort im Festzug mitmarschierte und die Hände von „Urnazis“ schüttelte, verfiel Zischka in Trübsinn und fragte sich, ob es „wirklich notwendig ist, dass sich eine so große Partei wie die SPD durch einen ihrer führenden Männer selbst so abwertet und unglaubwürdig macht“.⁷⁰

Zischka wollte offenbar nicht wahrhaben (und wich deshalb in die Personalisierung der Ostpolitik aus), dass die SPD angesichts des politischen Klimas in der Bundesrepublik gerade in der Vertriebenen- und Ostpolitik lavieren musste. Bei allen Zugeständnissen an den Nationalismus der späten vierziger und frühen fünfziger Jahre (Nichtanerkennung der Oder-Neiße-Grenze) war der SPD-Führung frühzeitig klar, dass das Vertriebenen- und Flüchtlingsproblem angesichts der außenpolitischen Möglichkeiten des westdeutschen Teilstaates jedenfalls nicht durch „Repatriierung“ gelöst werden konnte. Die realistische Perspektive musste „Integration der Vertriebenen in Westdeutschland“ heißen, auch und gerade im Hinblick auf die Sudetendeutschen. Für diese Lagebeurteilung gibt es einen unverdächtigen Zeugen, nämlich Vilém Bernard, den Vorsitzenden der außenpolitischen Kommission der Tschechoslowakischen Sozialdemokratie, der am ersten Nachkriegsparteitag der SPD vom 29. Juni bis 2. Juli 1947 in Nürnberg teilnahm und in seinem Bericht über den Verlauf des Parteitages darauf hinwies, dass der Parteivorsitzende Schumacher in Nürnberg dazu aufgerufen habe, den ehemaligen DSAP-Mitgliedern in der SPD eine „neue Heimat“ zu bie-

⁶⁸ *Mitteilungen* Nr. 5/1969, S. 2 f. (*Von der Großen Koalition zur Führung der Nation*); Nr. 6/1969, S. 2 (*Das Ende der politischen Traumperiode in der Bundesrepublik*) und Nr. 6/1972, S. 4 f. (*Das Ende der Vertriebenen-Lobby*).

⁶⁹ *Mitteilungen* Nr. 3/1967, S. 6 (*Rede von Helmut Schmidt über die Ostprobleme*); *Mitteilungen* Nr. 1/1968, S. 17 (*Es ist wahr...*).

⁷⁰ *Mitteilungen* Nr. 4/1969, S. 11 (*Herbert Wehner bei den Egerländern*).

ten. Dies wie Schumachers Rede überhaupt überzeugten Bernard davon, „dass die SPD von der endgültigen Ansiedlung der sudetendeutschen Sozialdemokraten in Deutschland ausgeht und sich daher nicht hinter die Forderung nach einer Revision der Aussiedlung stellt“.⁷¹ Unter solchen Voraussetzungen musste die SPD dann aber auch – wollte sie das Feld der Vertriebenenpolitik nicht allein den konservativen politischen Kräften überlassen – die Vertriebenenverbände in ihr Kalkül einbeziehen und (taktische) Abstriche von ihren ostpolitischen Konzeptionen machen. Dessen wurde sich die SPD-Führung offenbar erst im Übergang zu den sechziger Jahren mit aller Konsequenz bewusst:

Auf den Ende 1957 veröffentlichten Rapacki-Plan (atomwaffenfreie Zone in Mitteleuropa) antwortete die SPD im März 1959 mit dem maßgeblich von Wehner konzipierten Deutschlandplan, der eine militärisch „verdünnte“ Zone in Mitteleuropa vorsah.⁷² Im August des gleichen Jahres führte der spätere Ministerpräsident von Nordrhein-Westfalen, der Sozialdemokrat Kühn, in Prag Gespräche über diesen Plan und die Bereitschaft der SPD zur Aufnahme normaler diplomatischer Beziehungen zu den Staaten des Warschauer Paktes.⁷³ In der Bundesrepublik entfachte der Deutschlandplan einen Sturm der Kritik von CDU/CSU und ihrer Klientel, zu denen die Vertriebenenverbände gehörten. Der Plan sei geeignet, hieß es, „Gesamtdeutschland dem Imperialismus Moskaus auszuliefern“.⁷⁴ Die Öffentlichkeit reagierte auf den Plan mit Desinteresse, wo nicht Ablehnung, und in der SPD-Führung wurde das Projekt Ende 1959 als Fehlschlag angesehen. Die Lehren aus diesem Fehlschlag waren: Verzicht der SPD auf oppositionelle ostpolitische Alleingänge, um der Gefahr der Isolierung zu entgehen, und Einleitung einer Politik der außenpolitischen Gemeinsamkeit mit der Bundesregierung.⁷⁵

⁷¹ Der vollständige Bericht ist in deutscher Übersetzung abgedruckt In: HEUMOS, Peter (Hrsg.) *Europäischer Sozialismus im Kalten Krieg. Briefe und Berichte 1944–1948*. Frankfurt-New York 2004, S. 377–384 (Quellen und Studien zur Sozialgeschichte. Hrsg. vom Internationalen Institut für Sozialgeschichte, Amsterdam. Bd. 20).

⁷² MEYER, Christoph. *Herbert Wehner. Biografie*. München 2006, S. 225 ff.

⁷³ Archiv Národního muzea, Prag. Nachlass Zdeněk Fierlinger, Karton 37, Faszikel 1378 a–m, Záznamy rozhovorů Zdeňka Fierlingera s cizími představiteli.

⁷⁴ MEYER, Christoph. *Herbert Wehner. Biografie*. München 2006, S. 228.

⁷⁵ Ebd., S. 229 f.

Vor diesem Hintergrund sollte man die von Zischka als puren Opportunismus gebrandmarkte Bergneustädter Erklärung sehen, auf die sich Mitglieder des Präsidiums der SPD und der Vorstand der Sudetendeutschen Landsmannschaft im Januar 1961 einigten.⁷⁶ Mit dieser Erklärung kam die SPD den Forderungen der Landsmannschaft weit entgegen – von der Rückkehr der Vertriebenen, also der Verwirklichung des „Rechts auf die Heimat“, über das sudetendeutsche Selbstbestimmungsrecht, das durch das Festhalten der SPD an den Grenzen Deutschlands von 1937 nach Aussage der Erklärung nicht berührt wurde, bis hin zum Kampf gegen die „offene Entnationalisierung der heute noch in der ČSR zurückgehaltenen Deutschen“.⁷⁷ Mit solchen Positionen wurde die SPD dann allerdings auf dem falschen Fuß erwischt, wenn andere gesellschaftliche Kräfte, die in der Ostpolitik auf Entspannung drängten, die Initiative übernahmen. Gegen die Formulierung der EKD-Denkschrift vom Oktober 1965, die Bundesrepublik müsse respektieren, dass die „volle Wiederherstellung alten Besitzstandes“ in den Ostgebieten nicht mehr möglich sei, blieb der SPD nach Bergneustadt nur noch Abwiegeln: Es gebe Grenzen des Verzichts, war aus ihrer Führungsspitze zu hören.⁷⁸

In Zischkas Kritik am Hin und Her sozialdemokratischer Ostpolitik drückte sich ein anderer Vorbehalt gegen die SPD aus, der in die gleiche Richtung zielte: Zischka konnte sich nur schwer damit abfinden, dass die SPD mit dem Godesberger Programm vom September 1959 den Übergang zur „Volkspartei“ vollzogen hatte. Das drückt sich in seiner Stellungnahme zu den Konflikten in der SPÖ im Jahr 1966 aus, als er sich auf die Seite des SPÖ-Chefs Pittermann schlug, der die innerparteiliche Opposition mit ihrer Forderung nach „Abrücken von der Klassenkampftheorie“ und „Kompromissen“ in der „sozialistischen Ideologie“ energisch zurückwies.⁷⁹ Die gleiche reservierte Einstellung zur SPD als Volkspartei kann man an Zischkas Spott über die Programmatik der bayerischen SPD ablesen, die – während sich die NPD auf dem Vormarsch befand – dem Kampf für eine neue „Raumordnung“

⁷⁶ Text der Bergneustädter Erklärung In: *Mitteilungen* Nr. 5/1967, S. 10 f. (*Die Seligergemeinde und ihr Strohhalm*).

⁷⁷ Ebd.

⁷⁸ MEYER, Christoph. *Herbert Wehner. Biografie*. München 2006, S. 268.

⁷⁹ *Mitteilungen* Nr. 24/1966 (*Pittermann gegen SPÖ-Reform*).

Bayerns höchste Priorität einräumte,⁸⁰ wie an Zischkas Analyse der Landtagswahlen in Baden-Württemberg im Frühjahr 1968: Während die SPD „im trüben Wasser des Kleinbürgertums herumfischt“ und auf Banketten und Empfängen ihre nunmehr erreichte „gesellschaftliche Respektabilität“ genieße, seien ihr die Arbeiter in Scharen davongelaufen.⁸¹

Zischka traf sich in seiner Präferenz für die „klassische“ Arbeiterpartei mit Brügel, der die im Anhang abgedruckte „Erklärung“ zunächst nicht mittragen wollte, weil sie von Zischka als Erklärung „sudeten-deutscher“ Sozialdemokraten konzipiert worden war.⁸² Für Brügel hafteten am Begriff „sudetendeutsch“ völkische Konnotationen und der Geruch der „nationalistischen Verseuchung“ der DSAP durch Jaksch.⁸³ Nachdrücklich wandte sich Brügel in diesem Zusammenhang gegen die „Grals Hüter von Seligers Vermächtnis“, die den Arbeiterführer zu einem „Führer der Volksgruppe“ umdeuteten, der als „allnationaler Heros“ die deutsche Minderheit in der Tschechoslowakei geeint habe.⁸⁴ Für Seliger sei nationale Emanzipation unauflöslich mit der sozialen Emanzipation verbunden gewesen. „Unser höchstes Tribunal, dessen Entscheidung wir uns beugen, ist die sozialistische Internationale; kein anderes Forum werden wir anerkennen,“ zitierte Brügel aus einer Rede Seligers im Jahr 1919.⁸⁵ Er hätte auch Ludwig Czech zitieren können, der sich 1926 als DSAP-Vorsitzender für eine sozialdemokratische Regelung des tschechoslowakischen Minderheitenproblems auf der Basis der „Klassenfront“ des Proletariats aller Nationalitäten der Tschechoslowakischen Republik stark gemacht hatte.⁸⁶

⁸⁰ *Mitteilungen* Nr. 25/1966 (Nach den bayerischen Landtagswahlen).

⁸¹ *Mitteilungen* Nr. 2/1968, S. 11–14 (Die Landtagswahlen von Baden-Württemberg).

⁸² Archiv IfZ, München. Nachlass Zischka, ED 196/1, Zischka an Brügel vom 5.6.1965 und Brügel an Zischka vom 27.6.1965.

⁸³ Zit. nach dem Beitrag Brügels über den tschechischen Sozialdemokraten Miloš Vaněk, In: *Mitteilungen* Nr. 1/1967, S. 7 f. (Milosch Vanek gestorben).

⁸⁴ *Mitteilungen* Nr. 1/1970, S. 4 f. (Zwei Hundertjährige – Ludwig Czech und Josef Seliger).

⁸⁵ *Mitteilungen* Nr. 1/1969, S. 5 (Zum vierten März).

⁸⁶ HEUMOS, Peter. *Die Sozialistische Arbeiter-Internationale, das Münchener Abkommen und das Scheitern internationaler sozialistischer Minderheitenpolitik*. In: TAUBERT, Fritz (Hrsg.) *Mythos München. Le Mythe de Munich. The Myth of Munich*. München 2002, S. 102 (Veröffentlichungen des Collegium Carolinum 98).

Mit solchen historischen Reminiszenzen ging es im Konflikt zwischen *Arbeitsgemeinschaft* und *Seliger-Gemeinde* um die Frage, in welchem Lager die legitimen Erben der deutschen sozialdemokratischen Arbeiterbewegung in der Tschechoslowakei standen. Maßstab der Legitimität war die Loyalität gegenüber dem tschechoslowakischen Staat in der Phase der frühen Expansionspolitik des Dritten Reiches und des Aufstiegs des Sudetofaschismus. Wer, wie Jaksch, im Frühjahr 1938, mit Hitler ante portas, die Minderheitenpolitik der eigenen Partei zur „deutschen Freiheitspolitik in Mitteleuropa“ erklärte⁸⁷ und noch angesichts der sich abzeichnenden militärischen Niederlage des Dritten Reiches auf eine mitteleuropäische Föderation unter deutscher Führung spekulierte,⁸⁸ musste mit heftigen Reaktionen rechnen. Die tschechoslowakische Exilregierung sei nicht zuletzt „durch das Verhalten von Jaksch dazu getrieben worden, die allgemeine Vertreibung anzustreben und dann auch durchzuführen,“ meinte Zischka.⁸⁹

Zischkas Unbehagen am Verfall der SPD als Arbeiterpartei und seine (und Brügels) häufigen Rekurse auf eine vergangene gesellschaftlich-politische Situation, welche die Perspektive eines nationalen Ausgleichs in der ČSR – in leichter Idealisierung – gerade mit Arbeiterbewegungstraditionen verknüpfte,⁹⁰ könnten als Verklärung der eigenen Lebens-

⁸⁷ Das Zitat nach einem Brief Jakschs an den Schweizer Sozialdemokraten Hans Oprecht vom 2.4.1938. Schweizerisches Sozialarchiv, Zürich. Karton Ar. 1.260.55.

⁸⁸ Archiv IfZ, München. Nachlass Zischka, ED 196/3, Zischka an Kögler vom 19.1.1968. Jaksch war bei seinen europapolitischen Ambitionen, die sich im Exil – zeitweilig in Zusammenarbeit mit Otto Strasser – auf eine föderative Umgestaltung Europas richteten, auch nach dem Zweiten Weltkrieg nicht wählerisch in der Frage seiner politischen Kombattanten. Zu diesen gehörten beispielsweise in Frankreich die rechtsradikale *Allianz für Freiheit und Fortschritt* mit ihrem Präsidenten Tixier-Vignancour und eine Gruppe, die sich aus rassistischen Algerien-Kämpfern und faschistoiden OAS-Obristen zusammensetzte. Vgl. *Mitteilungen* Nr. 1/1967, S. 5 (Das Testament des Sozialdemokraten Wenzel Jaksch).

⁸⁹ Ebd.

⁹⁰ Trotz der nationalen Ausgleichsbereitschaft aller Arbeiterparteien der tschechoslowakischen Zwischenkriegsrepublik scheiterte 1926 der von der Minoritätenkommission der Sozialistischen Arbeiter-Internationale eingeleitete Versuch, durch ein gemeinsames Nationalitätenprogramm dieser Parteien das Minderheitenproblem der Tschechoslowakei unter Einbeziehung sozialer und wirtschaftlicher Fragenkomplexe einer dauerhaften Lösung zuzuführen. Vgl. HEUMOS, Peter. *Die Sozialistische Arbeiter-Internationale, das Münchener Abkommen und das Scheitern internationaler sozialistischer Minderheitenpolitik*. In: TAUBERT, Fritz (Hrsg.) *Mythos München. Le Mythe de*

geschichte verstanden werden. Das wäre ein Missverständnis. Denn während die Landsmannschaft – und in ihrem Nachtrab auch die *Selig-ger-Gemeinde* – Gruppenidentitäten auf Innen-Außen-Differenzierungen zwischen „Stammesangehörigen“ aufbauten und die (schon unter Hitler bewährten) landsmannschaftlichen Volkstumsexperten das Volksgruppenrecht als eine Art Schollenbindung gegen die „Nomadisierung Europas“ beschworen,⁹¹ Jaksch der Geschichte das dunstige Subjekt „deutsches Volk“ unterschob⁹² und die Führung der *Landsmannschaft* auf ihre Weise den fortdauernden Naturzustand zwischen den Nationalstaaten demonstrierte (Gewaltandrohung im Zusammenhang mit dem oben erwähnten Projekt eines Freistaates Sudetenland), war Zischka längst dabei, sich von der naturwüchsigen Dominanz nationaler Leitwerte und den Debatten über die Organisation nationaler Partikularitäten abzunabeln. Zwar beruhte seine konventionelle Staatsethik im Verhältnis zur Tschechoslowakei noch darauf, dass das Land nach seiner Auffassung den Nationalitäten genügend Entwicklungschancen geboten hatte. Doch war diese Staatsethik bei ihm (wie bei Brügel) offen für die Prinzipien einer universalistischen Moral (mit rationalistischem Naturrecht als wichtigstem Bestandteil⁹³). Den für den

Munich. The Myth of Munich. München 2002, S. 99–104 (Veröffentlichungen des Collegium Carolinum 98).

⁹¹ *Mitteilungen* Nr. 6/1969, S. 3 (*Sudetendeutsche gegen Atomisierung und Nomadisierung Europas*). – Zu den Mystifikationen der Volksgruppenforschung und ihrem dubiosen gesellschaftspolitischen Hintergrund s. neuerdings SALZBORN, Samuel. *Die Volksgruppenkonzeption der Sudetendeutschen Landsmannschaft und die sudetendeutsche Volksgruppenforschung*. In: BRENNER, Christiane – FRANZEN, Erik – HASLINGER, Peter – LUFT, Robert (Hrsg.). *Geschichtsschreibung zu den böhmischen Ländern im 20. Jahrhundert. Wissenschaftstraditionen – Institutionen – Diskurse*. München 2006, S. 433–443 (Bad Wiessee Tagungen des Collegium Carolinum 28).

⁹² Vgl. dazu das in Anm. 42 zit. Sitzungsprotokoll der SPD im Pariser Exil.

⁹³ Die Rechtstheorie kennt für das Verhältnis von Moral und Recht die Trennungs- und die Verbindungsthese. Der Rechtspositivismus hält sich vorwiegend an die Trennungsthese, das Naturrecht folgt der Verbindungsthese. Zischka behandelte Rechtsfragen immer unter Einbeziehung moralischer (oder politischer) Aspekte und hatte damit teil an der oft erwähnten „Renaissance des Naturrechts“ im Zuge der Aufarbeitung von NS-Unrecht in der Bundesrepublik. Zum rechtstheoretischen und -philosophischen Kontext dieser „Renaissance“ vgl. SCHULZ, Lorenz. *Kollektive Erinnerung durch Feststellen strafrechtlicher Verantwortung*. In: FREIA, Anders – KUTSCHER, Hauke-Hendrik – STOLL, Katrin (Hrsg.). *Bialystok in Bielefeld. Nationalsozialistische Verbrechen vor dem Landgericht Bielefeld 1958 bis 1967*. Bielefeld 2003, S. 18–53.

bürgerlichen Nationalstaat charakteristischen Widerspruch zwischen „Mensch“ und „Staatsbürger“ trug Zischka mit großer Selbstverständlichkeit zugunsten des „Menschen“ aus, wie seine Empörung über die Gleichgültigkeit der Landsmannschaft gegenüber den nichtdeutschen Opfern der NS-Herrschaft in den böhmischen Ländern und in der Slowakei deutlich macht (s.o.).

III.

Trotz seiner Bemühungen, die SPD zu veranlassen, in der Kontroverse zwischen der *Arbeitsgemeinschaft* und den sudetendeutschen Sozialdemokraten Partei zu ergreifen, hielt Zischka es gelegentlich für besser, diesen Streit als „eine in unserer alten Partei auszutragende Sache“ zu deklarieren – vielleicht unter dem Einfluss Brügels, der die SPD nicht „überflüssigerweise“ verärgern wollte.⁹⁴ Doch Zischka konnte im Ernst nicht behaupten, dass er sich mit „seiner“ Kontroverse außerhalb der Diskussionen und Konflikte über die Vergangenheitspolitik der Bundesrepublik bewegte.

Zischka hat früh einen Aspekt der Verfolgung von NS-Unrecht aufgegriffen, der heute allmählich in die Forschung eindringt: Während der Großteil der Literatur weiterhin argumentiert, eine rigide strafrechtliche Verfolgung der NS-Funktionseleiten hätte die Integration der deutschen Nachkriegsgesellschaft erschwert,⁹⁵ rücken Zischkas Entsetzen über die Unverfrorenheit, mit der NS-Funktionäre nach 1945 in der *Landsmannschaft* ihre Karrieren vor aller Augen fortsetzten, und seine Parteinahme für die Opfer, die den Weg dieser Karrieren unter der NS-Diktatur säumten,⁹⁶ die Frage in den Vordergrund, ob die gesell-

⁹⁴ Archiv IfZ, München. Nachlass Zischka, ED 196/1, Zischka an Brügel vom 5.6.1965.

⁹⁵ Kritisch dazu PERELS, Joachim. *Die Nachwirkungen der NS-Diktatur im demokratischen Rechtsstaat*. In: Ders. *Das juristische Erbe des „Dritten Reiches“. Beschädigungen der demokratischen Rechtsordnung*. Frankfurt/M. 1999, S. 11–38.

⁹⁶ Vgl. dazu Zischkas Hinweis auf die Beteiligung von Fritz Köllner, eines Mitgliedes des *Witiko-Bundes*, an der Arisierung im Protektorat Böhmen und Mähren. Köllner hatte sich im Zuge der Arisierung ein Haus angeeignet, nachdem dessen Besitzer „totgeschlagen worden waren“. *Mitteilungen* Nr. 6/1969, S. 10 (*Abschied von einem großen Sohn des sudetendeutschen Volkes*). Zur ungehemmten Bereitschaft der sudetendeutschen

schaftliche Integration der Bundesrepublik nicht vielmehr dadurch belastet wurde, dass zahllose Opfer des NS-Unrechts – weil ihr Leiden aufgrund der insgesamt nachlässigen strafrechtlichen Verfolgung nicht öffentlich festgestellt und anerkannt wurde – wenig Vertrauen in die neuen Rechtsnormen der zweiten Republik gewinnen konnten.⁹⁷ Zusätzliche Nahrung erhielt dieses mangelnde Vertrauen durch die Amnestiepolitik der Adenauer-Ära. Auch in diesem Punkt verdunkelt die Fixierung der Geschichtswissenschaft auf die Funktionseliten⁹⁸ den gesellschaftlich wirklich relevanten Gesichtspunkt: Amnestien bestärkten das Bewusstsein breiter Bevölkerungskreise in der resignativen Einsicht, dass vom Staat veranlasste oder begangene Unmenschlichkeiten in einem gegen rechtliche und moralische Bewertungen immunisierten Freiraum geschehen.⁹⁹

Zischkas Vorwurf an die Adresse der *Seligler-Gemeinde*, „auf dem rechten Auge blind zu sein“, galt, sieht man genauer hin, weniger dem offenen Leugnen von NS-Unrecht als vielmehr dem Herabstufen von Unmenschlichkeit auf die Ebene eines routinierten Umgangs mit ihr. Charakteristisch für die leitenden Funktionäre der *Seligler-Gemeinde* war, dass sie dieses Unrecht „flexibel“ handhabten, dem politischen Tagesgeschäft unterordneten. Im Juni 1961 schrieb Paul als Bundestagsabgeordneter an einen Parteifreund: „...Den Fall Karmasin¹⁰⁰ und

politischen Führungsschicht, sich (zunächst im Reichsgau Sudetenland) am Terror gegen die Juden und an der Arisierung zu beteiligen, s. OSTERLOH, Jörg. *Nationalsozialistische Judenverfolgung im Reichsgau Sudetenland 1938-1945*. München 2006 (Veröffentlichungen des Collegium Carolinum 105). Ein besonders eifriger „Arisierer“ war Wilhelm Sebekowsky, Regierungspräsident in Karlovy Vary, der nach dem Krieg, bis 1951, unter falschem Namen in der Bundesrepublik lebte und zu den führenden Funktionären des Witiko-Bundes zählte.

⁹⁷ So argumentiert auch Freia Anders in ihrer Einleitung zu: FREIA, Anders – KUTSCHER, Hauke-Hendrik – STOLL, Katrin (Hrsg.). *Bialystok in Bielefeld. Nationalsozialistische Verbrechen vor dem Landgericht Bielefeld 1958 bis 1967*. Bielefeld 2003, S. 9–17, hier 11.

⁹⁸ Wie bei FREI, Norbert. *Hitlers Eliten nach 1945 – eine Bilanz*. In: FREI, Norbert – FREIMÜLLER, Tobias – MIQUEL, Marc von – SCHANETZKY, Tim – SCHOLTEN, Jens – WEISS, Mathias (Hrsg.). *Hitlers Eliten nach 1945*. 2. Auflage. München 2004, S. 269–299, hier 283 f.

⁹⁹ Vgl. dazu JÄGER, Herbert. *Amnestie für staatliche Verbrechen?*. In: *Kritische Justiz* 23 (1990), S. 467–472.

ähnliche werden wir aufgreifen und in entsprechender Form behandeln. Dieses wird allerdings wahrscheinlich erst nach den Wahlen möglich sein können, weil wir alle furchtbar an Zeitmangel leiden“.¹⁰¹ Mehr als fünf Jahre später litt der Bundestagsabgeordnete noch immer an „Zeitmangel“,¹⁰² während ein anderer führender Funktionär der *Seligler-Gemeinde* den „Volkstumsführer“ Karmasin inzwischen in der Presse als „hochanständigen und rechtschaffenen Mann“ präsentiert hatte.¹⁰³

Wenn derartige politische Zweideutigkeiten schon bei denen zu beobachten sind, die zweifelsfrei keine aktiven Träger der Politik Henleins und Hitlers gewesen waren, ist Skepsis angebracht gegenüber Forschungen zur Vergangenheitspolitik in der Bundesrepublik, die die frohe Botschaft überbringen, die Erziehung der „Ehemaligen“ zur Demokra-

¹⁰⁰ Der aus Mähren stammende Franz Karmasin, „Volkstumsführer“ der Deutschen in der Slowakei, 1936 von Henlein zum „Führer“ der Karpatendeutschen Partei und zu seinem Stellvertreter für die Slowakei und die Karpatenukraine ernannt und seit 1939 Staatssekretär für die Belange der deutschen Volksgruppe in der Slowakei, wurde 1947 in den Prager Prozessen gegen nationalsozialistische Kriegsverbrecher als einer der Initiatoren des Holocaust in der Slowakei in Abwesenheit zum Tode verurteilt. Die Münchener Staatsanwaltschaft leitete 1966 gegen den nach dem Krieg zunächst untergetauchten Karmasin Ermittlungen wegen des Verdachts der Beteiligung am Völkermord ein, die jedoch nicht zur Erhebung einer Anklage führten. Den Anstoß zu diesen Ermittlungen hatte der Eichmann-Prozess gegeben. Karmasin war nach dem Krieg u.a. Geschäftsführer des *Witiko-Bundes*, Mitglied des Sudetendeutschen Rates und der Bundesversammlung der *Sudetendeutschen Landsmannschaft*. Wie Zischka 1962 feststellen musste, nahm Karmasin auch als Ehrengast an den Bundestreffen der *Seligler-Gemeinde* teil. Archiv IfZ, München. Dn 325, Zischka an Paul vom 27.10.1965. Zur Rolle Karmasins in der Slowakei zwischen 1939 und 1945 s. NOVÁK, Jaroslav. *Im Schatten zweier Kreuze. Franz Karmasin und Ferdinand Durčanskýs Glanz und Fall*. (Hrsg. vom Verband der Antifaschistischen Widerstandskämpfer Prag). Prag 1962.

¹⁰¹ Archiv IfZ, München. Nachlass Zischka, ED 196/3, Paul an Schreiber vom 9.6.1961. Gemeint sind die Bundestagswahlen im September 1961.

¹⁰² Vgl. Zischkas Bericht in der in Prag erscheinenden Volkszeitung vom 5.8.1966. Zischka stellt dort fest, dass Paul nach dem Eichmann-Prozess aufgefordert worden sei und zugesagt habe, eine Untersuchung gegen Karmasin einzuleiten, seitdem sei jedoch in dieser Angelegenheit nicht das Geringste geschehen. Die Prager Volkszeitung hatte Zischkas Bericht, wie aus einer redaktionellen Mitteilung hervorgeht, aus der in Hamburg erscheinenden Anderen Zeitung übernommen.

¹⁰³ Reitzner im Juni 1962 in der Brücke. Vgl. *Mitteilungen* Nr. 5/1967, S. 6 (*Der Weg zu den Nazis. Eine Dokumentation über die Zusammenarbeit zwischen sudetendeutschen Sozialdemokraten und ehemaligen Führern der Sudetennazis*).

tie sei recht erfolgreich gewesen: Die „Mehrheit“ habe sich „im Laufe der Zeit zu passablen Demokraten“ gewandelt.¹⁰⁴

Die „zweite Chance“, die den Funktionseleiten des Dritten Reiches 1945 geboten wurde, verband sich mit der weit gehenden Beibehaltung traditioneller hierarchisch-autoritärer gesellschaftlicher Strukturen.¹⁰⁵ Deren Bewahrung lag im Interesse der alt-neuen Funktionseleiten, da ihre Veränderung das Problem der „Kontinuität“ aufzurollen drohte. Die Debatte über die Legitimität von Kritik in der Bundesrepublik der fünfziger und sechziger Jahre lässt sich hier anschließen. Im Kern kann man diese Debatte als einen Ausdruck des Mangels an Konsens über politische Legitimationswerte und an institutionalisierten Austragungsorten von Kritik verstehen.¹⁰⁶ Sie gibt auch für unseren Zusammenhang etwas her. Den wieder verwendeten Funktionseleiten boten sich autoritäre gesellschaftliche Strukturen, die sich auch im Nichtzulassen eines ungezwungenen öffentlichen Diskurses äußerten, als eine Form unbewusster Konfliktabwehr an. Zischka selbst machte die Erfahrung, wie mit denen umgesprungen wurde, die reglementierte öffentliche Diskurse nicht hinnehmen wollten. Nach seinen ersten kritischen Kommentaren zum Abdriften der *Seligergemeinde* in das reaktionär-nationalistische Milieu der *Sudetendeutschen Landsmannschaft* drohte ihm ein hoher Funktionär der *Seligergemeinde* mit Ausweisung, sollte er „keine Ruhe“ geben, und ließ ihm ausrichten, er hätte „in Bolivien bleiben und dort Käfer sammeln sollen“.¹⁰⁷

¹⁰⁴ FREI, Norbert. *Hitlers Eliten nach 1945 – eine Bilanz*. In: FREI, Norbert – FREI-MÜLLER, Tobias – MIQUEL, Marc von – SCHANETZKY, Tim – SCHOLTEN, Jens – WEISS, Mathias (Hrsg.). *Hitlers Eliten nach 1945*. 2. Auflage. München 2004, S. 299.

¹⁰⁵ Einen frühen Kommentar hierzu liefert DIRKS, Walter. *Der restaurative Charakter der Epoche*. In: *Frankfurter Hefte* 5 (1950), S. 942–954.

¹⁰⁶ Zu den Schwierigkeiten von Kritik und Kritikern in der Bundesrepublik der fünfziger und sechziger Jahre s. LEPSIUS, Rainer M. *Kritik als Beruf. Zur Soziologie der Intellektuellen*. In: Ders. *Interessen, Ideen und Institutionen*. Opladen 1990, S. 270–285.

¹⁰⁷ Archiv IfZ, München. Nachlass Zischka, ED 196/3, Doebling an Zischka vom 18.1.1966.

Anhang:

Erklärung ehemaliger Funktionäre und Mitglieder der Deutschen Sozialdemokratischen Arbeiterpartei in der tschechoslowakischen Republik¹

Die Zusammenarbeit zwischen den führenden Funktionären der *Seligergemeinde* und den in der *Sudetendeutschen Landsmannschaft* tätigen ehemaligen Amtswaltern und Würdenträgern der Nazipartei hat ein solches Ausmaß angenommen, dass dazu nicht länger geschwiegen werden kann. Während den im ehemaligen Altreich führenden Nazis eine Rückkehr in öffentliche Funktionen, seien es solche auf kommunalem Gebiet, in den Ländern oder im Bund im Allgemeinen verwehrt worden ist, konnten sich die früheren Parteigrößen aus dem Sudetengebiet immer mehr nach vorne schieben, sodass sie heute wieder zahlreiche öffentliche Stellungen bekleiden und in der Politik der Bundesrepublik eine Rolle spielen. Insbesondere aber konnten sie in der *Landsmannschaft* ihren Einfluss so weit ausbauen, dass sie heute im Bundesvorstand der *Landsmannschaft* eine absolut führende Rolle spielen.

Die verantwortlichen Funktionäre der *Seligergemeinde* haben, statt gegen diese Rückkehr der Naziführer einen energischen Kampf zu führen und jede Zusammenarbeit mit den politisch schwer belasteten ehemaligen hohen Funktionären, den Abgeordneten des großdeutschen Reichstages, den Regierungspräsidenten, Landräten und Bürgermeistern konsequent abzulehnen, von Anfang an die Verderber unseres Volkes pardonierte und mit ihnen zusammengearbeitet. Dieses Verhalten der Führung der *Seligergemeinde* hat es den SA- und SS-Führern erst ermöglicht, sich in hohe Positionen einzuschleichen, die Führung in der *Landsmannschaft* an sich zu reißen und in der Presse nach alter Nazi-Manier so zu schreiben, wie sie es unter Hitler auch getan haben.

¹ In der Überschrift heißt es „tschechoslowakischen“, während das Wort im offiziellen Namen der DSAP mit großem Anfangsbuchstaben geschrieben worden war. Um die *Erklärung* nicht mit editionstechnischen Hinweisen zu überfrachten, wurde darauf verzichtet, die zahlreichen Hervorhebungen im Original, die sich oft auf ganze Absätze erstrecken und daher wenig Sinn im Hinblick auf Gewichtungen innerhalb des Textes machen, durch entsprechende Anmerkungen zu dokumentieren. Zur Datierung der *Erklärung* s. Anm. 33.

Aufgabe aller Sozialdemokraten muss es sein, diesen politischen Entartungserscheinungen innerhalb der *Seligergemeinde* nicht nur in ablehnender Passivität gegenüberzustehen, sondern offen dafür einzutreten, dass dem Zusammenwirken zwischen schwer belasteten Nazis und der *Seligergemeinde* Halt geboten wird.

Wir halten es für geboten, zu den Fragen, die mit dem Gesagten zusammenhängen, zu erklären:

1. Die *Sudetendeutsche Landsmannschaft* steht unter einer Führung, die in ihrer Mehrheit von ehemaligen Amtswaltern der NSDAP gestellt wird. Diese Tatsache allein ist ein hinreichender Grund, jede Zusammenarbeit von Sozialdemokraten mit der *Landsmannschaft* abzulehnen.

2. Die Bestrebungen der *Landsmannschaft* sind trotz aller heuchlerischen Beteuerungen, die Rückkehr der Vertriebenen in die alte Heimat nur mit friedlichen Mitteln erreichen zu wollen, von nationalistischen Gedanken beherrscht und bedeuten letzten Endes eine Gefahr für den Frieden in Mitteleuropa. Die Landsmannschaften sind es, die mit ihrem nationalistischen Getue, den Aufmärschen im Stile der Nazis und den saftigen Sonntagsreden der Herren Seeböhm und Jaksch dem ganzen deutschen Volke, das in seiner großen Mehrheit zweifellos den Wunsch hat, auch mit seinen östlichen Nachbarn in Frieden zu leben, selbst in dem uns sonst freundlich gesinnten Ausland den Ruf eingetragen haben, Revanchisten und unverbesserliche Störenfriede zu sein. Es muss deshalb Aufgabe aller demokratisch gesinnten Sudetendeutschen sein, den nationalistischen Tendenzen, die sich in ihrer Mitte in zunehmendem Maße zeigen, entgegenzutreten.

3. Das Ziel jeder verantwortungsbewussten Politik in der Bundesrepublik muss es sein, mit den östlichen Nachbarn zu einem solchen Verhältnis zu gelangen, dass damit ein friedliches Nebeneinanderleben erreicht wird. Die gewaltsame Aussiedlung unseres ganzen Volksstammes, eine nur auf die Macht des Siegers gegründete Maßnahme, wird von uns verurteilt, die durch sie geschaffenen Tatsachen aber können nicht mehr rückgängig gemacht werden.

4. Es scheint uns unerlässlich, mit allen unseren östlichen Nachbarn, also auch mit der Tschechoslowakei, ohne Rücksicht auf die politischen oder gesellschaftlichen Zustände dieser Länder, zu normalen diplomatischen Beziehungen zu gelangen. Diese sind eine Voraussetzung dafür, dass sich auch die politischen, wirtschaftlichen und kulturellen Beziehungen mehr und mehr bessern und schließlich zu einer für alle Teile vorteilhaften friedlichen Zusammenarbeit führen.

5. Der Standpunkt der Bundesregierung, dass Deutschland in den Grenzen von 1937 rechtlich fortbesteht, schließt den Verzicht darauf ein, die ehemaligen sudetendeutschen Gebiete zu einem Diskussions- oder gar Verhandlungsthema zu machen.

Die *Sudetendeutsche Landsmannschaft* sucht mit sophistischen Argumenten den Konsequenzen zu begegnen, die sich aus dem Standpunkte der Bundesregierung ergeben, indem sie erklärt, dass sich „Grenzen von 1937“ und „Anerkennung des Heimat- und Selbstbestimmungsrechtes der Sudetendeutschen“ nicht ausschließen.

Das ist eine irreführende Verdrehung der tatsächlichen Verhältnisse! In den vergangenen zwanzig Jahren ist in unserer alten Heimat eine ganze Generation von Tschechen geboren worden und herangewachsen, die, da sie selbst die bestehenden Verhältnisse nicht geschaffen haben, mit Recht behaupten können, dass ihre Geburtsstätten auch ihre Heimat seien. Ihre Entfernung aus den „geraubten Gebieten“, wie der Sprecher der Landsmannschaft oft und gern sagt, würde auf jeden Fall neues Unrecht bedingen. Was für die herangewachsene Generation der jungen Tschechen gesagt wurde, das gilt auch für die seit 1945 in der Bundesrepublik und der DDR geborenen Kinder von Sudetendeutschen: Ihre Heimat ist in engerem und im weitesten Sinn des Wortes: Deutschland!

Es wird für viele Angehörige der älteren Generation schmerzlich sein, sich mit dem Gedanken abfinden zu müssen, dass sich an den gegebenen Verhältnissen nichts mehr ändern lässt; es ist aber besser, die Tatsache zu sehen, dass jeder Tag, der neu vergeht, uns weiter von der alten Heimat entfernt, als Gedanken nachzugehen, die sich umso schmerzlicher als Träume herausstellen müssen, je länger sie mit Wünschen und Vorstellungen gepflegt und genährt werden, die dem heutigen Stande der Entwicklung nicht mehr entsprechen.

6. In einer eigenen Dokumentation wird dargestellt, in welchem Umfang die politisch widernatürliche Kollaboration zwischen Führern der *Seligergemeinde* und den früheren Todfeinden der Demokratie betrieben wird.² Wir glauben, dass die Mehrheit der Mitglieder der *Seligergemeinde* bis heute keine Kenntnis von diesen Vorgängen hat. Umso notwendiger ist es, dass sie unterrichtet werden.

7. Die *Seligergemeinde* ist als Gesinnungs- und Traditionsgemeinschaft gegründet worden. Es war auch ihre Aufgabe, die Interessen der Mitglieder in sozialer Hinsicht zu vertreten. Es konnte aber niemals ihre Aufgabe sein, ein politisches Eigenleben zu führen oder gar die verschwommenen Vorstellungen der Nazi-Ideologen kritiklos zu übernehmen.

Als dennoch der Versuch unternommen wurde, außerhalb der SPD politisch aktiv zu werden, erklärte der Parteivorstand in einer im damaligen Neuen Vorwärts³ am 9. Januar 1953 publizierten Veröffentlichung, dass „politische Entscheidungen nicht Sache der *Seligergemeinde* seien“. Die Funktionäre der *Seligergemeinde* aber dachten nicht daran, sich solcher selbstverständlicher Einsicht zu fügen. Sie bauten *Die Brücke*⁴ zur Hälfte zum Sprachrohr jenes Denkens aus, das in der Landsmannschaft dominiert, und täuschten mit der anderen Hälfte, besonders mit den Berichten über das Leben in den Ortsgruppen, den Lesern vor, dass die guten Traditionen unserer Arbeiterbewegung in Ehren gehalten und gepflegt werden.

Ganz parallel mit der Entwicklung in der *Landsmannschaft*, die darin gipfelte, dass die Nazis den Bundesvorstand mit einer absoluten Mehrheit beherrschten, liefen bislang ungewohnte Erscheinungen in der *Seligergemeinde*. Auf jeder Tagung, bei jedem Bundestreffen der *Seligergemeinde* stellten sich ehemalige Naziwürdenträger und Ideologen ein, nicht ohne als liebe Ehrengäste begrüßt und entsprechend gefeiert zu werden.

In der *Brücke* wurden üblen Gestalten aus der braunen Vergangenheit unserer Heimat freundliche und anerkennende Worte gewidmet, und in ihren Spalten durften die Chefideologen des Sudetonazismus,

² Gemeint ist hier das von Zischka verfasste *Memorandum* unter dem Titel *Ein Blick in den sudetendeutschen Nazisumpf*. Vgl. Anm. 28.

³ Zentralorgan der SPD.

⁴ Organ der *Seligergemeinde*.

die Herren Rabl, Keil und Becher ihre (Welt-)Anschauung verzapfen. Während Wenzel Jaksch am 11. Mai 1954 im Neuen Vorwärts seine Meinung über die alten Nazis noch so formulierte: „Wer einmal vom Herrenstandpunkt aus Ostpolitik gemacht hat, der soll gefälligst seine Finger vom Anliegen der Heimatvertriebenen lassen,“ durfte auf dem letzten Bundestreffen der *Seligergemeinde* in Geislingen im Juni 1964 der Volkstumsfachmann Dr. Walter Hergel, der während der braunen Glanzzeit in einer an Hitler gerichteten Denkschrift den „blutigen Weg zur völligen Vernichtung“ des ganzen tschechischen Volkes in Böhmen und Mähren vorgeschlagen hat, als Ehrengast auf der Tribüne sitzen, vom Beifallsklatschen des ahnungslosen Fußvolkes der *Seligergemeinde* begrüßt.

8. Die *Seligergemeinde* bekennt sich zur Zusammenarbeit mit der nazistisch beherrschten *Landsmannschaft*. Wir bekämpfen diesen Verrat an den Prinzipien der sozialdemokratischen Partei, aus der wir hervorgegangen sind.

Wir fordern die Mitglieder der *Seligergemeinde* auf, gegen den schamlosen Missbrauch ihrer Organisation durch ihre Führer, aber auch gegen das zwielichtige Gehabe der *Brücke* aufzutreten und dafür einzustehen, dass ein grundlegender Wandel vorgenommen wird. Wir rufen aber auch unsere Gesinnungsfreunde in den Exilländern auf, sich ihrerseits von der Haltung der *Seligergemeinde* zu distanzieren und sich mit unseren hier niedergelegten Prinzipien zu solidarisieren.

Diese Erklärung wird an erster Stelle von den letzten drei (außer Wenzel Jaksch) in westlichen Ländern noch lebenden ehemaligen sozialdemokratischen Abgeordneten des Parlaments in Prag und von einem ehemaligen Reichstagsabgeordneten unterschrieben, der aus dem Sudetengebiet stammt:

Franz Kögler, England,
früher Bodenbach,⁵
Abgeordneter für Nordböhmen,
heute Mitglied
der Labour Party

Franz Krejčí, Schweden,
früher Trautenau,⁶
Abgeordneter für Ostböhmen,
Mitglied der schwedischen
sozialdemokratischen Partei

Rudolf Zischka, Bundesrepublik,
bis 1962 in Südamerika, früher
Sternberg,⁸ Abg[eordneter] für
Nordmähren, Mitglied der SPD

Hans Dill,⁷ Kanada,
ehemaliger Reichstagsabgeordneter
aus Bayern, von 1933 bis 1938
Kreissekretär der Partei in Mies⁹

⁵ Podmokly.

⁶ Trutnov.

⁷ Biographische Angaben zu Dill In: RÖDER, Werner – STRAUSS, Herbert A. – SCHNEIDER, Dieter Marc – FORYTH, Louise (Hrsg.). *Biographisches Handbuch der deutschsprachigen Emigration nach 1933. Band I: Politik, Wirtschaft, Öffentliches Leben.* München-New York-London-Paris 1980, s. 131.

⁸ Šternberk.

⁹ Stříbro.

Resumé:

Peter Heumos

Pohled do sudetoněmeckého nacistického bahna

Sudetoněmecké krajanské sdružení a Seligerova obec ve světle zpráv Zpravodaje Pracovního souručenství bývalých členů a funkcionářů německé socialistické strany v Československu 1966–1974

V letech 1966–1974 vycházel v Tannu zpravodaj Mitteilungen der Arbeitsgemeinschaft ehemaliger Funktionäre und Mitglieder der Deutschen Sozialdemokratischen Arbeiterpartei in der Tschechoslowakischen Republik (Zpravodaje Pracovního souručenství bývalých členů a funkcionářů německé socialistické strany v Československu 1966–1974). Jeho vydavatelem byla významná osobnost německé sociální demokracie v Československu Rudolf Zischka, mezi jeho spolupracovníky patřily i další významné osobnosti této strany J. W. Brügel, Franz Kögler a Franz Krejčí. Tato skupina se postavila proti politické linii Sudetoněmeckého krajanského sdružení i proti alianci, jíž s ním vytvořilo vedení Seligerovy obce, především Wenzel Jaksch. Tento postoj jim okamžitě vynesl jejich zařazení mezi komunisty, často byli považováni za členy Zinnerovy skupiny, proti čemuž se však např. J. W. Brügel ve Zpravodaji v roce 1974 ohradil.

Nálada v německé společnosti byla totiž po válce značně antikomunistická, čehož využívaly různé směry k maskování své nacistické minulosti. V roce 1950 založený Witiko Bund sdružující cca 800 členů s nacistickou minulostí, se tak mohl roku 1960 „hrdě“ hlásit ke svým úspěchům na německé politické scéně. Na Zischkově seznamu 35 vysokých funkcionářů Krajanského sdružení jich mělo za války vysokou funkci v SS a SA celkem 17. Pracovní souručenství považovalo tento trend a tuto politiku za nebezpečnou pro mír v Evropě, jeho hlavním cílem však bylo zabránit mu získat vliv na německou zahraniční politiku.

Krajanské sdružení se snažilo prokázat oprávněnost svých požadavků na základě práva na sebeurčení, avšak Brügel v roce 1967 poukázal na to, že i toto právo je vždy realizováno na úkor jiných. Tuto argumentaci rozšířil v roce 1971 na analýzu politických východisek mezinárodních konferencí předcházejících Mnichovu. Dále argumentoval J. W. B. tím, že právně tvořila sudetská župa součást československého státu i po Mnichovu. Argumentace Zischky se zakládá na tom, že 90% sudetských Němců se před válkou přiklonilo k Henleinovi a Hitlerovi, a proto je ztráta jejich vlasti důsledkem Hitlerovy porážky.

Vzhledem ke kompromitaci Krajanského sdružení bylo podle Souručenství žádoucí, aby s ním Seligerova obec přerušila svou spolupráci. Zásadní rozpory se také projevovaly v postojích obou organizací k navázání spolupráce s Československem: zatímco Krajanské sdružení trvalo na svých pozicích, Seligerova obec se začala přiklánět ke spolupráci. Zischka a jeho spolupracovníci tedy začali vyvíjet v 60. letech tlak na vedení SPD, jehož cílem bylo odstavit W. Jaksche v SPD od

moci. V roce 1966 tak byli sociální demokrati přinuceni rozhodnout se buď pro členství v SPD nebo pro členství v Krajanském sdružení. Kumulace členství byla zakázána.

V Ostpolitice SPD viděl Zischka jedinou možnou alternativu křížáckého tažení CDU/CSU proti komunismu. V pozměněné mezinárodní situaci se změnila i argumentace SPD k sudetské otázce, která se začala vzdalovat argumentaci Krajanského sdružení. Dalším konfliktem, tentokrát mezi Seligerovou obcí a Pracovním souručenstvím, byl střet o koncepci strany. Zatímco SPD směřovala ke konceptu lidové strany, členové souručenství vycházeli z historického modelu německé sociální demokracie v Československu, která kladla důraz na klasickou dělnickou stranu.

Zischka nikdy nepřestal bojovat proti bývalým nacistům v politice, zvláště bojoval proti tomu, že velkou politickou kariéru dělali bývalí nacisté všem na očích především v Krajanském sdružení. Jeho boj však nebyl vždy úspěšný: jeden z funkcionářů Seligerovy obce mu jednou na jeho kritiku řekl, že by bylo lepší, kdyby zůstal v Bolívii a sbíral tam kafe.

Alena Wagnerová

Hrdinové ústupu

Průběžná zpráva o orálně historickém projektu: Biografie německých antifasistů z československého pohraničí 1935–1946

Skutečnost, že sudetoněmeckým antifasistům bylo dosud, a to jak na straně německé, tedy v NSR a NDR, tak na české straně věnováno tak málo pozornosti, má bohužel svou logiku. Svým politickým postojem se nehodili do žádného z výkladových schémat, jak se v průběhu čtyřiceti let rozdělení Evropy ustálila jak v NSR a NDR, tak i v Československu. Jako Němci, kteří stáli na straně Československé republiky v době jejího ohrožení, de facto delegitimizovali tezi o Československu jako o žaláři německé menšiny, která byla nedílnou součástí ideologické výzbroje *Sudetoněmeckého krajanského sdružení* v NSR. Delegitimizovali také zdůvodnění, že českoslovenští občané německé národnosti se ve své většině připojili k fašistoidnímu Henleinovu hnutí směřujícímu ve svých důsledcích k rozbití posledního demokratického státu ve střední Evropě. (*Seligerova obec*, sdružující sociální demokraty jakschovské orientace, zůstala uprostřed *Krajanského sdružení* malou skupinou bez velkého vlivu.) V NDR, která se za dědice antifasistických tradic považovala a v jejímž státním i stranickém aparátu hráli z Československa přesídlení komunisté nepřehlédnutelnou roli, odporovalo zase zdůrazňování jejich historie principu integrace, a kromě toho tito přesídlenci sami jako internacionalisté neměli zájem na tom, aby se navenek odkazovali na svůj původ z Československa či se dokonce sdružovali, což ostatně nebylo ani dovoleno. V Československu zase existence sudetoněmeckých antifasistů odporovala doktríně o nebezpečných sudetských Němcích, před nimiž nás může ochránit jen Sovětský svaz.

Byly to tak vlastně jen reportáže Mileny Jesenské z rozbouřeného pohraničí jara a léta 1938 otištěné v Peroutkově *Přítomnosti*, které vzpomínku na statečný a i tehdy Čechy nedoceněný, boj této menšiny sudetských Němců proti henleinovské přesile uchovávaly.

Na tomto přehlížení sudetoněmeckých antifašistů a jejich zásluh v boji o zachování Československa se nic nezměnilo ani po listopadu. V česko-německém diskursu s jeho často velmi dramatickými peripeťmi nehráli sudetoněmečtí odpůrci nacismu prakticky žádnou roli. Výkladové schéma *Krajanského sdružení* dominovalo diskurs, stejné zůstávaly i kritické reakce na něj z české strany. Stejně tak dopadla i akce *Smíření 1995* a další podobné aktivity. Ještě v roce 2003 se nepodařilo v Senátu prosadit slyšení k tomuto tématu. Reakcí na tuto ignoranci české politiky se stala v roce 2005 podpisová akce iniciovaná Jiřinou Šiklovou, Jiřím Vančurou a Alenou Wagnerovou, která vyjadřovala v souvislosti se šedesátým výročím konce druhé světové války těmto našim bývalým občanům svůj dík. Nezávisle na ní pak v srpnu 2005 došlo konečně k základnímu obratu v této otázce díky prohlášení ministerského předsedy Jiřího Paroubka a jím iniciovaného projektu dokumentace činnosti aktivních československých antifašistů především německé národnosti. Šedesát let po skončení druhé světové války tak Česká republika konečně začíná splácet dluh, který k těmto svým bývalým občanům má.

Kdo vlastně byli němečtí antifašisté z českého pohraničí a jaké byly jejich životní osudy? První odpověď na tuto otázku dává orálně historický projekt *Proti proudu*, umožněný podporou Fondu budoucnosti, Nadací Roberta Bosche a Rosy Luxemburgové na kterém jsme ve tříčleném kolektivu (Rosi Mieder, Gislinde Schwarz, Alena Wagnerová) pracovaly v letech 2002–2006 a v jehož rámci bylo uskutečněno 68 biografických rozhovorů převážně v tzv. nových spolkových zemích, tedy v bývalé NDR.

Pokud jde o politickou příslušnost sudetoněmeckých antifašistů tvoří jejich největší skupinu členové *Německé sociálně demokratické strany* a *Komunistické strany Československa*, v níž byly sdruženi všichni komunisté bez rozdílu národnosti. Třetí, ne zcela malou, ale individualizovanou skupinu tvoří katolíci, především katoličtí kněží a příslušníci řádů, především pak členové strany *Bund der Landwirte*, jejímž předsedou byl přední německý aktivista a ministr v československé vládě Franz Spina. Tito členové odmítli v březnu 1938 vplynout do Henleinovy *Sudetoněmecké strany*. Do této skupiny spadají také jednotlivci sociálně liberální strany. Ve středu naší pozornosti stáli v rámci našeho projektu právě komunisté a sociální demokraté.

Jak u sociálních demokratů, tak i u komunistů můžeme hovořit o rozvětvených rodinných klanech. Politické přesvědčení se tu dědí z generace na generaci ve většině případů v třígeneračním sledu. Většina narátorů našich rozhovorů byli příslušníky třetí aktivní politické generace narozené v letech 1920–1930. Mezi pamětníky jsou ale i příslušníci starších ročníků 1913–1920. U komunistů žijících v bývalé NDR následuje ve čtvrté generaci často zlom, děti z komunistických rodin se stávají příslušníky občanské opozice, odcházejí ilegálně z NDR nebo nevyvíjejí žádnou politickou aktivitu. U většiny narátorů byli prarodiče, narození přibližně kolem roku 1885, členy sociální demokracie, část prarodičů v roce 1921 přešla do komunistické strany, ve většině případů se stali zakladateli místních organizací KSČ. Důvody, pokud jsou ještě reflektovány, jsou následující: od KSČ si slibovali radikálnější a jednoznačnější politiku pro pracujícího člověka.

Geograficky pocházejí sociální demokraté i komunisté z industrializovaných oblastí Sudet: Karlovarsko a západní Čechy jsou výrazněji sociálně demokratické, severní Čechy a Liberecko výrazněji komunistické.

Výrazným prvkem, který se objevuje fakticky ve všech rozhovorech, je intenzivní spolkový život, péče o výchovu mládeže v dělnických tělocvičných spolcích dělených podle stranické příslušnosti a v některých případech i politických odchytek (např. trockisté). Děti tu přirozeně přes skupinu dorostenců a zájmovou činnost vrůstají do politického života a aktivit.

Ve spolková činnosti hraje důležitou roli sport a tělesná výchova, ale také ochotnická divadla, turistika, pěvecké sbory, hudební tělesa. Centry zájmové činnosti jsou dělnické domy a domy přátel přírody (Arbeiterhäuser, Naturfreundehäuser). Dělnická kultura a zájmové aktivity patří k životu a jejich rozsah je úctyhodný, představíme-li si omezené finanční prostředky, které byly k dispozici, i častou nezaměstnanost aktivních sociálních demokratů a komunistů.

V rozhovorech jsou také často zmiňovány konzumy, které tvoří součást dělnických levicových infrastruktur, a proto jsou také Henleinovci ve druhé polovině třicátých let bojkotovány a stávají se předmětem politického boje. Po obsazení Sudet jsou pracovníci konzumů často internováni.

Neobyčejně důležitou roli hrají v rodinách i v politickém životě vzdělání a vzdělávací programy. V řadě rodin existují dodnes rozsáhlé kni-

hovny zachráněné před nacistickými konfiskacemi s dnes vzácnými čísly AIZ (*Arbeiter Illustrierte Zeitung*), s publikacemi nakladatelství *Am anderen Ufer* Otto Rühleho, atp. Například knihovna známého komunistického předáka E.Hünigena z Liberecka čítala 10.000 svazků.

Ohlas politických bojů např. o *Jednotnou frontu* nebo kritiku stalinismu v rozhovorech zachycujeme jen ojediněle, protože jde prakticky o druhou generaci pamětníků, kteří léta politických bojů třicátých let prožívali jako děti. Ojedinělá je tak vzpomínka na Trockého spisy, které byly v rodině G. otcem intenzivně čteny. Vcelku je ovšem zřejmé i ve vzpomínkách relativně přísné dělení podle politického přesvědčení (např. komunisté, trockisté, sociální demokraté).

Po Hitlerovu nástupu k moci se Československo jako země s rozvinutou německou kulturou a dlouhou společnou hranicí stalo pro uprchlíky z nacistického Německa tak říkajíc „první adresou“. Známa je především řada prominentů, kteří v Československu našli asyl a podporu především v řadách českých kulturních elit. Daleko méně známé jsou aktivity odpůrců nacismu v Sudetech, kteří pomáhali především bezjmeným uprchlíkům z říše. Ve vzpomínkách pamětníků i mladších ročníků jsou tato léta pevně zafixována jako léta politického boje: v rozhovorech jasně vystupují vzpomínky na návštěvy emigrantů z říše, na lidi beze jména, kteří se objeví a zase zmizí, nebo na lidi, kteří jednou za týden přicházejí do rodiny na oběd, na kterém si maminka ten den dává zvlášť záležet, na přechovávání v rodinách a předávání dál do vnitrozemí, na předávání zpráv a ilegálního tisku na smluvená místa během nedělních rodinných procházek, apod. Mnozí si vzpomínají i na noční schůzky, na nichž se setkávali funkcionáři z Prahy. KPD stejně jako SPD přenesly už v roce 1935 svá centra do Prahy, v říši zůstali ještě ilegálně působící funkcionáři. V jedné ze vzpomínek se v této souvislosti objevuje i jméno Waltera Ulbrichta.

Pokud se emigranti z říše usazují v pohraničních oblastech, jsou mimořádně pozorně sledováni příslušníky henleinovského hnutí, kteří o nich podávají zprávy německému velvyslanectví v Praze nebo konzulátům v pohraničních městech. (Dokumentováno je tak např. sledování trockisty Wenzla Kozleckeého.)

Přes obrovský příklon sil v německém táboře k Henleinově SdP ve volbách v roce 1935 měla řada pohraničních obcí podle vzpomínek dotazovaných pamětníků – na příklad Nejdek, Nové Město pod Smrkem,

Nýrsko nebo Horní Vrchlabí – až do komunálních voleb v březnu 1938 sociálně demokratické nebo komunistické starosty. To všechno jsou prakticky neznámé skutečnosti.

Pamětníci jsou si ovšem vědomi své situace menšiny uprostřed henleinovské většiny. Otázka, zda se jako Němci cítili v Československu být utlačeni, není pro většinu narátorů relevantní. Je to jistě také proto, protože se cítili být internacionalisty, takže rodiny často necítily potřebu udávat při sčítání lidu národnost. Jedna z rodin, která odmítla udat při sčítání lidu v roce 1930 svou národnost a sčítatelé zřejmě zapsali do dotazníku německou národnost, byla proto zařazena do antifatransportu, i když se jednalo o převážně českou rodinu. Většina narátorů zdůrazňuje identifikaci své rodiny s československým státem, cítili se být československými občany, i když někteří připomínají policejní akce proti komunistům. Projevuje se zde podstatný rozdíl vůči pamětnické tradici *Krajanského sdružení*, kde je český útlak velmi silně akcentován.

Další mezník ve vzpomínkách narátorů tvoří občanská válka ve Španělsku. Řada tehdejších dětí se účastnila sbírek pro intebbrigadisty odjíždějící do Španělska. Někteří si vzpomínají na rozloučení s nimi a na jejich chudobu. Ve svých vzpomínkách reflektují pamětníci i zostření politické situace po březnovém „Anschlusu“ Rakouska: Židé, Češi, komunisté a sociální demokraté se stávali přednostními cíly slovních i násilných útoků Henleinovců. Židovské obchody a „levé“ konzumy jsou bojkotovány, politická shromáždění přepadávána a rozbíjena henleinovskými ordnery. Řada otců ze sociálně demokratických a komunistických rodin se v této době stává členy SOS (Stráž obrany státu) nebo oddílů „Rudé obrany“ (Rote Wehr), které se v kritickém období sudetské krize změnilo v dobrovolnické oddíly Obrany republiky (Republikanische Wehr).

Kdo se nepřipojil k henleinovskému hnutí, tomu často hrozil vyhazov z práce. I tato skutečnost se objevuje v řadě rozhovorů. „Poměry v pohraničí jsou takové, že tam lidé za své přesvědčení platí celou svou existencí“, napsala v jedné ze svých reportáží z rozbouraného pohraničí pro Peroutkovu *Přítomnost* Milena Jesenská

Sociální problematika se ovšem objevuje v některých rozhovorech i zde: Henleinovci jsou lépe vybaveni, jejich bubeníci mají lepší uniformy, objevují se případy, kdy dosavadní sociální demokraté nebo komunisté, dosavadní přátelé nebo i rostenci přebíhají k SdP.

Ve svých vzpomínkách se řada pamětníků zmiňuje o tom, že jejich otcové nebo příbuzní při mobilizaci 23. září narukovali do československé armády. V té době je už řada antifašistických rodin na útěku do vnitrozemí. Motiv útěku za různě obtížných podmínek se objevuje téměř v každém vyprávění. Přijetí v českém prostředí a starost o uprchlíky je většinou líčeno pozitivně. Cesty antifašistů se začínají dělit. Řada rodin čeká na možnost odejít do exilu, někdy je to možné jen pro nejvíc ohroženého člena rodiny, většinou otce. Někteří otcové ale odchod bez rodiny odmítají a zůstávají s nimi. Řada rodin je tak na celou dobu války roztržena. Z rodiny Hünigenovy se například matce s mladší dcerou podaří v poslední chvíli útěk do Anglie, již po zatčení otce, který odchod do exilu bez rodiny odmítl. Starší syn zůstává až do odvodu do armády sám v Praze a vystuduje dokonce českou průmyslovku. Z některých vyprávění vyplývá, že se i v protektorátu musela udržet spojení mezi stranickými buňkami z pohraničí, které dál pomáhaly a radily svým členům, případně jim dokonce zprostředkovávaly místa. Konkrétní spojení je tu ovšem těžko na základě pamětnických výpovědí zjistit. V několika případech se německým antifašistům dokonce podaří přes válku zůstat v protektorátě.

Řada rodin se ovšem po obsazení Sudet a určitém vyčkání, jak se zde bude situace vyvíjet, vrací zpět a je zde různým způsobem přijata. V některých případech jsou dospělí členové rodiny hned po příjezdu zatčeni a na různou dobu internováni, jiným se podaří návrat, který nezbudí pozornost. Situace je tu od obce k obci různá, podle toho, jak horliví jsou místní aktivisté SdP. Některé rodiny jsou z vnitrozemí také vypovězeny a do pohraničí se vrátit musí. V jedné svědecké výpovědi se objevuje informace o sebevraždách ve vlacích, které německé antifašisty násilně do pohraničí deportovaly pryč na základě úmluvy mezi českou a německou vládou. Po návratu do pohraničí je řada antifašistů propuštěna z práce.

Celkový počet zatčených sudetoněmeckých odpůrců nacismu není sice přesně znám, odhady se ale pohybují mezi deseti až dvaceti tisíci zatčenými. Mnoho z nich bylo ovšem zatčeno jen přechodně, nicméně přibližně deset tisíc sudetoněmeckých antifašistů prožilo válku v koncentračních táborech.

Zapojit se do odboje cítili sice zbylí odpůrci nacismu v Sudetech, kteří ušli pozornosti gestapa, jako svou povinnost a závazek, podmínky pro

ilegální práci tu ale byly neobyčejně nepříznivé. Organizovanému odboji většího rozsahu a významu tu především chybělo spolehlivé zázemí mezi obyvatelstvem, které ve své většině podporovalo nacistický režim a Hitlerovy vojenské úspěchy je v této podpoře jen dál utvrzovaly. Přesto narátoři uvádějí řadu drobných aktivit na hranici legality, jako například pomoc zajatcům a vězňům se kterými se dostávají do styku v obcích nebo na pracovišti, poslouchání cizího rozhlasu a předávání získaných informací dál, přispívání do Rote Hilfe pomáhající rodinám vězněných, snaha udržovat vzájemné kontakty a setkávat se, a tím se vzájemně posilovat.

Skutečně velkou odbojovou akcí, kterou by světu ukázali, že není Němec jako Němec, a tím ovlivnili poválečný způsob řešení německé otázky v Československu, jak po tom volal německý exil, se ale sudetoněmeckým antifašistům zorganizovat nepodaří. (O tom vypovídá například výrazné svědectví dcery komunistického poslance G. Beuera.) Ztráty na životech ale přes tuto nedostatečnou účinnost sudetoněmeckého odboje nejsou malé. Jen v severních Čechách bylo odsouzeno k trestu smrti a popraveno 53 mužů a žen a kolem stovky jich zahynulo v koncentračních táborech.

Zvláštní kapitolu tvoří činnost mladé generace antifašistů odvedených do armády nebo k letectvu. Ti se v řadě případů pokoušejí o poškozování válečné mašinérie, jak je to jen možné, třeba tak, že se snaží při průzkumných letech pohybovat letadlem tak, aby snímky terénu z letadla pořizované byly rozmazané, nebo zdržovat opravy poškozených letadel a aut. Řada z nich také především na východní frontě dezertuje, přebíhá k „nepříteli“ a zařazuje se mezi propagandisty, kteří působí v zajateckých táborech. Řada bývalých interbrigadistů a emigrantů se stává příslušníky československé zahraniční armády. (Vztahy mezi Němci a Čechy tu ovšem nejsou bez konfliktů, jak vyplývá z rukopisných vzpomínek několika interbrigadistů uchovávaných v rodinách pamětníků.)

Konec války probíhá podle pamětnických svědectví regionálně velmi různě. Určitou výjimku tu zřejmě tvoří Nové Město pod Smrkem, kde místní antifašisté na konci války převezmou moc v obci a postarají se o nenásilný přechod do mírových poměrů. (Intervencí v tábore totálně nasazených Poláků zabrání plundrování, atp.) Obdobně se situace vyvíjí i v některých dalších obcích v pohraničí, kde komunisté nebo sociální demokraté měli před válkou silné pozice. V prvních týdnech se tu ně-

mečtí antifašisté často podílejí na správě obce a spolupracují s Čechy, tzv. Staročechy (Altschechen), kteří zde žili před válkou. To je ovšem možné jen tam, kde nedojde ke vpádu revolučních gard. Celkově jsou ovšem němečtí antifašisté pomalu vytlačováni z politické práce jak v obcích, tak v politických stranách, kde získávají moc noví osídlenci, kteří se často vykazují čerstvou legitimací KSČ. Tento proces vytěsňování německých antifašistů z komunistických organizací čerstvými komunisty, kteří přicházejí z vnitrozemí, ve svém svědectví velmi přesně popisuje například Helmut Müller, ročník 1930. Tato tendence se objevuje i v řadě dalších pamětnických svědectví. V některých případech např. v České Lípě je při divokém odsunu vyhnána i rodina Raimunda Grafa, nejbližšího spolupracovníka Franze Spiny.

Fakticky v každém pamětnickém rozhovoru zaznívá zklamání z toho, že na konci války byli i němečtí antifašisté vysídleni, dnes už ovšem zmírněné odstupem šedesáti let i tím, že jde o mladší pamětnickou generaci. Co tehdy němečtí antifašisté skutečně prožívali, nám v plné hloubce odhalují jejich otřesné dopisy plné zoufalství adresované jak exekutivním orgánům německé sociální demokracie, která po válce na území republiky nesměla obnovit svou činnost, tak KSČ, která od svého založení sdružovala české i německé komunisty.

S tím, jak v pohraničí přibývá nových osadníků a struktura obyvatelstva se mění, dochází řada antifašistů postupně k poznání, že jako Němci v poválečném Československu nemají žádnou budoucnost a rozhodují se pro více méně dobrovolný odchod v některém z tzv. antifa transportů. Tento proces bolestného rozhodování pro odchod ze země lze zachytit prakticky ve všech rozhovorech s pamětníky v různé intenzitě. Komunisté odcházejí většinou do sovětské okupační zóny, sociální demokraté do Bavorska. Svůj smutek nad během dějin a nuceným odchodem transformovali ve vůli vybudovat na německé půdě socialistický stát, z něhož by už nikdy nemohlo vzejít fašistické nebezpečí. A tomuto cíli věnovala řada z nich na různých úrovních moci celý svůj další život. Jejich vhléd do historických a politických souvislostí umožnil sudetoněmeckým antifašistům pochopit ztrátu domova jako součást kolektivní zodpovědnosti, kterou nesou za všechno to, co v minulých letech příslušníci jejich národa spáchali. I tento postoj je v rozhovorech velmi jasně formulován.

Pro budoucí SED v sovětské okupační zóně znamenalo padesát tisíc sudetoněmeckých komunistů žádané a velmi potřebné posílení kádru-

vých rezerv. Ve stranických a odborových strukturách pozdější NDR zaujímal komunisté ze Sudet nepřehlédnutelné místo, i když pro ně samotné jejich geografický původ žádnou roli nehrál.

Z tohoto hlediska hodnotí řada pamětníků z bývalé NDR pád berlínské zdi jako další porážku svého života. U některých pamětníků se sice setkáváme s představou „spiknutí proti socialismu“, které způsobilo konec NDR, většina pamětníků ale přes své socialistické přesvědčení velmi přesně a kriticky reflektuje politické chyby, kterých se politické elity NDR dopustily a které vedly k rozpadu socialistického systému. „NDR zašla na nedůvěru ke svým občanům“, řekl mi například jeden z pamětníků, bývalý plukovník Lidové armády.

I sudetoněmečtí sociální demokraté začali po svém příchodu do západních okupačních zón okamžitě politicky pracovat. V Bavorsku založili například řadu místních organizací sociální demokracie. Situace jejich *Seligerovy obce* (*Seliger-Gemeinde*), sdružení sociálních demokratů v *Sudetoněmeckém krajanském sdružení* (*Sudetendeutsche Landsmannschaft*), nebyla ovšem nijak snadná. Jako sociální demokraté se cítili stát v tradici sudetoněmeckého antifašismu, v řadách sdružení ovšem působila řada funkcionářů s národně socialistickou minulostí orientovaných výslovně národovecky. I když *Seligerova obec* zdůrazňovala ve své vlastní politické práci jiné směry, orientaci *Landsmannschaftu* výrazněji neovlivnila. To ovšem znamenalo značné ztenčení její členské základny.

A tak i teď, stejně jako v druhé polovině třicátých let, zůstali sudetoněmečtí sociální demokraté mezi svými soukmenovci v NSR jen malou menšinou. A po rozpadu socialistického bloku se i sudetoněmečtí komunisté – už potřetí v historii – znovu, alespoň pro svůj subjektivní pocit, ocitli na straně poražených. Za svou občanskou odvahu a statečnost v boji za svobodu a demokracii zaplatili sudetoněmečtí antifašisté vysokou cenu a nesklidili za to, až na gesto ministerského předsedy Jiřího Paroubka, dosud žádné uznání.

Jestliže se v poslední době začíná hovořit o obětech vyhnání a odsunu, pak by právě oni měli být jmenováni na jednom z prvních míst, hned za těmi, kteří se v poválečném pohraničí stali obětmi české zvěle. Oni sami by se ale za oběti nikdy nepovažovali, protože si svůj osud zvolili sami a svobodně se vždy považovali jako subjekt dějin, nikoliv za jejich pasivní objekt.

Uvážíme-li, že v letech 1945–1948 opustilo ČSR 50.000 komunistů a víc než 70.000 sociálních demokratů, musíme si položit otázku, zdali mezi sudetskými Němci nebyl dostatečný politický potenciál k denacifikaci Sudet lidmi, kteří byli politicky zkušení, znali situaci v obcích, věděli kdo byl přesvědčený Henleinovec a nacist a kdo jen spoluběžník. Tito lidé byli schopní a dostatečně politicky zkušení, aby tuto denacifikaci Sudet provedli – kdyby jim k tomu byla dána příležitost. Že jim tato příležitost dána nebyla, je smutné konstatování, s nímž jsem ve výzkumu stále znovu konfrontována.

Resumé:

Alena Wagnerová

Helden des Rückzugs (Zwischenbericht zum laufenden oralgeschichtlichen Projekt „Biographie deutscher Antifaschisten aus dem tschechoslowakischen Grenzgebiet 1935–1936“)

Die sudetendeutschen Antifaschisten haben in keines der Interpretationsschemen der Nachkriegshistoriographie gepasst. Dieses Thema wurde nach 1945 weder von der tschechoslowakischen, noch in der der deutschen (der ehemaligen DDR und Bundesrepublik) Historiographie behandelt. Daran hat sich auch nach 1989 nicht viel geändert; Projekte, die sich mit dem Lebensschicksal dieser Menschen befassen, wurden erst nach 2000 in Angriff genommen. Eines dieser Projekte wird vom Tschechisch-deutschen Zukunftsfonds unterstützt, ein anderes wird aufgrund eines Beschlusses der Regierung des ehemaligen Premierminister Jiří Paroubek vom August 2005 realisiert. Bislang wurden ungefähr 70 Gespräche mit Zeitgenossen bearbeitet. Die größte Gruppe deutscher Antifaschisten aus der Tschechoslowakei rekrutierte sich aus Sozialdemokraten und auch aus kommunistischen Reihen. Andere politische Parteien waren viel weniger vertreten. Eine wichtige Rolle spielte auch die katholische Kirche und ihre Priester. Ein charakteristischer Zug aller Gespräche ist der Hinweis auf das rege Vereinsleben der Sozialdemokraten in den Grenzgebieten sowie die Betonung der Bildung. Die Frage danach, ob sie sich in der ČSR als Deutsche unterdrückt gefühlt haben, hielten die meisten Narratoren für irrelevant. In den Erinnerungen kommen auch reichsdeutsche Emigranten vor, die nach 1933 in der Tschechoslowakei Asyl suchten. Ein weiterer Markstein ist der spanische Bürgerkrieg: die meisten der Respondentenfamilien haben sich an Sammlungen beteiligt und versuchten auch auf andere Weisen zu helfen. Nach der Mobilisierung in der ČSR sind einige dieser Menschen in die tschechoslowakische Armee eingerückt; die meisten der Familien sind nach der Okkupation ins Innland umgesiedelt. In der Kriegszeit war ein Widerstandskampf in den Sudeten praktisch unmöglich, daher hat er sich auf kleine Sabotageakte usw. beschränkt. Nach Kriegsende wurden diese Deutschen allmählich aus dem Grenzgebiet verdrängt, die meisten wurden dann mit den sogenannten Antifa-Transports ausgesiedelt. Insgesamt haben in diesen Jahren ungefähr 70 000 deutsche Sozialdemokraten und etwa 50 000 deutsche Kommunisten die ČSR verlassen. Dabei repräsentierten gerade diese Leute ein starkes Potential für eine solche Entnazifizierung des Sudetengebiets, die auch nach dem Krieg den spezifischen Charakter dieser Region respektiert hätte.

Osudy německých antifašistů v Československu po druhé světové válce

Němečtí antifašisté¹ se po šedesáti letech od konce války dočkali od české vlády morálního uznání a omluvy za krivdy a příkoří, které jim poválečná doba v Československu připravila². Je odhadováno, že na území České republiky dnes žije již jen zhruba posledních sto někdejších aktivních odpůrců a přímých obětí nacismu z řad občanů německé národnosti. Na konci války se ovšem k německým antifašistům v českých zemích hlásilo kolem 150 000 osob. Byla to skupina občanů, jež se v době zvýšeného ohrožení republiky na sklonku třicátých let 20. století otevřeně postavila na odpor Henleinovi a Hitlerovi a za obranu československého státu a jeho demokratického zřízení. Tito českoslovenští občané byli po rozbití republiky a nacistické okupaci nacionálně pronásledováni a perzekuováni socialistickým režimem. Někteří z nich se zapojili, ať již na okupovaném území či v exilu, do protinacistického odboje.

Největší část německých antifašistů v Československu představovali politicky organizovaní sociální demokraté, sdružení před válkou v *Německé sociálně demokratické dělnické straně* (*Deutsche sozialdemokratische Arbeiterpartei, DSAP*)³, členové *Komunistické strany Československa*

¹ V této studii užívám tradiční označení antifašista, ačkoliv u těchto osob by se dalo užít přesnějšího termínu antinacista (v němčině se užívá termín *Nazigeegner*). Dobová terminologie v poválečném Československu však mluví výhradně o antifašistech. Navíc slovo fašismus vyjadřuje mezinárodní formu antidemokratické a antiliberální ideologie, jehož byl nacismus (nacionální socialismus) v Německu aplikovanou odrůdou.

² Jedná se o nařízení vlády České republiky č. 1081 ze dne 24. 8. 2004. Na základě tohoto nařízení byl vyhlášen projekt *Dokumentace osudů aktivních odpůrců nacismu, kteří byli po skončení druhé světové války postiženi v souvislosti s opatřeními uplatňovanými v Československu proti tzv. nepřátelskému obyvatelstvu*. Srv. OLŠÁKOVÁ, Doubravka. *Projekt vlády ČR k dokumentaci osudů aktivních odpůrců nacismu*.

³ Před druhou světovou válkou měla DSAP kolem 80 000 organizovaných členů. Ve

(KSČ)⁴ a liberálové z *Německé demokratické svobodomyšlné strany* (*Deutsche Demokratische Freiheitspartei, DDFP*).⁵ K německým antifašistům musíme počítat také jednotlivce a menší skupiny z bývalých „aktivistických“ politických stran, zejména klerikály z *Německé křesťansko-sociální lidové strany* (*Deutsche christlich-soziale Volkspartei, DCVP*) a agrárníky ze Svazu zemědělců (*Bund der Landwirte, BdL*),⁶ kteří se na jaře 1938 odmítli integrovat do *Sudetoněmecké strany* (*Sudetendeutsche Partei, SdP*) a postavili se tak na odpor henleinovcům. Vedle politicky činných osob můžeme do německého antifašistického tábora zařadit také část duchovenstva, některé intelektuály z okruhu pražské univerzity a předáky levicového odborového hnutí.

Velkou část německých antifašistů tvořili občané, kteří byli po obsazení českých zemí a jejich připojení k Velkoněmecké říši, od října 1938 v Sudetské župě (Sudetengau) a od března 1939 v protektorátu Čechy a Morava, nacistickým režimem uvězněni nebo jinak pronásledováni kvůli svým postojům ještě z přednacistické éry. Němečtí antifašisté, kteří neuprchli do českého vnitrozemí nebo do zahraničí byli od prvních dnů velice tvrdě pronásledováni. Nacisté měli v tomto případě dokonalý přehled o svých politických odpůrcích, neboť většina německých antifašistů byla dobře známa místním henleinovcům, kteří o nich informovali nacistické bezpečnostní složky nebo se přímo podíleli na jejich pronásledování.

Počet odpůrců nacistického režimu z řad německého obyvatelstva, kteří byli pronásledováni, není možné přesně určit. Odhaduje se, že na

třicátých letech založilo její radikální křídlo ozbrojenou formaci *Republikanische Wehr* (Republikánská obrana), která byla protivníkem henleinovských bojůvek, zejména Freikorpsu.

⁴ Němečtí komunisté v Československu neměli z internacionalistických důvodů vlastní politickou organizaci. Přesto němečtí komunisté zastávali v KSČ od jejího založení významné posty ve vedení strany. Počet německých komunistů v ČSR se odhaduje kolem 15 000.

⁵ Němečtí liberálové představovali početně nevelkou politickou sílu, která se opírala o podporu německy mluvících Židů a intelektuálů z prostředí pražské univerzity. Jejím nejznámějším představitelem byl předválečný primátor Liberce dr. Karl Kostka. V exilu byl vůdčí osobností liberálů liberecký advokát dr. Alfred Peres.

⁶ K nejznámějším odpůrcům sloučení aktivistických stran se *Sudetoněmeckou stranou* byl předválečný předseda BdL Franz Spina nebo vysoký funkcionář DCVP a ministr československé vlády Erwin Zajicek.

cisté jenom v Sudetské župě pozatýkali a internovali asi 15 000 německých sociálních demokratů a 7 000 německých komunistů, několik set liberálních demokratů a tisíce dalších osob bez politické příslušnosti. Řada těchto osob byla odvezena do koncentračních táborů. Jenom v koncentračním táboře v Dachau bylo již tři měsíce po obsazení Sudet uvězněno 2 500 českých Němců.⁷ Mnoho německých odpůrců nacismu bylo vzato do „evidence“ a ochranné vazby, která trvala zhruba jeden měsíc, ale i poté zůstávali pod dohledem nebo skončili ve vězení. Mezi uvězněnými byli mnozí čelní političtí funkcionáři. Nejznámějším z politických vězňů z řad českých Němců byl bývalý předseda DSAP dr. Ludwig Czech, který v roce 1942 zahynul v koncentračním táboře v Terezíně.

Druhou skupinu německých antifašistů představovaly osoby, které se na okupovaném území aktivně zapojily do protinacistického odboje. Podmínky pro odbojovou činnost v Sudetské župě, kde většina německých odbojářů působila, byly mnohem horší a komplikovanější než na území protektorátu. Jednak nacisté preventivně pozatýkali a internovali mnoho svých veřejně činných odpůrců, jiné sledovali a drželi pod dohledem, čímž zdecimovali hned na počátku možnou organizaci odporu. Těm, kteří unikli uvěznění a dohledu nacistických úřadů, hrozil za jakýkoliv odpor proti režimu krutý a nemilosrdný trest, neboť vzbouření proti Hitlerovi ve vlastních řadách, navíc ve stavu války, bylo chápáno jako nejtěžší zločin a velezrada. Z nepočtených protinacistických aktivit německých občanů na českém území můžeme připomenout odbojovou skupinu Leopolda Pözlza (bývalý starosta Ústí nad Labem, který byl nacisty perzekuován a zemřel během války), komunistické odbojové skupiny Valentina Meerwalda, Georga Mohra a Herthy Lindnerové nebo partyzánskou skupinu Waltra. Většina těchto ilegálních odbojových skupin byla postupně odhalena, jejich členové zadrženi a odsouzeni k trestu smrti nebo dlouholetým těžkým žalářům.⁸

Jinou skupinu protinacistického odporu z řad českých Němců představovala římskokatolická církev, přesněji řečeno část jejího duchovenstva. Nejznámějším představitelem vysokého kléru, jenž otevřeně vystupoval proti nacistické politice, byl litoměřický biskup Anton Alois

⁷ Srv. ZIMMERMANN, Volker. *Sudetští Němci v nacistickém státě. Politika a nálada obyvatelstva v říšské župě Sudety (1938–1945)*. Praha 2001, s. 82.

⁸ Srv. Tamtéž, s. 341–348, s. 355–362.

Weber, jehož nacisté během války internovali v klášteře. Horší osud potkal 110 německých kněží z českých zemí, kteří byli zatčeni a většinou odvezeni do koncentračního tábora v Dachau. Dvacet tři těchto německých duchovních bylo popraveno nebo zemřelo strádáním ve věznicích a koncentračních táborech. K nejznámějším obětem nacismu z řad německého duchovenstva patřili páter Engelmar Unzeitig ze Svitav nebo blahoslavená řádová sestra Restituta Kafková z Brna.⁹

Třetí skupinu německých antifašistů představoval zahraniční exil. Kvůli nacistické okupaci odešlo do emigrace kolem 7 000 českých Němců. Největší centra německého exilu vznikla během druhé světové války ve Velké Británii, Švédsku a v Sovětském svazu. Nejpočetnější a také politicky nejpestřejší skupina německé emigrace působila v Londýně, kde část jejich představitelů byla ve spojení s československým exilem kolem prezidenta Beneše. V britském exilu se po dobu války nacházelo na 2 000 sociálních demokratů, asi 800 komunistů a zhruba 250 liberálních demokratů. Jednomu z nich, komunistovi Karlu Kreibichovi se dokonce podařilo zasednout ve Státní radě, exilovém orgánu československé politické reprezentace v emigraci. Početně mnohem slabší, ale nikoliv nevýznamná byla německá protinacistická emigrace ve Švédsku, tvořená především sociálními demokraty, kteří zde vydávali svůj časopis. Konečně je třeba zmínit také německou exilovou skupinu v Sovětském svazu, kterou představovali hlavně komunisté. Tři z nich (Rudolf Appelt, Bruno Köhler a Robert Korb) byli dokonce členy moskevského zahraničního vedení KSČ. Němečtí komunisté měli v Moskvě také vlastní rozhlasový vysílač *Sudetendeutschen Freiheitsender*, který v němčině vysílal zprávy na okupované území Sudet.¹⁰

Německý exil však nebyl jednotný. Rozkol vyvolala především otázka zamýšleného odsunu Němců z poválečného Československa. Proti tomuto řešení se postavila skupina sdružená kolem posledního předvá-

⁹ K problematice německých duchovních v protinacistickém odporu srv. GRULICH, Rudolf. *Sudetendeutsche Katholiken als Opfer des Nationalsozialismus*. Brandenburg 1999. ZIMMERMANN, Volker. *Sudetští Němci v nacistickém státě. Politika a nálada obyvatelstva v říšské župě Sudety (1938–1945)*. Praha 2001, s. 324–327, s. 345–347.

¹⁰ Redaktorem „sudetoněmeckého“ rozhlasového vysílání z Moskvy byl německý komunističtí Leopold Grünwald, Leopold. *Sudetendeutscher Widerstand gegen Hitler. Bd. I. Der Kampf gegen das nationalsozialistische Regime in den Sudetendeutschen Gebieten 1938–1945*. München 1978, Bd. II. *Im Kampf für Frieden und Freiheit*. München 1979.

lečného předsedy DSAP Wenzela Jaksche, která přerušila kontakty s československou exilovou politickou reprezentací a na obranu svých zájmů v roce 1944 založila Demokratický sudetoněmecký výbor, který se snažil zajistit v poválečných Sudetech autonomii a českým Němcům právo na sebeurčení. Jiné exilové skupiny německých antifašistů však zůstaly v pročeskoslovenské linii a dokonce souhlasily s poválečným odsunem velké části Němců z republiky, věřili však, že němečtí antifašisté budou moci zůstat v Československu, kde budou jejími rovnoprávními občany a zapojí se do poválečné obnovy republiky. Tito loajální němečtí antifašisté (část sociálních demokratů – tzv. „Zinnerovců“, komunisté, liberální demokraté) se v roce 1942 v Londýně sdružili do Sudetoněmeckého antifašistického výboru.¹¹

V době po skončení války pobýval na československém území jen velice malý počet německých antifašistů, kteří mohli prokázat svoji protinacistickou činnost. Většina německých odbojových skupin byla během válečných let zlikvidována a její představitelé popraveni nebo zemřeli v koncentračních táborech. Vzhledem k poválečnému vývoji v česko-německé otázce a zejména kvůli zamýšlenému odsunu Němců se také část exilových německých antifašistů rozhodla zůstat v zahraničí a do Československa se již nevrátila. Tisíce dalších německých antifašistů se však po válce vraceli do osvobozené republiky, ať již ze zahraničního exilu nebo z koncentračních táborů a věznic. Mnozí z navrátilců byli připraveni podílet se na budoucím politickém a veřejném životě a na poválečné výstavbě československého státu.

V posledních dnech války, kdy v českých zemích již probíhalo povstání, se také mnozí antifašisté, zejména předváleční němečtí sociální demokraté a komunisté, kteří přežili válku, pokoušeli převzít po nacistech v pohraničních německých obcích řízení obecních samospráv a úřadů do svých rukou. Na mnoha místech dokonce po českém vzoru zakládali národní výbory. V několika městech rozpadající se Sudetské župy se v revolučních dnech v květnu 1945 spojili němečtí antifašisté a čeští odbojáři proti místním nacistickým úřadům (například v Ústí nad Labem, v Karlových Varech nebo v Litoměřicích) a podíleli se na pře-

¹¹ Srv. RICHTER, Karel. *Češi a Němci v zrcadle dějin. Sv. 2. Květen 1938 – do dnešní doby*. Třebíč 1999, s. 218–235. RAŠKA, Francis J. *The Treugemeinschaft Sudetendeutscher Sozialdemokraten And Its Struggle Against Czechoslovak Plans For German Transfer*. <http://www.kakanien.ac.at/beitr/fallstudie/FRaska1.pdf>.

vzetí správy měst do rukou revolučních národních výborů. V menších německých obcích, kde nebylo českého obyvatelstva schopno převzít po odchodu nacistů správu obce, se tohoto úřadu ujímali předváleční starostové nebo radní z řad tehdejší německé protihenleinovské opozice, většinou bývalí členové a funkcionáři DSAP.¹² S příchodem československé armády, jež zajišťovala v prvních poválečných týdnech pohraničí, dalších ozbrojených formací (Národní stráž, Revoluční gardy) a zejména s příchodem českého obyvatelstva do pohraničí, museli také Němci-antifašisté své úřady opustit a byli zde nahrazeni českými lidmi, většinou delegovanými jako správní komisaři.

Poválečná atmosféra v Československu byla silně protiněmecká, což se odrazilo již v prvních poválečných dnech v řadě diskriminačních a perzekučních opatření, prováděných na německém obyvatelstvu jako celku. Němci měli být navždy vyloučeni z politického života a z veřejné činnosti v poválečné republice. Úřady a instituce se měly nejen denacifikovat, ale také odgermanizovat, což po válce tvrdě pocítili rovněž němečtí antifašisté. Vzhledem k silně protiněmecké náladě, poválečným zmatkům a absenci pevného právního řádu byli němečtí antifašisté často vystaveni stejnému zacházení a perzekuci jako ostatní německé obyvatelstvo. Antifašisté tak místo zamýšleného návratu k politické a veřejné práci, byli často nuceni sami svádět zápas o svou vlastní životní existenci.

Situaci německých antifašistů v prvních dnech a týdnech po osvobození komplikovala také absence pevného zákonného nebo legislativního opatření a především chaotická situace v pohraničí. Československá vláda se německými antifašisty zabývala 17. května 1945, kdy vydala vládní nařízení, podle kterého byli uznáni za antifašisty občané německé národnosti, kteří mohli prokázat příslušnému národnímu výboru nebo správní komisi, že zůstali věrni Československé republice a že se aktivně zúčastnili boje za její osvobození. Za tímto účelem vznikaly při národních výborech a správních komisích antifašistické komise, které měly takové osoby prověřit. V těchto komisích zpravidla zasedl zástupce národního výboru nebo správní komise, zástupce Sboru národní bezpečnosti (SNB) a také v některých případech spolehliví, již prověřeni

¹² Např. v obci Jaroslavice (okres Znojmo) se pokusil převzít řízení obce německý sociální demokrat Franz Kral. Byl ovšem po několika dnech nahrazen českým správním komisařem. Srv. MARKEL, Martin. *Vysídlení Němců z jižní Moravy 1945–1949*. Brno 2002, s. 62.

zástupci německých antifašistů, kteří mohli nejlépe dosvědčit případnou antifašistickou činnost svých krajanů. Prověřené osoby uznané za antifašisty pak byly vyjmuty z opatření vůči Němcům. Na základě výnosu ministerstva vnitra z 8. června 1945 měli být z represivních opatření vyjmuti také Němci, vracející se z koncentračních táborů a věznic, pokud se v nich ocitli v důsledku politické nebo rasové perzekuce.¹³

Avšak vládní a ministerské výnosy ještě nebyly zárukou spravedlivého postoje vůči německým antifašistům. V prvních poválečných týdnech navíc ještě na mnohých místech v pohraničí neexistovaly národní výbory nebo správní komise, které by dohlédly na dodržování již platných vládních výnosů a směrnic. Jinde neměly již fungující orgány místní správy ustavené antifašistické komise, které by odpůrci a oběti nacismu registrovaly. K chaosu také napomáhaly nejasně formulovaná kritéria, koho a za jakých podmínek považovat za antifašistu. Z těchto důvodů se v prvních poválečných týdnech mnoho německých antifašistů stalo obětí perzekuce, divokých odsunů, kdy byli spolu s ostatními Němci vyháněni za hranice nebo byli zajišťováni v internačních táborech.

Pro další osudy německých antifašistů měl zásadní význam dekret prezidenta republiky č. 33/1945 z 2. srpna 1945 o úpravě československého státního občanství osob německé a maďarské národnosti. V paragrafu 2 tohoto dekretu je uvedeno: „osobám, které prokáží, že zůstaly věrně Československé republice, nikdy se neprovinily proti národům českému a slovenskému a buď se činně zúčastnily boje za její osvobození nebo trpěly pod nacistickým nebo fašistickým terorem, zachovává se československé státní občanství“.¹⁴ Němečtí antifašisté mohli na základě tohoto dekretu žádat o zachování československého státního občanství na příslušném okresním národním výboru (ONV) nebo u okresní správní komise (OSK) a pokud se nacházeli v cizině u nejbližšího zastupitelského úřadu, a to do šesti měsíců od vyhlášení dekretu. Žádosti o přiznání statutu antifašisty byly posuzovány speciálně vytvořenými orgány a prověřovacího řízení se účastnily antifašistické komise, bezpečnostní orgány a nově též některé odbojářské instituce jako Svaz osvobozených politických vězňů nebo Svaz národní revoluce.

¹³ STANĚK, Tomáš. *Odsun Němců z Československa 1945–1947*. Praha 1991, s. 143.

¹⁴ Srv. JECH, Karel (ed.). *Němci a Maďaři v dekretch prezidenta republiky. Studie a dokumenty 1940–1945*. Brno 2003, s. 314.

Prováděcím nařízením k dekretu č. 33 byly oběžníkem ministerstva vnitra z 24. srpna 1945 stanoveny podmínky pro určení statutu antifašisty a s tím souvisejícího udělení státního občanství. Za antifašisty měli být po přísném přezkoumání uznáni ti Němci, kteří: „1. byli vězněni z politických nebo rasových důvodů nebo byli pro věrnost republiky jinak pronásledováni, 2. vedli před okupací i během ní boj proti nacismu a za ČSR, 3. byli příslušníky čs. nebo spojeneckých vojenských jednotek, partyzánských oddílů nebo pracovali v jejich službách, 4. nebyli členy nacistických organizací, přestože k tomu byli nuceni.“ Výhody antifašistů mohli získat také manželky a děti osob, které padly nebo se staly invalidy v boji za osvobození republiky, byly vězněny v koncentračních táborech nebo tam zemřely nebo byly kvůli své antifašistické činnosti zavražděny. Žádost o zachování československého státního občanství a osvědčení typu B (statut antifašisty) si podalo asi 80 000 Němců.¹⁵

Vyřizování žádostí se ovšem protažovalo a navíc ne všem žadatelům bylo vyhověno. Nejisté čekání bylo znepríjemňováno stále silnou protiněmeckou náladou v české společnosti. Množily se hlasy státního občanství Němcům nevydávat za žádných podmínek, ani pokud prokáží svou protinacistickou činnost. Dokonce zaznívaly názory, že žádný Němec nemůže být antifašista nebo že všichni Němci, včetně těch, kteří bojovali proti nacismu nebo pod jeho vládou trpěli, jsou beztak nepřátelé českého národa již z podstaty, že to jsou Němci. Jako příklad dobového nazírání na německého antifašistu, můžeme uvést autentické vyjádření velitele stanice SNB v Novém Údolí na Českokrumlovsku ve věci šetření antifašistické činnosti místního německého občana Johanna Gründla zaslaném na velitelství Národní bezpečnosti při OSK v Českém Krumlově dne 14. března 1946, kde je uvedeno: „Proti chování Gründla nebylo po celou dobu jeho pobytu zjištěno žádných závad ani jiných poklesků proti nynějšímu právnímu stavu. Za jeho spolehlivost nelze ovšem, i když jde o antifašisty, se zaručiti. Němec zůstává vždy jenom Němcem a činění mezi nimi jakéhosi rozdílu jest pouze skutečný klam.“¹⁶

¹⁵ STANĚK, Tomáš. *Odsun Němců z Československa 1945–1947*. Praha 1991, s. 147 a 274.

¹⁶ Státní okresní archiv v Českém Krumlově, fond Okresní národní výbor Český Krumlov, sign. C8/1, karton 101.

Aby nedocházelo k diskriminaci německých antifašistů, organizovaly se v poválečném Československu antifašistické výbory (Antify). Tyto výbory, v jejichž čele stály většinou němečtí komunisté nebo bývalí sociální demokraté, hájily a obhajovaly zájmy aktivních odpůrců nacismu, pronásledovaných osob a jejich rodinných příslušníků. Činnost antifašistických výborů nebyla totožná s působením antifašistických komisí, které pracovaly při národních výborech a které rozhodovaly o udělení statutu antifašisty. Antify vznikaly především v místech s početným německým osídlením, tedy zejména v pohraničí, ale také ve velkých městech jako byla Praha, kde stál v čele Antify Johann Wolfgang Brügel nebo v Brně, kde byl předsedou antifašistického výboru bývalý sociálně demokratický senátor Wilhelm Niessner. Právě osobnosti jako Brügel a Niessner často využívaly svého vlivu, konexí a možností ve snaze zlepšit postavení německých antifašistů a nejednou zasahovaly k nápravě křivd páchaných na této skupině obyvatel. Wilhelm Niessner se dokonce po válce osobně sešel s československým prezidentem Edvardem Benešem, s nímž rozmlouval o otázce německých antifašistů a jejich dalším osudu.¹⁷

Pokud jde o jednotlivé politické strany *Národní fronty* (NF), k problematice německých antifašistů zaujímaly rezervovaný postoj. Specifická byla situace u KSČ a československé sociální demokracie, neboť právě z těchto politických stran se rekrutovala většina německých antifašistů. KSČ byla navíc jedinou politickou stranou NF, která měla přímo ve svých řadách německé příslušníky. Nicméně i komunisté byli i přes svůj tradiční internacionalismus přinuceni reagovat na poválečný nacionalismus a protiněmeckou náladu ve společnosti, a proto se chovali ke svým německým soudruhům zdrženlivě a rezervovaně. Klement Gottwald na podzim 1945 prohlásil, že KSČ nebude přijímat žádné nové členy z řad Němců a pokud jde o ty staré předválečné, ti budou znovu důkladně prověřeni. Ještě hůře na tom byli němečtí sociální demokraté. Část z nich se pokoušela po válce na území Československa obnovit svou politickou organizaci, ale bylo jim v tom zabráněno. Stejně neúspěšně skončily pokusy německých sociálních demokratů zapojit se do činnosti československé sociální demokracie. Čeští a němečtí sociální demo-

¹⁷ Srv. PREČAN, Vilém. *Život a dílo J. W. B.* In: BRÜGEL, Johann Wolfgang. *Češi a Němci, 1918–1938*. Praha, 2006, s. 9–47.

kraté sice udržovali po válce styky a bývalý senátor Wilhelm Niessner se dokonce objevil jako čestný host na prvním poválečném sjezdu ČSD v Praze na podzim 1945, nicméně představitelé českých sociálních demokratů neměli zájem zapojit své německé kolegy do práce své strany.¹⁸

V Československé straně lidové nejsou známy konkrétní doklady o kontaktech nebo vazbách na křesťansky orientované německé antifašisty, ani na bývalé členy DCVP, kteří se postavili na odpor nacismu. Těchto křesťansky orientovaných antifašistů bylo jednak velice málo, a pokud byli činní (v exilu například páter Emanuel Reichenberger nebo křesťansko-sociální politik Karl von Lustig-Prean), jednalo se o osoby protičesky zaměřené a tudíž poválečnému Československu nepřátelské. Zbývá *Československá strana národně socialistická* (ČSNS), která jako jediná neměla v předválečném Československu na německé straně svoji sesterskou organizaci nebo odnož, pokud samozřejmě nepočítáme ideově zcela rozdílné německé národní socialisty. Národní socialisté nejvíce ze všech prosazovali a uplatňovali svou protiněmeckou, místy nacionalistickou až šovinistickou politiku. Ta se bohužel neobešla ani bez útoků na německé antifašisty. Tiskový orgán ČSNS *Svobodné slovo* k otázce německých antifašistů v roce 1945 napsal: „Byl by zásadní omyl domnívat se, že spolehlivý je ten Němec, který byl od nacistů jakýmkoliv způsobem perzekuován, trestán a vězněn (...), pozor abychom se neunáhli.“¹⁹

Praktická nemožnost zapojení se do veřejného života v poválečném Československu, spojená s protiněmeckou náladou ve společnosti nakonec přiměla desetitisíce německých antifašistů k rozhodnutí opustit Československo a dobrovolně se vystěhovat do okupačních zón v Německu. Dobrovolné transfery přivítala česká politická reprezentace, která respektovala přání většiny národa vytvořit národně homogenní stát bez Němců. Kladně se k této možnosti stavěli také spojenci v okupačních zónách v Německu, neboť potřebovali antifašistické Němce do správních orgánů a institucí. Konečně byly dobrovolné odsuny východiskem i pro samotné německé antifašisty, kteří pochopili, že v poválečném Československu jsou občany druhé kategorie bez možnosti většího uplatnění v politickém a veřejném životě, zatímco

¹⁸ STANĚK, Tomáš. *Odsun Němců z Československa 1945–1947*. Praha 1991, s. 148–149.

¹⁹ Tamtéž, s. 148.

v poválečném Německu se jim rýsovaly nadějnější vyhlídky pro jejich další uplatnění.

K myšlence dobrovolného odsunu německých antifašistů z Československa stojí za to ocitovat prohlášení důvěrníků DSAP sepsané v Praze 9. října 1945: „Nechceme vývoji československého proletariátu státi v cestě. Proto jsme došli k přesvědčení, že nemáme-li míti na území ČSR možnost svobodného duševního rozvoje – což jsme si jako sociální demokraté zasloužili – jsme připraveni naši společnou vlast opustiti a spolupracovati na výstavbě nového demokratického Německa, abychom tam bojovali za beztřídní společnost. V tomto případě chceme dobrovolným odchodem zameziti, aby se otevřela propast mezi československým a německým proletariátem. Bez nenávisti chceme překročit hranice“.²⁰ Podobně jednali také němečtí komunisté, kteří dobrovolné vystěhování přijímali jako stranický úkol, který jim dala komunistická strana. Zatímco v Československu je dost českých a slovenských soudruhů, v poválečném Německu jich je málo, a proto mají komunisté povinnost odejít a začít politicky pracovat v Německu.

S dobrovolnými transfery německých antifašistů se započalo v závěru roku 1945, tedy ještě dříve, než se rozběhly řádně organizované transfery ostatního německého obyvatelstva. Dne 26. listopadu 1945 vydalo ministerstvo vnitra výnos, ve kterém upravovalo podmínky pro vysídlení německých antifašistů z Československa. Těmto osobám bylo povoleno vyvézt 500 marek na osobu, šatstvo, prádlo, potraviny, náradí i část domovního zařízení, jízdní kola, šicí a psací stroje, rozhlasové přijímače, fotoaparáty, snubní prsteny a knihy s nezávadnou tematikou do 20 kusů. S sebou si ovšem ani antifašisté nesměli odvést šekové a vkladní knížky, historické dokumenty a domácí zvířectvo. Veškerý zanechaný majetek (movitý i nemovitý) měl být sepsán a zajištěn, přičemž nebylo rozhodnuto, zda-li tento majetek podléhá konfiskaci a tím propadá ve prospěch státu bez náhrady, nebo zdali bude proplacen. Výběr antifašistů, kterým bylo povoleno se vystěhovat a přípravu dobrovolných transferů zajišťovaly společně správní orgány a okresní výbory, KSČ a ČSD s antifašistickými výbory.

Dobrovolné transfery směřovaly od listopadu 1945 do sovětského okupačního pásma a od dubna následujícího roku pak rovněž do oku-

²⁰ Tamtéž, s. 152.

pačních pásem v západním Německu. Do konce roku 1946 takto opustilo Československo 96 000 německých antifašistů a jejich rodinných příslušníků. Z toho do sovětské zóny se vystěhovalo 43 000 osob a do americké a britské zóny 53 000 osob. Dobrovolné transfery ovšem pokračovaly i v následujících letech, kdy docházelo k dodatečným transferům, individuálním žádostem o přesídlení a slučování rodin. Na konci roku 1948 se počet antifašistů v západních okupačních pásmech pohyboval kolem 83 000 osob (šlo většinou o bývalé členy DSAP) a v sovětské okupační zóně (budoucí Německé demokratické republice, NDR) se jednalo o 55 000 osob (18 000 členů KSČ s rodinami a 1 800 členů DSAP s rodinami). Někteří antifašisté se pak skutečně zapojili do poválečné výstavby Německa. Vysokého postavení dosáhli zejména komunisté v NDR jako například Rudolf Appelt (první velvyslanec východoněmeckého státu v Sovětském svazu) nebo Robert Korb (vysoký důstojník tajné policie Stasi a náměstek ministra státní bezpečnosti). Část německých antifašistů se vystěhovala také do Rakouska, Švédska, Velké Británie nebo do zámoří²¹.

Na konci čtyřicátých let zůstalo v Československu asi 20 000 německých antifašistů. Část z nich se nakonec nějakým způsobem ve veřejném životě přeci jen etablovala. Zejména někteří předváleční komunisté působili ve státních a stranických funkcích. Nejznámějšími představiteli z řad osob německé národnosti v poválečném politickém životě byli Bruno Köhler, člen aparátu Ústředního výboru KSČ a poslanec Národního shromáždění, a Karl Kreibich, československý velvyslanec v Sovětském svazu. S některými německými komunisty se můžeme setkat i na regionální a komunální úrovni. Na jižní Moravě byl činný Wilhelm Kapusta, předseda antifašistické komise a člen okresního výboru KSČ v Mikulově. V poválečné době se uplatnilo i několik bývalých německých levicových sociálních demokratů, kteří přestoupili ke komunistům jako například Irene Kirpalová nebo Josef Lenk.

Většina německých antifašistů, především předválečných sociálních demokratů a liberálů, kteří zůstali na území Československa, se však již do veřejného a politického dění nezapojila. Někteří nemohli, jiní nechtěli. Zatímco většina odsunutých Němců, včetně mnohých bývalých henleinovců a nacistů, se do poválečného života v západním Německu

²¹ Tamtéž, s. 274–289.

a v Rakousku úspěšně zapojila a stala se zde svobodnými občany demokratických států s vysokou životní úrovní, kterou jim brzy záviděli i mnozí Češi a Slováci v komunistickém Československu, většina německých antifasistů, kteří zůstali doma v Čechách a na Moravě, spíše živořila na okraji společnosti. Proto se také v padesátých a šedesátých letech 20. století mnoho těchto občanů vystěhovalo do Spolkové republiky Německo a do Rakouska.²² Jiní si zase z praktických důvodů změnilí svou německou národnost na českou.

Teprve koncem šedesátých let se s celkovou liberalizací československé společnosti obecně zlepšilo také postavení příslušníků německé národnosti. V roce 1969 byl založen první poválečný německý spolek v Československu *Kulturní sdružení občanů německé národnosti v ČSSR* (*Kulturverband der Bürger deutscher Nationalität der ČSSR*), ve kterém se angažovali také někdejší antifasisté. Jen rok předtím se německým občanům žijícím v Československu přiznala v plné míře menšinová národnostní práva.²³ Po dalších téměř čtyřiceti letech v roce 2005 pak vláda České republiky oficiálně uznala zásluhy německých antifasistů v Československu a omluvila se jim za krivdy způsobené po druhé světové válce. Zároveň s touto iniciativou vznikl vládou financovaný vědecký projekt, který má dokumentovat osudy těchto německých antifasistů²⁴.

²² V letech 1960-1969 se legálně vystěhovalo z Československa 36 722 občanů německé národnosti. V tom ale nejsou započítáni rodinní příslušníci (zejména děti), kteří se k německé národnosti již nehlásili, a osoby, které opustily republiku ilegálně. Srv. STANĚK, Tomáš. *Německá menšina v Československu*. Praha 1992, s. 147.

²³ Srv. RICHTER, Karel. *Češi a Němci v zrcadle dějin. Sv. 2. Květen 1938 – do dnešní doby*. Třebíč 1999, s. 283. STANĚK, Tomáš. *Německá menšina v Československu*. Praha 1992, s. 167.

²⁴ Srv. pozn. 1.

Resumé:

David Kovařík

Die Schicksale der deutschen Antifaschisten in der Tschechoslowakei nach dem Zweiten Weltkrieg

Am Ende des Krieges lebten in der Tschechoslowakei mehr als 150 000 deutsche Antifaschisten. Der Grossteil von ihnen waren ehemalige Mitglieder der Deutschen Sozialdemokratischen Arbeiterpartei (DSAP), der Kommunistischen Partei und der freien Gewerkschaften. Schon im Herbst 1938 (nach dem Einmarsch der Wehrmacht im Sudetenland) dürften etwa 20 000 deutsche Antifaschisten in Gefängnisse und KZs eingeliefert worden sein. Andere deutsche Antifaschisten waren im Widerstand gegen das Naziregime entweder auf dem tschechischen Gebiet (v. a. im Sudetengau) oder im Exil (v. a. in Grossbritannien, Skandinavien und der Sowjetunion) aktiv.

Auch nach dem Krieg lebten die deutschen Antifaschisten in der Tschechoslowakei unter schwierigen Bedingungen. Die tschechische Gesellschaft unterschied nicht zwischen Nazigegner und anderen Deutschen. Die Stellung der deutschen Antifaschisten bestimmten das Dekret 33/1945 und andere Erlässe der tschechischen Ämter. In den Jahren 1945–1946 wirkten in der Tschechoslowakei die Antifaschistischen Ausschüsse (sog. Antifa) und die Antifaschistischen Kommissionen. Manche deutschen Antifaschisten (v. a. ehemalige Mitglieder der DSAP) wollten sich am Nachkriegsaufbau der Republik beteiligen, aber sie waren erfolglos. In den Jahren 1945-1947 verliessen etwa 100 000 Antifaschisten freiwillig die Tschechoslowakei.

Seit 1950 blieben in der Tschechoslowakei nur ein paar tausend deutsche Antifaschisten. Im Jahr 2005 (60 Jahre nach Kriegsende) brachte die Regierung der Tschechischen Republik in einer Erklärung ihre Anerkennung gegenüber allen Bürgern mit deutscher Nationalität, die der Republik zur Zeit der Hitleraggression treu geblieben waren, sich aktiv am Kampf um ihre Befreiung beteiligt hatten bzw. durch das Naziregime verfolgt worden waren, zum Ausdruck.

Projekt vlády České republiky k dokumentaci osudů aktivních odpůrců nacismu

Tento příspěvek je především stručným seznámením s aktivitou vlády České republiky vůči československým občanům německé národnosti, kteří zůstali v průběhu druhé světové války věrni československé republice, aktivně za ni bojovali, a přesto byli později v rozporu s tehdejší právní normou postiženi opatřeními proti tzv. nepřátelskému obyvatelstvu.

Tato vládní iniciativa byla formulována vládním usnesením č. 1081 z 24. srpna 2005 a jejím výrazem je cílená podpora výzkumu na toto téma v rámci projektu, který nese název *Dokumentace osudů aktivních odpůrců nacismu, kteří byli po skončení druhé světové války postiženi v souvislosti s opatřeními uplatňovanými v Československu proti tzv. nepřátelskému obyvatelstvu*.¹ Ve stejném usnesení se vláda ČR všem takto postiženým lidem omluvila. Toto gesto ocenil o den později v telefonickém rozhovoru s tehdejším premiérem Jiřím Paroubkem tehdejší německý kancléř Gerhard Schröder.

Projekt *Dokumentace osudů aktivních odpůrců nacismu...* je třeba chápat v širším rámci česko-německé deklarace, která byla přijata dne 21. ledna 1997.¹ Jedná se zde zejména o článek III. a článek VIII. Ve článku III. se praví, že „česká strana lituje, že poválečným vyháněním, jakož i nuceným vysídlením sudetských Němců z tehdejšího Československa, vyvlastňováním a odnímáním občanství bylo způsobeno mnoho utrpení a křivd nevinným lidem, a to i s ohledem na kolektivní charakter přisuzování viny.“² Ve článku VIII. této deklarace poté obě strany

¹ Přepis rozhovoru Vladimíra Moravce s premiérem Jiřím Paroubkem z pořadu BBC Svět o šesté z 25.8.2005, srv. <http://www.usd.cas.cz/cs/stranky/projekty/antifa/>

² Srv. <http://www.mzv.cz/wwwo/mzv/default.asp?id=26316&cido=14070&idj=1&amb=1> Plné znění článku III.: „Česká strana lituje, že poválečným vyháněním, jakož i nuceným vysídlením sudetských Němců z tehdejšího Československa, vyvlastňováním a odnímá-

konstatují, že „historický vývoj vztahů mezi Čechy a Němci zejména v první polovině 20. století vyžaduje společné zkoumání, a proto se zasazují za pokračování dosavadní úspěšné práce česko-německé komise historiků. Obě strany zároveň považují udržování a péči o kulturní dědictví, které spojuje Čechy a Němce, za důležitý příspěvek k budování mostů do budoucnosti.“³ Tato deklarace byla podepsána 21. ledna 1997. Za německou stranu na ní figurují podpisy Helmuta Kohla a Klause Kinkelera, za českou stranu pak podpisy Václava Klause a Josefa Zieleniece. Rada Evropy tuto deklaraci ve svém prohlášení z 22. ledna 1997 přivítala a označila jí za významný příspěvek k budování společné Evropy. Česko-německou deklaraci pak označila za další z řady deklarací a smluv, jejichž cílem je uspořádání vzájemných historických vztahů a kam patří mj. i německo-francouzská smlouva, německo-polská dohoda i smlouva obdobného charakteru mezi Maďarskem a Rumunskem.⁴

Vraťme se však k projektu *Dokumentace osudů aktivních odpůrců nacismu...* Adresáty tohoto projektu jsou osoby splňující následující tři kritéria: 1) ke dni 29. září 1938 byly tyto osoby státními příslušníky Československé republiky a žily na území dnešní České republiky; 2) v průběhu druhé světové války zůstaly věrny československé republice a aktivně se účastnily boje za její osvobození nebo trpěly pod nacistickým a fašistickým terorem. Jedná se tedy o osoby, které byly např. vězněny nebo se aktivně účastnily bojů v armádách protihitlerovské koalice nebo v národním boji za osvobození. Poslední, třetí kritérium zní: po

ním občanství bylo způsobeno mnoho utrpení a křivd nevinným lidem, a to i s ohledem na kolektivní charakter přisuzování viny. „Zejména lituje excesů, které byly v rozporu s elementárními humanitárními zásadami i s tehdy platnými právními normami, a nadto lituje, že bylo na základě zákona č. 115 z 8. května 1946 umožněno nepohlížet na tyto excesy jako na bezprávné a že následkem toho nebyly tyto činy potrestány.“

³ Tamtéž, článek VIII.: „Obě strany se shodují v tom, že historický vývoj vztahů mezi Čechy a Němci zejména v první polovině 20. století vyžaduje společné zkoumání, a proto se zasazují za pokračování dosavadní úspěšné práce česko-německé komise historiků. Obě strany zároveň považují udržování a péči o kulturní dědictví, které spojuje Čechy a Němce, za důležitý příspěvek k budování mostů do budoucnosti. Obě strany dohodnou zřízení česko-německého diskusního fóra, které bude podporováno zejména z prostředků česko-německého fondu budoucnosti a na němž se bude pod záštitou obou vlád a za účasti všech kruhů, majících zájem na úzkém a dobrém česko-německém partnerství, pěstovat česko-německý dialog.“

⁴ Srv. Prohlášení Rady Evropy k Česko-německé deklaraci ze dne 22. ledna 1997 <http://www.mzv.cz/wwwo/mzv/default.asp?id=26321&cido=14070&idj=1&amb=1>

8. květnu 1945 byla tato osoba postižena v rámci opatření proti tzv. nepřátelskému obyvatelstvu nebo měla důvodné obavy, že takto postižena bude. Jedná se tedy zejména o ty případy, kdy těmto osobám nebylo umožněno získat zpět československé státní občanství, nebo o osoby, jejichž přímí příbuzní byli takto postiženi a u nichž samotných tedy vznikla oprávněná domněnka, že budou postiženi stejným způsobem. Takto definované osoby jsou tudíž takoví občané československého státu německé a maďarské národnosti, kteří měli i po vydání ústavního dekretu prezidenta republiky č. 33/1945 Sb., částka 17, právo na zachování československého občanství.⁵ Musíme zdůraznit, že pro zařazení do tohoto projektu nehraje absolutně žádnou roli pozdější státní občanství těchto osob, ani jejich trvalý pobyt, ani skutečnost, zda tyto osoby žijí či již zemřely.⁶

Tento dokumentační projekt byl vládou ČR podpořen rozpočtem 30 miliónů korun a doba jeho trvání byla vymezena na dva a půl roku. Jeho řešením byl na základě zákona o veřejných zakázkách pověřen Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, který v tomto výběrovém řízení zvítězil. Tento ústav však není jediným řešitelem tohoto dokumentačního projektu, postupuje totiž v součinnosti s Muzeem města Ústí nad Labem a Národním archivem. První fáze projektu začala 1.7.2006 a podle současných propozic by měl celý projekt skončit 30.9.2008.

Cílem tohoto projektu je vyhledat na základě tiskové kampaně v ČR i v zahraničí osoby, která splňují výše uvedená kritéria, a pokusit se o rekonstrukci jejich životních osudů. U dosud žijících pamětníků za pomoci metody „oral history“, u již mrtvých osob na základě dokumentů, kdy doufáme, že nám jejich blízcí příbuzní, kteří se nám ozvou, poskytnou souhlas s vytvořením dokumentačního fondu a poskytnou dobové historické dokumenty. Tyto osudy budou potom dále zpracovávány v širším dobovém kontextu a veřejnost s nimi bude seznámena jak pro-

⁵ Srv. Ústavní dekret prezidenta republiky ze dne 2. srpna 1945 o úpravě československého státního občanství osob národnosti německé a maďarské (33/1945 Sb., částka 17), §2, odst.1: (1) Osobám, spadajícím pod ustanovení § 1, které prokázají, že zůstaly věrny Československé republice, nikdy se neprovinily proti národům českému a slovenskému a buď se činně zúčastnily boje za její osvobození, nebo trpěly pod nacistickým nebo fašistickým terorem, zachovává se československé státní občanství.“ Plné znění srv. <http://www.psp.cz/docs/laws/dek/331945.html>

⁶ Usnesení vlády České republiky ze dne 24.srpna 2005 č.1081. Plné znění srv. příloha, v elektronické podobě <http://www.usd.cas.cz/cs/stranky/projekty/antifa/>

střednictvím médií, tak i prostřednictvím publikačních výstupů, konferencí, ale také prostřednictvím putovní výstavy... Kromě těchto výstupů vznikne také archivní fond, v němž budou obsaženy materiály získané v rámci projektu od dobových svědků, pamětníků, ale i od jejich rodinných příslušníků. Tento fond bude dále zpracováván a zpřístupněn veřejnosti. Jeho součástí se stanou i nahrávky, které budou pořízeny metodou „oral history“.

Projekt je rozdělen na několik tematických bloků, kam patří témata německí antifašistické v českých zemích v letech 1938-1946, exil německy mluvících osob pocházejících z Československa a jeho formy za druhé světové války (včetně účasti těchto osob v československých vojenských jednotkách v zahraničí), vývoj právního postavení německy mluvícího obyvatelstva v českých zemích před druhou světovou válku, v jejím průběhu a po ní a nakonec i téma Židé v Československu a poválečná opatření proti tzv. nepřátelskému obyvatelstvu.

Vzhledem k tomu, že projekt byl vyhlášen již minulý rok v srpnu, kdy proběhla tiskem i první výzva k tomu, aby se na Ministerstvo zahraničí hlásili pamětníci, disponuje Ústav pro soudobé dějiny AV ČR v současné době prvními ohlasy jak od samotných pamětníků, tak i od jejich nejbližších. Zřejmě nejvýznamnějším příspěvkem do budovaného fondu je téměř kompletně zdokumentovaná činnost německého antifašisty Josefa Strnada, aktivního člena sociální demokracie, který se stal později komunistou. Jeho podrobně zdokumentovanou politickou kariéru nám podstoupil jeho syn Ernst Strnad a obsahuje např. vlastní životopis, rodný list, zprávu o vystoupení z katolické církve, životopisné stati *Der Weg zur revolutionären Arbeiterbewegung*, dobové fotografie, oficiální korespondence jeho ženy, dokumentace týkající se jeho pobytu v koncentračních táborech, ale také jeho vlastní výstřižkový archiv.

Jen pro představu si tuto zajímavou postavu, jejíž dokumenty by byly bez tohoto projektu zapomenuty a ztraceny, připomeňme: Josef Strnad se narodil 10. ledna 1889 v obci Mikulášovice (Nixdorf), kde od roku 1921 vybudoval německou část místní organizace KSČ. V průběhu několika volebních období působil jako člen městské rady za KSČ, VI. sjezdu KSČ se účastnil jako delegát a uspěl v okresních volbách za okres Šluknov. Vzhledem k tomu, že se podílel na boji proti Hitlerovi a Henleinovi, prošel koncentračními tábory Dachau a Buchenwald, kde byl umístěn do tzv. Strafkompagnie a Todeskommando. Po ukončení války

pracoval v Národním výboru v Mikulášovicích až do té doby, kdy byl na příkaz KSČ odvelen do NDR, kde se podílel na posílení politické práce. „Tento příkaz plnil čestně až do své smrti.“⁷

Jeho popis předválečného pohraničí a vzestupu Henleinovců je zajímavým dokumentem, v němž se např. popisuje schůze Henleinovců, na níž Josef Strnad údajně prohlásil: „Wenn es die Henleinpartei so weitertreibt, werden wir Deutschen eines Tages ganz aus der Tschechoslowakei hinausbefördert.“⁸ Právě na příkladu Josefa Strnada je však jasné, že i v případě těchto dokumentů je nezbytně nutné dodržovat elementární základy kritiky pramene. Zcela jinak se totiž jeví předcházející citáty bez širšího vřazení do kontextu Strnadova života, zvláště pokud víme, že tento životopis vznikl evidentně v době, kdy se již Strnad „na příkaz KSČ podílel na posílení politické práce v NDR“. O kus dále se totiž v jeho životopisu o předválečných poměrech v Sudetech dočteme, že „an der nationalen Unterdrückung hatte nicht das tschechoslowakische Volk, sondern der Kapitalismus schuld“.⁹ Poskytnuté materiály jsou i přes vyhraněný úhel pohledu svého pisatele nesmírně zajímavým pramenem.

Dodnes se na základě zpráv z tisku přihlásilo Ministerstvu zahraničí České republiky nebo Úřadu vlády ČR 41 osob, ať již pamětníků nebo blízkých příbuzných či známých těchto antifasistů. Tyto materiály byly v první fázi předány ÚSD, který byl pověřen řešením projektu. V současné době pak očekáváme další ohlasy na oficiální výzvy v zahraničním tisku, které již začínají přicházet. Ne vždy se došlé ohlasy vztahují k přesnému vymezení projektu, a proto je zapotřebí došlou dokumentaci pečlivě protrídít. První rozhovory, kterých by mělo vzniknout v průběhu projektu cca 80, by měly být realizovány již v první fázi projektu. Zároveň proběhne ve dnech 11.–13. listopadu 2006 v Ústí nad Labem mezinárodní konference „I oni byli proti“, která by měla přehledně shrnout současný stav našich poznatků a otevřít toto téma badatelské diskusi. Projekt má být oficiálně ukončen 30.9.2008.

⁷ Fond Josef Strnad, dočasná lokalizace fondu USD AV ČR (nesetříděno).

⁸ Fond Josef Strnad, dočasná lokalizace fondu USD AV ČR (nesetříděno), STRNAD, Josef. *Der Weg zur revolutionären Arbeiterbewegung*, s. 22.

⁹ Tamtéž.

Resumé:

Doubravka Olšáková

Das Projekt der Regierung der Tschechischen Republik zur Dokumentation des Schicksals aktiver Gegner des Faschismus

Der vorliegende Beitrag ist eine kurze Information zum Regierungsbeschluss Nr. 1081 vom 24. August 2005, auf dessen Grundlage das Projekt zur Dokumentation des Schicksals aktiver Gegner des Nazismus entstand, die nach Kriegsende von den Maßnahmen der Tschechoslowakei gegen sogen. feindliche Bevölkerungen betroffen waren. Dieses Projekt ist im breiteren Kontext der Entwicklung tschechisch-deutscher Beziehungen zu sehen, vor allem dann im Kontext der tschechisch-deutschen Deklaration von 1997. Die Geste Jiří Paroubeks, dessen Regierung dieses Projekt initiierte, wurde in einem Telefongespräch von dem damaligen deutschen Bundeskanzler Gerhard Schröder gewürdigt.

Das Ziel dieses Projekts ist das Schicksal jener ehemaligen Bürger des tschechoslowakischen Staates zu dokumentieren, auf welche sich die gegebenen Kriterien beziehen (siehe Beilage). Diese Kriterien gehen meistens vom Verfassungsdekret des Präsidenten der Republik Nr. 33/1945 Sammlung der Gesetze, Teil 17 aus. Das Projekt ist in mehrere wissenschaftliche Themenbereiche aufgeteilt: deutsche Antifaschisten in den tschechischen Ländern in den Jahren 1938-1946; das Exil deutschsprachiger Personen aus der Tschechoslowakei; Juden in der Tschechoslowakei; Nachkriegsmaßnahmen gegen die sogen. feindliche Bevölkerung. Seine Realisierung verläuft in drei Phasen: Grundforschung, Forschung mit Hilfe von „oral history“ und die Phase der Präsentation. Das Projekt wird vom Institut für Zeitgeschichte der Akademie der Wissenschaften der Tschechischen Republik geleitet, es beteiligen sich an ihm das Nationalarchiv und das Museum der Stadt Ústí nad Labem. Die Realisation des Projektes wird vom Außenministerium der Tschechischen Republik beaufsichtigt.

Příloha:

USNESENÍ VLÁDY ČESKÉ REPUBLIKY

ze dne 24. srpna 2005 č. 1081

o

Prohlášení vlády České republiky vůči aktivním odpůrcům nacismu, kteří byli po skončení druhé světové války postiženi v souvislosti s opatřeními uplatňovanými v Československu proti tzv. nepřátelskému obyvatelstvu, a o podpoře projektu dokumentace osudů takto postižených osob

V l á d a

I. s c h v a l u j e

1. prohlášení vlády České republiky vůči aktivním odpůrcům nacismu, kteří byli po skončení druhé světové války postiženi v souvislosti s opatřeními uplatňovanými v Československu proti tzv. nepřátelskému obyvatelstvu, uvedené v příloze č. 1 tohoto usnesení,

2. postup a pravidla uskutečňování projektu dokumentace osudů aktivních odpůrců nacismu, kteří byli po skončení druhé světové války postiženi v souvislosti s opatřeními uplatňovanými v Československu proti tzv. nepřátelskému obyvatelstvu, uvedená v příloze č. 2 tohoto usnesení,

3. finanční příspěvek ve výši 30 000 tis. Kč na uskutečnění projektu podle bodu I/2 tohoto usnesení včetně příslušné informační kampaně;

II. u k l á d á

1. ministru zahraničních věcí zajistit ve spolupráci s 1. místopředsedou vlády a ministrem financí, ministrem vnitra a vedoucím Úřadu vlády prostřednictvím vybrané specializované organizace nebo vhodné instituce realizaci projektu podle bodu I/2 tohoto usnesení,

2. ministru zahraničních věcí zpracovat a vládě do 31. prosince 2008 předložit zprávu o uskutečnění projektu podle bodu I/2 tohoto usnesení včetně zprávy o využití finančních prostředků,

3. 1. místopředsedovi vlády a ministru financí uvolnit do 30. září 2005 z rozpočtové kapitoly Všeobecná pokladní správa, položky Vládní rozpočtová rezerva, částku podle bodu I/3 tohoto usnesení do rozpočtové kapitoly Ministerstva zahraničních věcí.

Provedou: 1. místopředseda vlády a ministr financí, ministři zahraničních věcí, vnitra, vedoucí Úřadu vlády.

Předseda vlády

Ing. Jiří P a r o u b e k , v. r.

*

VLÁDA ČESKÉ REPUBLIKY

P ř í l o h a č. 1

k usnesení vlády ze dne 24. srpna 2005 č. 1081

Prohlášení vlády České republiky vůči aktivním odpůrcům nacismu, kteří byli po skončení druhé světové války postiženi v souvislosti s opatřeními uplatňovanými v Československu proti tzv. nepřátelskému obyvatelstvu

Vláda České republiky vyjadřuje své hluboké uznání všem osobám z řad někdejších československých občanů, zejména německé národnosti, žijícím před druhou světovou válkou na území dnešní České republiky, které v období druhé světové války zůstaly věrné Československé republice a aktivně se účastnily boje za její osvobození nebo trpěly pod nacistickým terorem. Zároveň vyjadřuje politování nad tím, že se některé z těchto osob nedočkaly po skončení druhé světové války zaslouženého uznání. Namísto toho byly v rozporu s tehdy platnou právní úpravou postiženy v souvislosti s opatřeními uplatňovanými v poválečném Československu proti tzv. nepřátelskému obyvatelstvu. Vláda České republiky vyjadřuje všem takto postiženým aktivním odpůrcům

nacismu, bez ohledu na jejich pozdější státní příslušnost a místo pobytu, svoji omluvu.

Vedena zájmem symbolicky ocenit aktivní odpůrce nacismu, kteří byli po skončení druhé světové války postiženi v souvislosti s opatřeními uplatňovanými v Československu proti tzv. nepřátelskému obyvatelstvu, a ve snaze přispět k prohloubení historické paměti vláda České republiky iniciuje a podpoří projekt dokumentace osudů jednotlivých takto postižených osob. Vláda proto vyzývá všechny takto postižené osoby nebo jejich příbuzné a známé, aby podle svého zájmu a možností kontaktovali přímo nebo prostřednictvím některého ze zastupitelských úřadů České republiky v zahraničí Ministerstvo zahraničních věcí České republiky.

*

V L Á D A Č E S K É R E P U B L I K Y

P ř í l o h a č. 2

k usnesení vlády ze dne 24. srpna 2005 č. 1081

Postup a pravidla uskutečňování projektu dokumentace osudů aktivních odpůrců nacismu, kteří byli po skončení druhé světové války postiženi v souvislosti s opatřeními uplatňovanými v Československu proti tzv. nepřátelskému obyvatelstvu

Ministerstvo zahraničních věcí České republiky v součinnosti s Ministerstvem vnitra České republiky (Národním archivem) a Ministerstvem financí České republiky zajistí uskutečnění projektu dokumentace osudů jednotlivých aktivních odpůrců nacismu, kteří byli po skončení druhé světové války postiženi v souvislosti s opatřeními uplatňovanými v Československu proti tzv. nepřátelskému obyvatelstvu, a příslušné informační kampaně na základě smluvního vztahu s vybranou specializovanou organizací nebo vhodnou institucí tak, aby při něm byly respektovány následující postupy a pravidla.

I.

Adresátem rozhodnutí vlády České republiky je každá osoba, která splňuje zároveň tato kritéria:

1. měla ke dni 29. září 1938 státní občanství Československé republiky a žila na území dnešní České republiky,
2. v průběhu války zůstala věrná Československé republice a buď se aktivně účastnila boje za její osvobození (například účastí v armádách protihitlerovské koalice či v národním boji za osvobození) nebo trpěla pod nacistickým nebo fašistickým terorem (například vězněním),
3. byla po dni 8. května 1945 postižena v souvislosti s opatřeními proti tzv. nepřátelskému obyvatelstvu (zejména jí nebylo umožněno získat zpět československé státní občanství), nebo měla důvodné obavy, že takto postižena bude (například v případech, kdy byl takto postižen někdo z přímých příbuzných).

Pro zařazení mezi adresáty rozhodnutí vlády České republiky není rozhodující pozdější státní občanství ani trvalý pobyt osoby splňující shora uvedená kritéria, ani skutečnost, zda tato osoba dosud žije.

II.

Projekt dokumentace osudů jednotlivých adresátů prohlášení vlády České republiky je zaměřen na shromažďování, zpracování a archivaci informací, týkajících se zejména činností dotyčné osoby během druhé světové války a způsobu, jakým byla po skončení druhé světové války postižena v souvislosti s opatřeními proti tzv. nepřátelskému obyvatelstvu.

V rámci projektu mohou být dokumentovány i osudy osob, které již zemřely. Shromažďování údajů pro účely dokumentačního projektu bude možno provádět pouze s výslovným souhlasem jednotlivých adresátů prohlášení vlády České republiky. V případě již zemřelých osob bude nutné vyžádat souhlas se shromažďováním příslušných údajů od jejich nejbližších příbuzných.

Shromážděné a zpracované údaje budou ve druhé fázi projektu zpřístupněny širší veřejnosti vydáváním specializovaných odborných publikací, pořádáním výstav, případně dalšími vhodnými formami. Nedílnou součástí projektu bude informační kampaň, zaměřená na informování jednotlivých adresátů prohlášení vlády České republiky, nebo jejich příbuzných a známých, o možnosti zařazení dokumentačního projektu, iniciovaného a podpořeného vládou České republiky. Kampaň bude provedena tak, aby dotyčné osoby měly možnost se o rozhodnutí vlády České republiky dozvědět v zemích svého současného pobytu, mimo jiné prostřednictvím spolupráce s Ministerstvem zahraničních věcí České republiky a jím řízenými zastupitelskými úřady České republiky v zahraničí, se specializovanými nevládními organizacemi, včetně zahraničních, a s médií.

Práce na dokumentačním projektu budou zahájeny nejpozději 1. prosince 2005 a ukončeny nejpozději do 30. září 2008.

Miloš Barta

Dva němečtí sociální demokraté o první československé republice

Rád bych na tomto místě poděkoval všem těm, kteří se zasloužili o vydání českého překladu práce J. W. Brügela *Češi a Němci 1918–1938*¹. Z vědeckého i společensko-politického hlediska je to významná událost. Chtěl bych k ní ze specifického hlediska učinit několik poznámek.

Johann Wolfgang Brügel, který byl od roku 1930 osobním a jistě loajálním tajemníkem předsedy německých sociálních demokratů v Československu dr. Ludwiga Czecha, nebyl jedinou osobností této strany, která se po válce obsáhle vyjádřila o Československu let 1918–1938. Tou druhou – datem vydání její práce i jejího českého překladu však spíše první – osobností byl Czechův nástupce v předsednictvu strany Wenzel Jaksch. Srovnání jeho práce *Cesta Evropy do Postupimi*,² která byla poprvé publikována v Německu v roce 1958 a později vyšla ještě třikrát, s Brügelovým dílem je, myslím, poučná.

Wenzel Jaksch vedl v třicátých letech statečný, energický a neúnavný zápas na obranu demokracie proti henleinovskému hnutí a vysoce hodnotil Masaryka i Benešovu činnost. Tyto zásluhy o předválečné Československo je třeba ocenit a připomínat bez ohledu na jeho pozdější politiku. Jeho postoj k německé otázce se však od Brügelova lišil. Dobře to vystihl sudetoněmecký historik Martin Bachstein v práci *Wenzel Jaksch und die deutsche Sozialdemokratie*.³ Podle něj stály koncem dvacá-

¹ BRÜGEL, Johann Wolfgang. *Češi a Němci, 1918–1938*. Praha 2006. Německy, BRÜGEL, Johann Wolfgang. *Tschechen und Deutsche, 1918–1938*. München, 1967.

² JAKSCH, Wenzel. *Europas Weg nach Potsdam: Schuld und Schicksal im Donauraum*. Stuttgart, 1958. Česky: JAKSCH, Wenzel. *Cesta Evropy do Postupimi: vina a osud v podunajském prostoru*. Praha, 2000.

³ BACHSTEIN, Martin K. *Wenzel Jaksch und die sudetendeutsche Sozialdemokratie*. München 1974 (Veröffentlichungen des Collegium Carolinum 29).

tých let před německou sociální demokracií dvě možnosti. První spočívala v důrazu na sociálně politické cíle při zdrženlivosti v nacionálně politické oblasti, což umožnilo uzavřít spojenectví s českými sociálními demokraty a také získat zpět část levicových hlasů ztracených v roce 1920 při rozchodu s komunisty. Riziko tkvělo v nebezpečí, že se strana ocitne v závislosti na početně silnějších českých partnerech. Druhou možností byla militantní nacionální politika, prováděná jednotně s ostatními sudetoněmeckými politickými stranami, která by si vynutila řešení německé otázky. Tato cesta by však vyžadovala, aby se německá sociální demokracie přeměnila z dělnické strany v sudetoněmeckou lidovou stranu, bojující za ústavní uznání Němců jako druhého státního národa. Pro takový krok by však sotva získal potřebnou podporu v parlamentě.

Strana v čela s předsedou dr. Ludwigem Czechem s velkou rozhodností nastoupila první cestu. Výrazně jí podporoval také Brügel. Ve volbách v roce 1929 to přineslo podstatné zisky oběma sociálně demokratickým stranám, české i německé, které krátce poté vstoupily do vlády. Ludwig Czech se stal ministrem sociální péče a zůstal členem vlády až do dubna 1938. To umožnilo, podle Brügelova hodnocení, zachránit v době hospodářské krize statisíce německých životů před smrtí hladem.

Vraťme se však ke dvěma možnostem zmiňovaných Bachsteinem a k jeho slovům „o malé skupině německé sociální demokracie, která hájila tuto [druhou] linii“, míní se jí ona militantně nacionální cesta, jejímž „nejprominentnějším představitelem“ byl Wenzel Jaksch. Jaksch se tehdy ani nepokusil svou koncepci prosadit. Z jeho tehdejší i pozdější publikační činnosti, z jeho knihy *Volk und Arbeiter*,⁴ z jeho přátelství s bývalým prominentem nacistické strany Ottou Strasserem i pozdějším spolupracovníkem Sudetoněmecké strany Emilem Franzelem, jejichž myšlenky jej ovlivnily, je patrné, že tato koncepce stále zůstávala v jeho, smím-li se tak vyjádřit, politickém podvědomí. V emigraci Jaksch toto chápání německé otázky znovu oživil a odmítl podpořit Benešovu obnovu Československa v předmnichovských hranicích. Po válce pak dal výraz svým představám v obsáhlé publikaci *Cesta Evropy do Postupimi*.

Johann Wolfgang Brügel, který se v emigraci v roce 1940 s Jakschem rozešel, převyšuje svým základním dílem tuto práci především morálně.

⁴ JAKSCH, Wenzel. *Volk und Arbeitert: Deutschlands europäische Sendung*. Bratislava 1936.

Oba, Brügel i Jaksch, rozhodně odmítali nucené vystěhování německého obyvatelstva z československé republiky. Avšak jen jeden z nich dokázal bez ohledu na společenský nezdár v této věci pohlédnout zcela nekonjunkturálně, nezaujatě, sine ira et studio, na společné dějiny Čechů a Němců za první republiky. To dodává Brügelovi a jeho práci velikost. Z tohoto díla nepromlouvá hněv, nýbrž touha po poznání, úsilí dopátrat se pravdy. Brügel nechápe dějiny zmíněných let jen politicky, nýbrž chápe je jako složitý a rozporný historický proces soužití dvou národů ve zlomových okamžicích dvacátého století. Tam, kde nad rozpadem neživotné habsburské monarchie roní Jaksch nostalgické slzy a z jejího zániku obviňuje jen pikle vítězů a omezenost politiků nástupnických států, klade si Brügel otázku, zda se dalo Rakousko-Uhersko reformovat. Odpovídá záporně a spatřuje v tom ujednání spravedlnosti. Snaží se porozumět reakcím obou národů, jejich vrstev, politických stran i kulturních činitelů na tuto novou dějinnou situaci. Zatímco Jaksch Československo založené podle něj na znásilnění práva na sebeurčení zpětně odmítá, spatřuje Brügel v jeho dějinách rozsáhlý pokus „vytvořit předpoklad pro soužití Slovanů a Němců“.

Je, myslím, pro naši dobu příznačné, že pozornost poutá práce Wenzela Jaksche, která zlobou nad minulostí obrací záda k budoucnosti, zatímco slova myslitele Brügela se k nám dostávají až nyní. Měli bychom tedy učinit všechno, aby se s nimi seznámila nejen odborná veřejnost.

Resumé:

Miloš Bárta

Zwei deutsche Sozialdemokraten über die Erste Tschechoslowakische Republik

Ein Vergleich zwischen der Publikation Brügels Tschechen und Deutsche 1918–1938 (1967) und der dessen Landmannes Wenzel Jaksch Europas Weg nach Potsdam (1958) zeigt zwei unterschiedliche Auffassungen des Problems der Nachkriegsentwicklung der Tschechoslowakei. Von den zwei Wegen, welche sich der deutschen Sozialdemokratie in der Vorkriegstschechoslowakei boten, haben ihre Repräsentanten nicht jenen gewählt, welcher zur Identifizierung mit den nationalsozialistischen Trends führen könnte. Sie hielten an ihrem sozialdemokratischen politischen Programm fest, der in enger Zusammenarbeit mit der tschechischen Sozialdemokratie realisiert wurde. Weder J. W. Brügel noch W. Jaksch waren mit der Nachkriegsentwicklung in der Tschechoslowakei zufrieden. Während W. Jaksch mit Beneš nicht einverstanden war und politisch eher zu der erstgenannten Entwicklungsmöglichkeit der deutschen Sozialdemokratie vor dem Kriege neigte, hat J. W. Brügel die Entwicklung des politischen und historischen Zusammenlebens von Tschechen und Deutschen gründlich analysiert und in der Tschechoslowakei 1918–1938 sah er einen Versuch, „die Voraussetzung eines Zusammenlebens von Slawen und Deutschen zu schaffen“.

Irene Brügelová (rozená Redlichová), matka J. W. Brügela, se narodila 10. dubna 1880 v Hustopečích jako poslední osmé dítě zdejšího podnikatele Jakoba Redlicha a jeho manželky Theresie (rozené Müllerové). Kvůli manželství s okresním soudcem JUDr. Juliem Brügelem přestoupila 5.9. 1904 na katolickou víru. (Soukromý archiv Irene Bruegelové)

Irene Brügel (geborene Redlich), Mutter von Johann Wolfgang Brügel, kam am 10. April 1880 in Auspitz als letztes von acht Kindern des Unternehmers Jakob Redlich und seiner Frau Theresie (geborene Müller) zur Welt. Wegen ihrer Ehe mit dem Kreisrichter Dr. Julius Brügel trat sie am 5. September 1904 zum katholischen Glauben über. (Privatarchiv Irene Brügel)

Rodný dům J. W. Brügela. Narodil se 3. 7. 1905 v domě číslo 108 v tehdejší Dolní Panské ulici (dnes Mrštíkova 10) v Hustopečích. (Archiv MMG Hustopeče)

Geburtshaus von J. W. Brügel. Er wurde am 3. Juli 1905 im Haus mit der Nr. 108 in der damaligen Dolní Panská ulice (heute Mrštíkova 10) in Auspitz geboren. (Archiv MMG Auspitz)

Johann Wolfgang Brügel jako dítě. Jeho plné jméno znělo: JOHANN WOLFGANG EMANUEL KARL. V rodinném kruhu byl oslovován jako Wolfgang, od příchodu na německou chlapeckou školu v roce 1911 jako Johann. Ve své profesní kariéře užíval pojmenování Jan a John. (Soukromý archiv Irene Bruegelové)

Johann Wolfgang Brügel als Kind. Sein voller Name lautete: Johann Wolfgang Emanuel Karl. Im Familienkreis wurde er Wolfgang gerufen, seit der Einschulung auf die deutsche Knabenschule im Jahre 1911 Johann. In seiner beruflichen Karriere benutzte er auch die Namen Jan und John. (Privatarchiv Irene Brügel)

Budova bývalého okresního soudu v Hustopečích (na snímku uprostřed), v níž do roku 1908 pracoval Brügelův otec, JUDr. Julius Brügel (1868–1913). Přeložení do rodného Brna si vymohl na základě svých žádostí, v nichž mj. uváděl, že jeho tchán se jako zdejší podnikatel často soudí, což jej – jeho zetě – nutí, aby se nechával zastupovat, čímž omezuje svou činnost soudce. (Archiv MMG Hustopeče)

Das Gebäude des ehemaligen Kreisgerichts in Auspitz (in der Bildmitte), in dem bis 1908 Brügels Vater, Dr. Julius Brügel (1868–1913) arbeitete. Die Versetzung nach Brunn erreichte er auf Grundlage seiner Anträge, in denen er unter anderem anführte, dass sein Schwiegervater sehr oft prozessiere, was ihn – seinen Schwiegersohn – dazu zwingt, sich vertreten zu lassen, was seine Tätigkeit als Richter einschränkt. (Archiv MMG Auspitz)

Jakob Redlich (1839 Hustopeče – 1916 Hustopeče), dědeček J. W. Brügela, byl majitelem hustopečské lokálky, cihelny, předsedou židovské náboženské obce a městským zastupitelem. (Soukromý archiv Irene Bruegelové)

Jakob Redlich (1839 Auspitz – 1916 Auspitz), Großvater von J.W. Brügel, war Besitzer einer Auspitzer Kleinbahn, einer Ziegelei, Vorsitzender der jüdischen religiösen Gemeinde und Stadtvertreter. (Privatarchiv Irene Brügel)

Legendární hustopečské lokomotiva „Therese“, která se vyznačovala malou výkonností, takže místo Eisenbahn se v Hustopečích užíval termín Schneckenbahn (tedy místo železniční dráha šnečí dráha). (Archiv MMG Hustopeče)

Die legendäre Auspitzer Lokomotive „Therese“, die sich durch eine kleine Leistungsfähigkeit auszeichnete, so dass anstatt „Eisenbahn“ in Auspitz auch der Begriff „Schneckenbahn“ benutzt wurde. (Archiv MMG Auspitz)

Bývalá Redlichova cihelna na snímku z přelomu 60. a 70. let 20. století. (Archiv MMG Hustopeče)

Die ehemalige Redlich-Ziegelei auf einem Bild an der Wende der 60er und 70er Jahre des 20. Jahrhunderts. (Archiv MMG Auspitz)

Hustopečská synagoga na snímku z roku 1960. V roce 1876 koupila hustopečská židovská obec starší měšťanský dům a zadaptovala jej pro náboženské účely. K zasvěcení došlo v roce 1880. Bohoslužby probíhaly do roku 1938. Od nacistické okupace až do dnešních dní, kdy je stav budovy katastrofální, je využívána komerčně. (Archiv MMG Hustopeče)

Die Auspitzer Synagoge auf einem Bild aus dem Jahre 1960. Im Jahre 1876 kaufte die Auspitzer jüdische Gemeinde das alte Bürgerhaus und baute es für religiöse Zwecke um. Zur Einweihung kam es im Jahre 1880. Gottesdienste fanden hier bis zum Jahre 1938 statt. Von der nationalsozialistischen Okkupation bis in die heutigen Tage, in denen der Zustand des Gebäudes katastrophal ist, wird es kommerziell genutzt. (Archiv MMG Auspitz)

J. W. Brügel v roce 1923 jako maturant na německém státním gymnáziu v Brně (v první řadě uprostřed – s brýlemi). (Soukromý archiv Irene Bruegelové)

J. W. Brügel im Jahre 1923 als Abiturient auf dem deutschen staatlichen Gymnasium in Brünn (in der ersten Reihe Mitte – mit Brille). (Privatarchiv Irene Brügel)

Poslední fotografie Ireny Brügelové z roku 1939. V lednu 1942 byla deportována (v transportu U) do koncentračního tábora Terezín, kde 13. ledna 1943 zemřela na edém z hladu. Z její smrti měl J. W. Brügel celoživotní trauma. (Soukromý archiv Irene Bruegelové)

Letzte Fotografie von Irene Brügel aus dem Jahre 1939. Im Januar 1942 wurde sie (im Transport U) in das Konzentrationslager Theresienstadt deportiert, wo sie am 13. Februar 1943 an einem Hungerödém starb. (Privatarchiv Irene Brügel)

Johann Wolfgang Brügel v roce 1943 v Londýně. V té době pracoval již rok ve službách československého ministerstva pro hospodářskou obnovu. (Soukromý archiv Irene Bruegelové)

Johann Wolfgang Brügel 1943 in London. Zu dieser Zeit arbeitete er bereits ein Jahr in Diensten des tschechoslowakischen Ministeriums für wirtschaftliche Erneuerung. (Privatarchiv Irene Brügel)

Johann Wolfgang Brügel v roce 1955 v Londýně. (Soukromý archiv Irene Bruegelové)

Johann Wolfgang Brügel 1955 in London. (Privatarchiv Irene Brügel)

Snímek Johann Wolfganga Brügela z posledních let jeho života – v pozici pro něj velmi typické. (Soukromý archiv Viléma Prečana)

Bild von Johann Wolfgang Brügel aus den letzten Jahren seines Lebens – in einer für ihn sehr typischen Haltung. (Privatarchiv von Vilém Prečan)

Snímek Dr. Irene Brügelové ze dne 20. dubna 2005 při přebírání čestného občanství města Hustopeče, které bylo uděleno jejímu otci in memoriam. Předávajícím je starosta Hustopečí, Ing. Jiří Teplý. (Foto: Václav Šálek)

Bild von Dr. Irene Brügel vom 20. April 2005 bei der Übernahme der Ehrenbürgerschaft der Stadt Hustopeče, die ihrem Vater in memoriam verliehen wurde. Der Übergebende ist der Bürgermeister von Hustopeče Jiří Teplý. (Václav Šálek)

Titulní strana prvního českého překladu stěžejního Brügelova díla „Češi a Němci 1918–1938“, které nakladatelství Academia poprvé představilo v září 2006 v Hustopečích.

Titelseite der ersten tschechischen Übersetzung des zentralen Werks Brügel's „Tschechen und Deutsche 1918–1938“, das der Verlag Academia zum ersten Mal im September 2006 in Hustopeče vorstellte.

21 Connaught Drive
London N.W.11
3. März 1961

Lieber Herr Dr. Broszat,

Gestatten Sie einige Bemerkungen zu Ihrer ausgezeichneten und hochinteressanten Arbeit über das "Sudetendeutsche Freikorps". Die betreffen überhaupt nicht das Meritum der Sache, in der ich mit Ihnen vollkommen konform gehe.

Da ist zunächst Ihre Bemerkung, Henlein habe erst 1938 "den bisher noch einigermaßen eingehaltenen schmalen Pfad einer zwar radikal nationalen, aber immerhin noch eigenständigen sudetendeutschen Politik verlassen". Trotz der Vorsichtigkeit der Formulierung scheint mir das das Prinzip "in dubio pro reo" gewiss zu treiben, wenn es von Ihnen kommt und gerade in den "Vierteljahrsheften" geschieht. Ich kann die Sache in Form eines Briefes nicht erschöpfend behandeln und hoffe, daß ich das einmal ausführlicher an anderer Stelle werde tun können. Aber Henlein war in keinem Stadium seiner politischen Existenz ein "free agent", er war immer eine Puppe Berlins, wenn auch nicht immer eine Puppe der unverpflichten Sudetendeutschen, mit denen es verschiedene Halberbeite gegen die Berlin regelmäßig gegen die Urmasen und pro Henlein entschied. Es lag im Interesse Hitlers, daß Henlein solange es eben für nötig gehalten wurde, den "eigenständigen" Politiker spielte, und es hat Zeiten gegeben -1934-, wo er zum Entsetzen des ganz desorientierten Preger deutschen Gesandten Koch alles andere als eine "radikale nationale" Politik vertrat -der arme Koch glaubte oder behauptete zu glauben, daß Henlein sich von den Tschechen mißbrauchen lassen werde, während das in Wirklichkeit gerade die von Berlin gewünschte Haltung war. Ich lege Ihnen die Abschrift einer Aufzeichnung aus dem Auswärtigen Amt bei, die den wahren Sachverhalt -einschließlich des Mangels an Koordination- beleuchtet.

Sie sprechen sehr oft von "Sudetenland", d.h. sie verwenden das als eine Bezeichnung für das deutsche Siedlungsgebiet der Tschechoslowakei in der Zeit vor München. Dazu möchte ich bemerken, daß es diesen Ausdruck nur Ende 1918 für Nordböhmen-Schlesien gegeben hat, nicht aber nachher. Er wurde am 1. Oktober 1938 neuerlich zum Leben erweckt, als das Gebiet zwischen Asch und Troppen "Reichsgau Sudetenland" genannt wurde. Böhmerwaldgebiete fielen damals an Bayern, Südböhmen und -Süd-

Diese Kopie wurde im Archiv
des Auswärtigen Amtes
am 10. März 1961
abgegeben.

Brügelův nedatovaný dopis Martinu Broszatovi, v němž upozorňuje na problematické pasáže v jeho stati *Das sudetendeutsche Freikorps* [Srv. Broszat, Martin. *Das sudetendeutsche Freikorps*. In: *Vierteljahrschrift für Zeitgeschichte* 9, 1961, č. 1, s. 30-49] (Archiv sociální demokracie, Bonn)

-2-

währen an die "Ostmark" gehörten also nie zu einem "Sudetenland" genannten Verwaltungsorganismus. Das wäre ein willkürliches Spiel mit Worten, wenn die Sache nicht politisch mißbräuchlich würde. Die revisionistische Kampagne verlangt die Rückgabe des "Sudetenlandes" als ob es sich um ein festumrissenes Gebilde handelte, das den Deutschen ebenso entzissen wurde wie die Gebiete jenseits von Oder und Neiße. In Wirklichkeit würden die Deutschen auch aus Prag ausgediebt, das niemand als Bestandteil irgendeines "Sudetenlandes" reklamieren kann.

Ähnlich ist es mit der wiederholten Verwendung der Bezeichnung "tschechische Regierung". Ich bin mir dessen bewußt, daß die das nur der Ehre wegen tun und daß Ihnen jede politische Absicht fehlt. Aber in dem Versuch, die tschechoslowakische Regierung (die bis März 1938 drei deutsche Mitglieder hatte) als eine "tschechische" hinzustellen liegt bei anderen politische Berechnung. Nun war an der Tschechoslowakei vor 1938 viel auszusetzen (an welchem Staat eigentlich nicht?), aber die Slowaken waren in jeder Regierung vertreten. (Man sagte, daß Slowake zu sein, ein Beruf sei, denn jeder, der halbwegs lesen und schreiben konnte, wurde mindestens Gesandter) 1938 (und übrigens jetzt auch) war der Ministerpräsident, also der Vorsitzende der "tschechischen" Regierung, ein Slowake (damals Hodza, jetzt Široký)

Ich verbleibe mit besten Grüßen
Ihr ergebener

J.W. Brügel

Beilage

Diese Kopie wurde im Archiv
des Auswärtigen Amtes
am 10. März 1961
abgegeben.

Undatierter Brief Brügelůs an Martin Broszat, in dem er auf eine problematische Passage in dessen Aufsatz *Das sudetendeutsche Freikorps* hinweist. [Vgl. Broszat, Martin. *Das sudetendeutsche Freikorps*. In: *Vierteljahrschrift für Zeitgeschichte* 9, 1961, n. 1, s. 30-49] (Archiv der sozialen Demokratie, Bonn)

458-

3rd February 1971

Sir Frank Roberts, GCMG, GCVO,
25, Kensington Court Gardens
London W.8.

Dear Sir Frank,

I am writing a book on the Czech-German problem during the Second World War to be published by the Hymphenbarger Verlagshandlung in Munich under the title

"Tschechen und Deutsche im Zweiten Weltkrieg 1938-1945",

and am going to insert in it some quotations from the relevant Foreign Office Papers of 1939 and 1940. The material is so rich and contains so many interesting points which transcend the confines of the German problem that I am intending to write later a history of the recognition of the Czechoslovak Government in exile.

In spite of the very full documentation in the Foreign Office files some points are not quite clear to me, and as you have been intimately involved in these questions, I would appreciate it very much if you could

p.t.o.

give me the opportunity to discuss the matter with you.

I hope you will not consider this request as an imposition which would take up too much of your time. May I suggest that you let me know over the telephone (458-3535) whether you are willing to let me put some relevant questions to you whenever and wherever it suits you.

I am,

Yours faithfully,

J.W.Bruegel

Dieses Kopie wurde im Archiv der Sozialen Demokratie (GSD) hergestellt und ist ausschließlich dem Zweck der Archivierung vorbehalten.

Žádost J. W. Brügela Siru Franku Robertsovi o konzultace ke své knize *Tschechen und Deutsche, 1938-1945*. Z dopisu je patrné, že JWB původně pracoval s jiným názvem tohoto díla. (Archiv sociální demokracie, Bonn)

Anfrage J. W. Brügels an Sir Frank Roberts um Beratungen zu seinem Buch *Tschechen und Deutsche, 1938-1945*. Aus dem Brief ist ersichtlich, dass JWB ursprünglich mit einem anderen Titel dieses Buches gearbeitet hat. (Archiv der sozialen Demokratie, Bonn)

Privat und vertraulich

58 xxxxxx

19. Juli 1970

Herrn Bundeskanzler
Dr. Bruno Kreisky
Wien

Lieber Genosse Kreisky,

Ich lese in der "Kärntner Tageszeitung" (15.7.), dass Dr. Platzner als Botschafter für London auszuwählen sein soll. Daraus halte ich es für meine Pflicht, Sie darauf aufmerksam zu machen, dass er laut von ihm selbst ausgefüllten Fragebogen in den Personalakten des Berliner Auswärtigen Amtes schon am 12. März 1938 in dessen Dienste übernommen worden ist und am 1. Oktober 1940 der NSDAP mit Mitgliedsnummer 3.185.647 beigetreten ist. Ich habe den Genossen Probst vor einigen Jahren Fotokopien über Platzners Tätigkeit in der Presseabteilung des A.A. übergeben, denen zufolge er besonders den Schweizern die Leviten wegen ihres "deutschfeindlichen" Verhaltens gelassen hat. Probst sagte mir, P. sei ein CeVP-Mann, und als solcher mag er sich heute als Botschafter in London eignen. Ich kenne ihn nicht, bin ganz uninteressiert und halte den Fall nicht für besonders

Diese Kopie wurde im Auftrag der Sozialen Demokratie (SED) hergestellt. Weitergabe und Veröffentlichung sind für rechtliche Konsequenzen bis zu e. Anwalt gestattet.

Brügelův dopis rakouskému kancléři Bruno Kreiskému z 19.6.1970, v němž upozorňuje na nacistickou minulost Dr. Platzera, nově jmenovaného rakouského velvyslance ve Velké Británii. (Archiv sociální demokracie, Bonn)

schmerzlegend. Aber die vorstehenden Angaben sind ja nicht nur mir bekannt, und darum wollte ich Sie warnen, dass diese Ernennung wieder unangenehme Erörterungen bringen könnte. Dixi et saluti animarum mea.

Mit besten Grüßen
bin ich Ihr

Dr. J. W. Brügel

Diese Kopie wurde im Auftrag der Sozialen Demokratie (SED) hergestellt. Weitergabe und Veröffentlichung sind für rechtliche Konsequenzen bis zu e. Anwalt gestattet.

Brief Brügelůs an den österreichischen Kanzler Bruno Kreisky vom 19. Juni 1970, in dem er auf die nationalsozialistische Vergangenheit Dr. Platzers, des neu ernannten österreichischen Botschafters in Großbritannien, hinweist. (Archiv der sozialen Demokratie, Bonn)

MAY 6, 1976 N 1

Dear Hella Pick,

I hope that you don't mind if an admirer of your writings (and I especially liked your reports from Moscow and Leningrad) expresses a word of criticism. If a girl from Bradford or Bradford would speak about a Slovak as the "Czech Foreign Minister" which amounts to saying that Toman was an English politician, I would not be surprised. But even a girl from Vienna it should not be too difficult to know the difference between Czech, Slovak and Czechoslovak. (I have been a Czechoslovak, but neither a Czech nor a Slovak, merely a German)

The health post signed by David Ruzick does not only give Czech certain rights here, but Czechoslovakia. It does not exclude the Slovaks. There is no "Czech Foreign Ministry" and the affairs Slovak (Chlapak hadest die Kmalie, nicht Chlapak, on April 26 you still got straight) Czechoslovak Foreign Minister, Gott sei's gütigst.

I was always amazed when the "Guardian" called Dubček the newer spoke a word of Czech the "Czech leader" but this was done by people who do not understand Central Europe or the world outside Britain in general. But good list bovi nam list Jovi.

With all good wishes
Yours sincerely
J.W. Brügel

Dopis J. W. Brügela Hella Pick, redaktorice britského deníku *The Guardian*, z 6.5.1976, v němž mj. glosuje soudobou politickou scénou v ČSSR. (Archiv sociální demokracie, Bonn)

Brief J. W. Brügels an Hella Pick, die Redakteurin der britischen Tageszeitung *The Guardian* vom 6. Mai 1976, in dem er unter anderem am Rande die politische Szene in der CSSR zu dieser Zeit kommentiert. (Archiv der sozialen Demokratie, Bonn)

Ad vocem/Prager Aufruf

Essest es mir widerstrebt, Leuten, die sich in einer schwachen Position befinden, aus der Londoner Gebergschicht Fatschläge zu erteilen, kann ich dāh die schweren Belastungen gegen den Wortlaut des "Prager Aufrufs" vom 11.3.85 nicht in Betracht ziehen.

Man fehlt vor allem die wesentl. ethische grundsätzliche Feststellung, dass es keinen wahren Frieden ohne Freiheit geben kann. Weiter stoße ich mich an der in solchen Augen grundsätzlich verfehlten Gleichsetzung "beider Stützungen" die auszugehen beide an dem gegenseitigen Zustand schuld sein sollen. Natürlich ist nicht auf der einen Seite alles schwarz und auf der anderen alles weiss. Ich habe an vielen Dingen in Westeuropa vieles ausgesetzt. Aber die grundsätzliche Tatsache ist doch, dass die eine "Stützungs" "Knechtschaft" und die andere Freiheit bedeutet und dass jene andere nur zustandekommen ist, um die in Europa noch übriggebliebenen Freiheit zu schützen. Die Beschlüsse von Jalta sind nicht "im militärisch-politischen Rückzug entartet" die offenbar beide gleich schlecht sind, während in Wirklichkeit eine Entartung nur auf der östlichen Seite festgestellt werden kann. "Anerkennung der gegenwärtigen Zustände" scheint mir, auch wenn ich weiss, dass damit die Inaktualität aller Grenzfragen gemeint ist, eine ungeschickte Formel im Munde jener, die den gegenwärtigen Zustand verändern wollen. +

In Zusammenhang mit Helinski wäre doch gesagt worden, dass die Sowjetunion die damaligen Beschlüsse nicht eingehalten hat.

Ich wehre mich auch dagegen, dass von der "Friedensbewegung" ohne Aufklärung gesprochen wird. Ohne den guten Willen und die Aufrichtigkeit der Leute zu bezweifeln, die unter diesem Namen auftreten, heisst es doch, ihren Kompromissanspruch auf Friedfertigkeit zu akzeptieren, wenn man von ihnen als von "der Friedensbewegung" spricht. Ich gehe über ihr nicht an, ich behalte ihre Politik, aber ich bin deswegen nicht weniger friedfertig. "Bedingung für ein gemeinsames, militärisches Vorgehen" wessen?

Man wisse sich auch, glaube ich, vor den Sünden von Illusionen hüten. "Alle, die wirklich die... Situation überwinden wollen" - wer ist "wessen" Jenseit, die für Frieden und Freiheit kämpfen? "Atomwaffenfreie und neutrale Zonen" sind eine Augenwischerei, da sie von einem noch unentwickelt geführten Atomkrieg betroffen würden. Was soll durch "Ankündigung von demokratischer W und ungedemokratischer W" erreicht werden - Ankündigung von Feuer und Wasser? "die Regierung des Westens" ist doch nur in einer demokratischen Atomwaffen-Welt. Welche Regierungsinitiative soll unterstützt werden, auch ohne atomwaffen?

Denn verfehlt scheinen mir die Bemerkungen über die Teilung Deutschlands, an der nicht sowohl die Teilung zu verurteilen ist als der Umstand, dass 10 Millionen Deutschen die demokratischen Freiheiten von 50 Millionen Deutschen verweigert werden. Dass ein Friedensvertrag mit Deutschland eine gute Sache wäre, bedeutet ja nichts, solange nicht gesagt wird, mit welchem Deutschland dieser Friede geschlossen werden sollte. Das Kernproblem dieses Problems setzt die Initiative der Gefahr aus (auch wenn die von den "neutralen Grenzen" sprechen) von Moskau als Alliierte von Sowjetunion vorzulegen zu werden. Natürlich kann man die Kommunisten nicht an Verbreiten von Lügen hindern, aber man muss ihnen keine Vorwürfe gratis ins Haus liefern.

Der NATO-Fakt ist eine Sperre für Frieden und Freiheit in Europa. Seine Aufhebung mit der Abzug der militärischen Verbände der USA können nicht in Frage, solange die heutige Bedrohung bestehen bleibt. Ein Prozess, der "nicht gegen jemanden" gemeint ist wohligen Menschen/gerichtet sein darf? Auch nicht gegen die Feinde von Frieden und Freiheit?

Es tut mir leid, dass ich glaube, so negativ sein zu müssen. Sed dixi et salvari animus meum.

19.3.85 JWB

Úplné znění Brügelova textu *Ad Vocem: Prager Aufruf* z 19. března 1985. (Soukromý archiv Viléma Prečana)

Die komplette Fassung des Textes von Brügel *Ad Vocem: Prager Aufruf* vom 19. März 1985. (Privatarchiv Vilém Prečan)

Autoři

Soňa Nezhodová (1962), ředitelka městského muzea a galerie Hustopeče. Odborně se věnuje především židovské tematice, etnografii a dějinám jižní Moravy.

Vilém Prečan (1933), zakladatel a dlouholetý ředitel Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v současné době předseda správní rady Československého dokumentačního střediska. Docent Filozofické fakulty UK v Praze. Zabývá se nejnovějšími českými, resp. československými dějinami, zvláště obdobím 1938–1948, historií let 1968–1969 a problematikou opozičních hnutí v Československu v 70.–80. letech 20. století.

Anton Staudinger (1940), profesor novodobých dějin Universität Wien se zvláštním zaměřením na soudobé dějiny, od roku 2000 v důchodu. Zabývá se především novodobými rakouskými dějinami, v letech 1990–1994 stál v čele Institut für Zeitgeschichte der Universität Wien.

Irene Brügelová (1945), dcera Johanna Wolfganga Brügela. V současné době působí jako profesorka sociologie na London South Bank University.

Robert Kvaček (1932), profesor Ústavu českých dějin Filozofické fakulty UK v Praze, přednáší dějiny 19. a 20. století. Publikoval řadu knih a studií převážně k meziválečným dějinám Československé republiky v zahraničním kontextu.

Miloš Trapl (1935), profesor Univerzity Palackého v Olomouci s odborným zaměřením na české dějiny novověku. Zabývá se především českými dějinami ve 20. století a místopisem.

Petr Dvořáček, překladatel. V českém prostředí se věnuje především překladům z němčiny, zaměřuje se zejména na historickou problematiku.

Milan Hauner (1940), absolvent Karlovy univerzity a Cambridgeské univerzity, od roku 1968 žije v zahraničí, nyní působí jako hostující profesor na Wisconsinské univerzitě v Madisonu. V centru jeho zájmu je druhá světová válka, moderní německé dějiny a česko-německé vztahy, mocenská politika Ruska a SSSR, vývoj střední Asie a Indie.

Jaroslav Šabata (1927), filosof, psycholog, politolog a politik. Signatář Charty 77, vězněn, v 90. letech 20. století poslancem Federálního shromáždění a ministrem.

Peter Heumos (1938), vystudoval dějiny v Göttingen, Praze a Bochumi. Věnuje se československým dějinám ve 20. století a sociálním dějinám 19. století. V letech 1987–2003 spolupracovník Collegia Carolina.

Alena Wagnerová (1936), spisovatelka, publicistka a orální historička žijící v Saarbrückenu a v Praze. V současné době spolupracuje s ÚSD AV ČR, v.v.i., na projektu *Dokumentace osudů aktivních odpůrců nacismu, kteří byli po skončení druhé světové války postiženi v souvislosti s opatřeními uplatňovanými v Československu proti tzv. nepřátelskému obyvatelstvu*.

David Kovařík (1972), odborný pracovník Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i. Zaměřuje se na české dějiny po roce 1945, v současné době se podílí na realizaci projektu *Dokumentace osudů aktivních odpůrců nacismu, kteří byli po skončení druhé světové války postiženi v souvislosti s opatřeními uplatňovanými v Československu proti tzv. nepřátelskému obyvatelstvu*.

Doubravka Olšáková (1977), odborná pracovníce Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i., působí v realizačním týmu projektu *Dokumentace osudů aktivních odpůrců nacismu, kteří byli po skončení druhé světové války postiženi v souvislosti s opatřeními uplatňovanými v Československu proti tzv. nepřátelskému obyvatelstvu*.

Miloš Bárta (1925), sociolog, absolvent Univerzity Karlovy v Praze, bývalý předseda Masarykovy dělnické akademie.

Autoren

Soňa Nezhodová (1962), Direktorin des Stadtmuseums und der Galerie in Hustopeče (Auspitz). Sie konzentriert sich in ihren Arbeiten auf die Geschichte der Juden, die Ethnographie und die südmährische Regionalgeschichte.

Vilém Prečan (1933), Gründer und langjähriger Direktor des Institutes für Zeitgeschichte der Akademie der Wissenschaften der Tschechischen Republik, zurzeit Vorstandsvorsitzender des Tschechoslowakischen Dokumentationszentrums sowie Dozent an der Philosophischen Fakultät der Karlsuniversität in Prag. Er beschäftigt sich mit der tschechischen bzw. tschechoslowakischen Geschichte, besonders mit den Perioden 1938–1948 und 1968–1969 sowie mit der Problematik der Oppositionsbewegungen der 70er und 80er Jahre des 20. Jahrhunderts.

Anton Staudinger (1940), Professor für Neuere Geschichte mit besonderer Berücksichtigung der Zeitgeschichte, seit 2000 emeritiert. Er befasst sich mit der österreichischen Geschichte und war 1990 bis 1994 im Vorstand des Instituts für Zeitgeschichte der Universität Wien.

Irene Brügel (1945), Tochter von Johann Wolfgang Brügel, zurzeit tätig als Professorin für Soziologie an der London South Bank University.

Robert Kvaček (1932), Professor des Institutes für tschechische Geschichte an der Philosophischen Fakultät der Karlsuniversität, verschiedene Vorträge über die Geschichte des 19. und 20. Jahrhunderts. Er veröffentlichte eine Buch- und Artikelreihe zur Tschechoslowakischen Republik der Zwischenkriegszeit.

Miloš Trapl (1935), Professor der Palacký Universität in Olmütz. Er beschäftigt sich mit der modernen tschechischen Geschichte und konzentriert sich vor allem auf die tschechische Geschichte des 20. Jahrhunderts und die tschechische Topographie.

Petr Dvořáček, Übersetzer, widmet sich in Tschechien vor allem den Übersetzungen aus dem Deutschen und konzentriert sich hierbei auf die historische Problematik.

Milan Hauner (1940), Absolvent der Karlsuniversität und der Cambridge University, lebt seit 1968 im Ausland. Er interessiert sich für die Geschichte des Zweiten Weltkriegs, die deutsche Zeitgeschichte und die deutsch-tschechischen Beziehungen sowie die Machtpolitik Russlands und der UdSSR, außerdem für die Entwicklung Zentralasiens und Indiens.

Jaroslav Šabata (1927), Philosoph, Psychologe, Politologe und Politiker. Der Unterzeichner der Charta 77, später hierfür inhaftiert, war in den 90er Jahren Abgeordneter der Föderalen Versammlung und Minister.

Peter Heumos (1938), studierte Geschichte in Göttingen, Prag und Bochum. Er befasst sich mit der tschechoslowakischen Geschichte des 20. Jahrhunderts und mit der Sozialgeschichte des 19. Jahrhunderts. In den Jahren 1987–2003 war er Mitarbeiter des Collegium Carolinum in München.

Alena Wagnerová (1936), Schriftstellerin, Publizistin und Historikerin der „oral history“. Sie lebt in Saarbrücken und in Prag. Zurzeit arbeitet sie am Institut für Zeitgeschichte der Akademie der Wissenschaften der Tschechischen Republik am Projekt *Dokumentation der Schicksale von aktiven Nazi-Gegnern, die nach dem Ende des Zweiten Weltkriegs von den gegen die sog. feindliche Bevölkerung seitens der Tschechoslowakei ergriffenen Maßnahmen betroffen waren.*

David Kovařík (1972), Historiker des Institutes für Zeitgeschichte und der Akademie der Wissenschaften der Tschechischen Republik. Er konzentriert sich auf die tschechische Geschichte nach 1945, zurzeit ist er am Projekt *Dokumentation der Schicksale von aktiven Nazi-Gegnern, die nach dem Ende des Zweiten Weltkriegs von den gegen die sog. feindliche Bevölkerung seitens der Tschechoslowakei ergriffenen Maßnahmen betroffen waren* beteiligt.

Doubravka Olšáková (1977), arbeitet am Institut für Zeitgeschichte der Akademie der Wissenschaften der Tschechischen Republik. Sie ist im Realisationsteam des Projektes *Dokumentation der Schicksale von aktiven Nazi-Gegnern, die nach dem Ende des Zweiten Weltkriegs von den gegen die sog. feindliche Bevölkerung seitens der Tschechoslowakei ergriffenen Maßnahmen betroffen waren* tätig.

Miloš Bárta (1925), Soziologe, Absolvent der Karlsuniversität in Prag, jahrelange Tätigkeit als Vorsitzender der Masaryk-Arbeiterakademie.

Soňa Nezhodová – Doubravka Olšáková – Vilém Prečan (edd.)
In memoriam Johann Wolfgang Brügel

*Sborník z konference věnované Johannu Wolfgangu Brügelovi,
která se uskutečnila v Hustopečích, jeho rodném městě, dne 13. září 2006*

*Sammelband anlässlich der Johann Wolfgang Brügel gewidmeten Konferenz,
die am 13. September 2006 in Hustopeče, seiner Geburtsstadt, stattfand*

Sborník vychází péčí Muzea města Hustopeče
s laskavou podporou Evropské unie a projektu
Dokumentace osudů aktivních odpůrců nacismu,
kteří byli po skončení druhé světové války postiženi
v souvislosti s opatřeními uplatňovanými v Československu
proti tzv. nepřátelskému obyvatelstvu

K vydání připravil Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR, v.v.i.

Sazba a obálka: Petr Teichmann

Na obálce je použita kopie archivního materiálu
z Archivu sociální demokracie, Bonn

Produkce: G plus G, s.r.o.

Tisk: PBtisk, Příbram

Vydalo město Hustopeče.

Náklad 500 ks

Vydání první

ISBN 978-80-86103-98-3